

गान्धर्वी

[illegible]

vol 23.

Complete Contents Within vol.V

146.

Chowkhamba Sanskrit Series

Handwritten signature

R.M.I.C LIBRARY	
Acc No 31590	
Cler	
D.	
St	✓
Ch	✓
Cat	
Bk C d	
Check 1	

समवायादिविशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इतिमताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थ-
लेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यं हेतुताव-
च्छेदकांवाशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्प-
रासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि
तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तन्ने एव हेतुतः प-
क्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्ताद्रेव्यत्वादिव्या-
प्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्याप-
कताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मता-
ग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेष-
णे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमान्न विशेषणहेतुका-
नुमितिसामग्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति वाच्यं सा-
ध्ये विशिष्टहेतुताव्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रह-
सत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्व-
घटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानु-
मितिहेतुता वाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधित-
या हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति
विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभावे विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि
तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमता विशेष-
णेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । भवं विशिष्टनि-
रूपनव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव वि-
शिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथा च त-
द्गृहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनि-
रूपितव्यापकतायास्तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त-
प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभावे च वि-
शिष्टव्रतान्तर्गतविशेष्यवस्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यप्तिभानास-
म्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भाना-
नुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वाद्विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्ताधवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्यविशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानानियमत् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभासकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुका अनुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवात् स्वान्तर्गतेन सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणावत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च ।

ननु वह्निसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसर्वतादिनिष्ठधूमादिगतवह्निसंयोगिसंयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आसामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तिरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवाह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद् धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः निरूपकतावच्छेदकं वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणतावच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतुभेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भाक्त एकत्वव्यवहारः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यानृत्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्यैक्यकथनात् तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादरेक्येऽपि प

क्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं वि-
ना पूर्वं प्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षायधूमे त-
दुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्ण्या-
दिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिव्यासम्भवात् धूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्श-
यन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुतास्त्वत्यादिना । प्रथ-
मपक्षप्रदर्शने तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्या-
सत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । रासभादि-
साधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलि-
ङ्गवह्ण्याद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुता-
वच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवा-
नुमितिहेतुत्वोपगमाश्रयमिति प्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमा-
ने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्र-
मत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमाग्निष्टवह्ण्यादिसामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्तिव्यासऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा विशिष्ट-
सत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिक-
रण्योपलक्षितवत्ताज्ञानादगुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमाना-
पत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना
दुर्निश्चयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उप-
गन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञान
स्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि
साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकार-
कतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिवुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकर-
ण्यवद्धान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वा-
दिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पक्षं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितसा-
मानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूप-
हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं
कारणं च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्या-
दिरेव परामर्शः तावतोक्तोभयस्य हेतुविशेषणतया ऽनुमितिजन

कज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तिवनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापक
 बहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः
 न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्या-
 कारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वा-
 द्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिवध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदक-
 वृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव
 विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासमानाधिकरण्य-
 मुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सा-
 मानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिवध्यत्वा-
 त् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभा-
 सत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तिर्त्वांशे नि-
 र्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येता-
 दृशमपि ज्ञानं हेतुरुपेयते अन्यथा धूमत्वव्यादिविषयितायाः का-
 रणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवान् सामानाधिकर-
 ण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्व-
 पि सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिवाहानुरोधेन ते-
 न रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदक-
 धर्मसहितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा । भिन्नानि प्रतिधूमादिकमि-
 त्यादिः । द्वितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा
 अभिन्ना सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्य-
 क्तिदण्डादिविशिष्टहनुकस्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्ड-
 धर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि
 साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्यभिप्रायेणापि
 एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं त-
 त्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनीयतया स्व-
 विशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभा-
 षिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी
 व्याप्तिर्गुशरीरेति कथं चिदीदृशव्याप्तेरेक्योपपत्तिसंभवेन तज्ज्ञा-
 नमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरेक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमा-
 ह अयं कपिसंयोगीति ।

(दी०) अयं कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायास-
मानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति-
वारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेवृक्षत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य
सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपग-
मे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छे-
देनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः
सल्लिङ्गरूपरामशस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादे-
तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग
इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमि-
तावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्य-
युक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि
कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसं-
योगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्युहत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वम-
नुपपन्नमिति पक्षधर्मतावलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव
साध्यं सिद्ध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृ-
शानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति
न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिश्रादयस्तु बाधानवतारे मू-
लाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति एतत्तत्त्वं
ग्रन्थकृद्धत्वाभासे वक्ष्यति । प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यस्त्विति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये
संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वं एवावच्छेदकगर्भोक्तिलक्षणाव्याप्तिः
प्रसज्यते तदेव न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शा-
खामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादिसंयोगस्यापि यावद्वृक्षरेकस्याभावाद्बृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रसङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे त्वाह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वाद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावानियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिको ऽयमभावः कथं वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतमानाद्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत् ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्षसामान्या एवाकल्पनेनापादकाभावाद्देवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथाञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि लाघवात्तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । मानाभावादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवादुपनीतमानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

रीतविषयकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्विनिगमनाविरहेण एक-
तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्याप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-
कत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत
एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्युहैवे-
ति शङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-
योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-
धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-
षाभाववत्त्वादिति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्नि-
र्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-
त्वादेरभावावच्छेदकत्वम् । गुणायनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तद-
भावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं
वह्नि सामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं
वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिकोषेण
निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भक-
तया दर्शयति योयदीयेति । यद्धर्माश्रयस्य यावाद्विशेषाभाववान्
यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-
धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयो-
गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्स्वतत्त्वेन निवेशे संयो-
गवृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-
द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्स्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्बन्धा-

वच्छिन्नविशेषाभावात्कूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य
 व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन स-
 म्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतस्त्वेन
 व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावद्विशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
 भावसिद्धिः यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृ-
 त्तिवस्वसामानाधिकरणाभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम् । अतः सं-
 योगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयो-
 गसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छता ऽवयवविशेषरूपावच्छेदक
 दुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपग-
 मेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीना-
 मुभयवृत्तिवेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेतावुभया-
 वृत्तिव्यतिरेकस्यासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वै-
 यर्थ्यं यावत्त्वविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव
 तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु
 न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुमाध्यशरीराप्रवेशेन
 सामान्यव्याप्तिवानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थ-
 कतया तद्धर्मसमानाधिकरणाभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरू-
 पिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया
 विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापक-
 ताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् न च तादृशाभावत्वव्याप-
 कत्वं तादृशाभावत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेन
 वच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसि-
 द्धिरिति वाच्यम् । आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन
 प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने नि-
 वेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

ज्या तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्वाच्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावावि-
रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । व-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघ-
टकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । व-
स्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाद्यतिक्रिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्का-
संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धं तत्र
विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्वचत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

षावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदविरोधितामने
द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरो-
धात् न च मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमू-
लाद्यवच्छेदेनाभावः सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिक-
त्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्त-
त्संयोगव्यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारण-
तायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः
आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्ति-
षु हेतुताभ्युपगमः अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसं-
योगानामग्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्त-
रावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं
व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्या-
प्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य
व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु-
ताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त-
न्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्य-
था मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्रा-
वच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्राव-
च्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते मूले प्राच्यां शरी-
रवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्या-
द्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् न चाग्रमूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या
इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुव्रतामिति
वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्नः एकशरीरेण संयोगः अग्र-
प्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरी-
रसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनामैकैकासामे-
व शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
दर्शितसम्बन्धसंकोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरी-
रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदस-
म्भवः तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चर-
णावच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास-

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्त्ववृत्तित्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति । यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाप्राद्यवच्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तदपि न सम्यक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनोक्तेर्न चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं विभुद्रव्यसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्वृत्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादान्नासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादावेतद्व्याप्तिवलात्संयोगसामान्याभावसिद्धावपि न क्षतिः प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्ध्युपहृतीत्याशयेनेव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तौ अवच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भाविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षात्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयावत्तदवयवैवर्गगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवयव-

घगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि त-
दुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन त-
दवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननासं-
भवात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति सं-
योगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सङ्गेतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं ता-
दृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च सं-
योगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां
कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्विनियमा-
दित्यपि कश्चित् । यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमान-
लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतु-
घटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वादयोरित्यर्थः । अनुगमादिति ।
एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
दिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकू-
ट्योर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोग-
विशेषाभावे संयोगसामान्याभावीयविशेषव्याप्तेश्चात्र निराक-
र्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसा-
ध्यव्याप्तेरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्जानाती-
त्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तितद्विषयकार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहा-
त् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः
तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ते-
र्व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सा-
मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मता-
ज्ञानाद्गगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्गारैव व्यतिरेकिहेतुका-
नुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभा-
वान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे
यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकाभावे कपिसंयोगादिसा-
मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्या-
भावासिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यानिखि-
लहेत्वन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वी-
कर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ज्ञेयानुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षयाश्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभाव-
विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सूपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयत्किञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनीयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
वश्यकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावग्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनाव्यापकत्वानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यद्व्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगा-
दिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचित् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभा-
वेनोक्तोभयाभाववत् कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

ज्ञत्वाभावादुभयाभाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्ति-
भङ्गः । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकर-
णतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयो-
गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद-
धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
च्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु
उभयाभावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्य-
क्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठताव-
न्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेऽपि द्वित्रादीनाम-
वच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तादृशतादृशवच्छेदकमादा-
यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वादुक्तापा-
धेर्यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-
यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्य-
भावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-
व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावद-
धिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न
एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्न-
यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वं
नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-
च्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-
द्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वावच्छिन्ननि-
रूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु तत्समुदायः एका-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदकत्वं वृक्षाद्यवृत्तिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा
यद्यपि व्याप्यवृत्तयस्तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वे-
न तेषामव्याप्यवृत्तिर्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिक-
रणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपाव-
यवावच्छिन्नेति तत्रोभयाभावो ऽक्षत इति न साध्योपाध्योः
सामान्यव्याप्तिभङ्गः पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधि-
करणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूले वृक्षो यावत्संयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतदव-
च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-
रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-
कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा
च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-
दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नया-
वद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-
व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया
तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतं तादात्म्येन सा-
ध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-
न्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत
एव अभावसाध्यकव्यतिरेकेणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरेक्षितत्वात्
उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य
तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये
पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-
धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-
णयावृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावयत्ताज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिषेध एवेति
सारम् । अथवा प्रतियोग्याधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-
भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनैतयादर्थथाश्रुतस्यैवोपाधि-
तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमिति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-
वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गु-
णादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-
सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिम-
त्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-
ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-
धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-
धिकरणताकूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि
तत्कूटस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ
एतादृशोपाधेर्यभिचारोन्नायकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्व-
स्याप्रसिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेऽपि
एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया
ऽभावाभावात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्या-
पकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसि-
द्धत्वेऽपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति प्र-
कृतसाध्याव्यापकत्वात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामा-
न्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्य-
मानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी तत्र प्र-
तियोगिमद्भेदस्यावाधात् प्रतियोगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्न-
तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिहेतोरसिद्धिरि-
ति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति चेत् । मैवं कच्चिद्द्रव्ये ज-
लादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छिन्नतदी-
ययावद्विशेषाभावसत्त्वात्तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभा-
वव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यत्र
च द्रव्यं सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जला-
दिसंयोगा वर्तन्ते यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेद-
कावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वरूपोपाध्यभावे प्रतियोगिमत्त्व-
विशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात् प्रतियो-
गिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामा-
न्यव्याप्तिभङ्गात् संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसाधकानुमानौपथिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छे-
द्यस्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभा-
वाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यत्तदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् ।
एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः ।
इति विशेषव्याप्त्युपपत्त्यमनुमानं परास्तं दूषणान्तरमप्याह व्य-
र्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया ऽभा-
ववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः
नन्वभावादित्येव हेतुरस्त्वित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति
व्याप्तिप्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तौ उपाध्यन्तरमपि
सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छे-
दकमिति व्याप्युपपद्यं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छे-
दकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छे-
दकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्ति-
ताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो
घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्व-
रूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रय-
स्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाव-
च्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छे-
दकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादे-
श्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तद-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ सं-
योगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसि-
द्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्व-
कालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सा-
मान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं
प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमग्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्वव-
र्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छे-
दकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा
घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतेतिभावः । ननु दण्डत्वस्य
घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तैरपि निराबा-
धमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रस-
क्तवनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्र-
सक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमा-
ह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं
तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिक-
रण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यताव-
च्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

दृष्ट्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधार-
णमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यं साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धवि-
शेषः अत एव यत्र व्यर्थवशेषणघाटननीलधूमत्वादिना हेतुता
तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारणे तदभिधानात्
अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपि-
तमनुगतधर्मनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्तविश-
या बाध्यं संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चात प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्त-
स्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्द्रव्यावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः ।
यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सा-
मान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्त्यवलात्तदवच्छेदेन संयो-
गसामान्याभावासाद्धने शक्यते चार्ग्यतुं तथापि प्रतियोगिमत्-
सम्बद्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यत्ववच्छेदकयारभावावच्छेदकत्व-
नियमस्तयोरेव तदनुभवात् न तु प्रातर्योग्यत्ववच्छेदकमात्रस्य
मानाभावादित्यत्र तात्पर्यं द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य काल-
भेदावच्छेदेन स्वयमनुपदे व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदाय-
विद् इत्यनेनास्वरसो दर्शितः ।

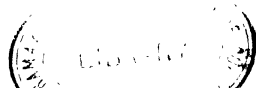
(दी०) नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनो
न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । वृत्ते-
रव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमत्तो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तप्रसम्भावि-
तत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमत्तोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छे-
देन तदभावः । तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्
नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
व्याप्तिभेदादित्यपि वदन्ति ।

(गा०) गुणस्य सामान्याभावो वर्तते इत्यन्वयः । ध्वंसप्रागभावयोर

त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छे-
देन संयोगादिनामान्याभावोऽपि सुतरा वनेने व्यापकव्यभि-
च्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वनियमादिति सूचितं
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यक-
त्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसम-
नियतगुणत्वावच्छिन्नभावरूपतया विवादायां गान् संयोगादिसा-
ध्यकनित्यद्रव्यमावृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । म-
हाप्रलयस्य जन्यभावानाधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति
भावाः । तदानीं च गगनादौ नित्यकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुण-
सामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रल-
ये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्य-
वहारस्य ध्वंसावगाहित्वे ऽतिप्रसङ्गाद्यवहारानादरे चातीन्द्रिय-
गगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्
अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यापि व्यावृत्तिदा-
नायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वावच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्तं द्रव्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्या युक्तिमप्याह
वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व-
स्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वा-
दिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदे-
न सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाव-
सत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि स-
योगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिति तत्स-
मवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे
वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि
व्याप्यवृत्तित्वं युक्ततैलयात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादौ काल-
विशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घट-
त्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन कालवर्तमानं का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकाला-
 वच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशाव-
 च्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । तत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसा-
 ध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् ।
 अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसि-
 द्धा तद्घटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
 टितव्याप्तिरुभयत्रैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूल-
 कृतस्तदुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सा-
 र्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं
 व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तद्घटिताया अपि
 व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपायिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु स-
 र्वत्र तदुपादाननियम एव तद्घटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः
 व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसा-
 ध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाका-
 शाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र सा-
 ध्यवति कालात्मादौ कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां तदभाव-
 सत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वाप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिक-
 रण्याघटितत्वनियमेऽपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं
 यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य न देशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्ष-
 णीया अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्या-
 भावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः भावस्यापि अभावत्वेन दैशिकविशेष-
 णतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्य-
 तिव्याप्तिः यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वाविशिष्टस्य दैशिकवि-
 शेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववि-
 वक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तित्यप्रती-
तेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववान्नित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्पौपर्यिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्यानं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
वश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसामानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृत-
साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेद्यः सद्धेतौ
सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसमानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य
हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिद्ध्यतीति साध्याभावनिष्ठत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिक-
ण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति-
 व्याप्तिः संयोगेन प्रमेयसाध्यकसङ्गतौ साध्याभावातिरिक्ता-
 भावाप्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्या-
 भावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावा-
 निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यास्याभावा निवेशनीयः एवं च व्या-
 प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामा-
 नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्धताति तत्साध्यके
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटिनैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं
 चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे प्रयोज-
 नाभावाद्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव
 साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः । परे तु
 ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्र-
 तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपास्थितिदशायां तदसमानाधिकर-
 ण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनु-
 मितिरूपेयत इत्यनुपपन्नमत आह नोपादेयञ्चेति । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके स-
 र्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् । अनुमितिप्रयोजकव्या-
 प्तिशरीरे न निवेशनीयं । तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः ।
 सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्यं हेतुमत्यं
 व्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना-
 धिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयं वक्ष्यमाणरी-
 त्या व्याप्तेरनुगमात्र व्यभिचार इति सूचितं । साध्यभेदेत्युपलक्षणं
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपास्थितिदशाभेदेनैकसाध्यकेऽप्यनुमि-
 तिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इति व्याचक्रुः । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके इति सा-
 ध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावां न सम्भवतीत्यत आह साध्यादिभेदेनेति
 साध्यतावच्छेदकादीर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्याव-
 श्यकत्वादित्यर्थः ॥

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षित-
 स्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमिते

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्ति-
गुणादेवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगिता-
वच्छेदकावशिष्टवैयधिकरणपर्यन्तं निवेद्य तत्र तादृशातिव्याप्ति
वारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मन्यत्ववि-
शिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ
नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवला-
दन्यादिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न
वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावान् । वैशिष्ट्यविरहे-
ऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य
मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वा-
न्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिमत्तेऽपि बाधेनैव
हेतुर्दुष्टत्वोपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च स-
मीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहान् बाधानवतारदशायां च
गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिभ्रमरूपा प्रमा-
त्मकसल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभा-
वावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानव-
तारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि-
तो भ्रमानुमेतिर्मणिकारणापाश्रयत इति वाच्यं भ्रमानुमेति-
मनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पराम-
 शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शोद्भू-
 मानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशि-
 ष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववा-
 न् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमिति-
 स्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो म-
 णिकृतो ऽप्युक्तस्थले ऽव्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते । अथ विशि-
 ष्टनिरूपित एव समवायादिविशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डा-
 द्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्वि-
 शिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषा-
 द्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव
 प्रतियोगिनि विशेषणत्वादतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ता-
 दृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छे-
 दककोटाववश्यमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण द-
 ण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोधः तदवच्छिन्नाभा-
 वस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादि-
 त्यादौ ग्रन्थकृतां कूटघटिनलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत
 पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र
 साध्ये सद्भेदतुत्वात् तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासा-
 मानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्ट-
 निरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र
 न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डा-
 दिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य तयोर्विशे-
 षस्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तामते विशिष्टसत्ताभावः
 सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरेकतामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभाववाधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादात घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वाभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-
 प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-
 व्यूढम् । ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति
 बुद्धेरेकविशिष्टपराभावावलम्बनेनैवोपपत्तिः मनसि प्रतियोगि
 सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति कचिदेकविशिष्टा-
 परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत
 आह नवेति । तद्वच्छिन्नाभावः प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-
 विषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः तद्वच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टा-
 परत्वावच्छिन्नाभावात् नानतिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्धः
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादे-
 कस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधका-
 भावात् इति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्न-
 व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा समवायघटितसामानाधि-
 करण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समयान्न घटत्व-
 पटत्वोभयं नास्तीतिप्रतीतेरनुपपत्तेरतत्र समवायिसमप्रयत्नत्वरूपवैशि-
 ष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा ए-
 ककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेः समवायेन घटादौ
 सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यभिर्वाहादित्याह वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयो-
 रुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्य-
 वृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति
 एकप्रतियोगिप्रत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त-
 त्वाधिकरणे मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभा-
 वात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचार-
 त्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
 करण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना
 व्याप्तिरेव व्याप्तिरिष्टैव तथात्वेपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्य-
 र्थः । उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवृत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः ।
 तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्प्रयो-
 जकहेतोरन सङ्केतुत्वस्वीकारसम्भवः अत एव व्यभिचारलक्षणेपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयव्यविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-
भयमितीति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-
नैकस्य सत्त्वापगमोपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-
विषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्व-
स्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे
ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवहुयादिभेदस्य प्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्क्या साम्प्रदायिकोपदर्शि-
तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-
य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभि-
न्नत्वात्तद्वेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-
व्याप्तेःचेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति
लाभायेत्यग्रिमोऽन्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्तादृ-
शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणलाभायेत्यर्थः
अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयो-
गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह
अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वे-
नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-
वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशग्रहत्वाभा-
वभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधि-
करणस्वरूपत्वाद्भावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर

णीभूताभावस्वरूपनेति सिद्धान्तादिति भावः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभाव-
 त्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेद-
 त्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति
 भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं
 तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्
 भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र
 न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यता-
 स्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वस्य निवेद्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि
 तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावादि-
 रूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमात् तद-
 समानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगितेत्यादिना वक्ष्य-
 माणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशैव
 यथ्यमत्रास्वरसमीजमेव । हेतुसमानाधिकरणेति । हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वेऽपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधि-
 करण्यवान् गोत्वाभावाद्विघटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभे-
 दाकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः । अभावसाध्यकेति घ-
 टत्वाभावादिसाध्यकघटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्व-
 निरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाध्याभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 शप्रौढ्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरण्यं निवेद्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि
 सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसमानाधिकरण्य-
 स्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासमानाधि-
 क्यस्य सङ्गत्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाव्याप्यप्रस-
 क्तिरित्यस्वरसमीजम् ॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे
ऽतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय-
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गा-
भावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा ह्यनुकं यदादृष्टं तदा जन्यं
ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्या-
प्तिः । ह्यणुकत्वादेर्ह्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्राग-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्व-
वादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न
प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे-
ऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गा-
त् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य
तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्या-
वच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसा-
ध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिशाहेतू अनभिधाय
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदाप्रत्ययघटितोद्हरणाभिधा-
मेवमग्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमाहृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य
प्राचामनुमत् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले
त्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन
पात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभाव-
पताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वणैः प्रा-

चोनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिर्न तेषामनुमतेति वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् तेन सम्बन्धेन प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामप्यनुमितेरानुभाविकताया वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेश्यः अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सङ्केतुतानिर्वाहात् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मैवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके दैक्षिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्ती अनुगमय्य तयोरेवानुमित्यौपयिकताया वक्तव्यतया ऽभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यं तादृशव्याप्तिसंग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिनामनुगमनीयत्वात् तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेषाघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेः संग्रहसम्भवात् एवं सत्यव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

व्याप्तिज्ञानादपि अनुमितिः स्यादिति चेत् । इष्टमेवैतत् एवं
 इति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यभर्माभावीयसम्बन्धविशेषघटित-
 याप्तिप्रमाताप्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गा दुर्वार इति चेत् का-
 न्तिरस्माकम् । वस्तुनस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति
 प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघ-
 टेतद्व्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेपि प्र-
 तेयोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुत-
 याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी
 द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि
 संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया
 व्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या-
 प्रसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकर-
 ण्यभावनिवेशकल्पेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य का-
 लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कल्पेप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-
 तामानाधिकरण्यभावाविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः आवाभाव-
 विशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावावि-
 शिष्टसंयोगाद्यभावस्यैव देशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
 देति वाच्यं विरोधिर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरण-
 त्विनावत् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ
 वेगोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य देशिकविशेषणतासम्बन्धानिवेशे
 भावसाध्यके व्याप्तिवारिणि भावस्य देशिकविशेषणतानभ्युप-
 गमे ऽतिव्याप्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनि-
 र्देशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहे-
 तावद्याप्तिर्ज्ञात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः
 तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्ब-
 धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियो-
 गितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभा-
 विशेषणत्वोपगमाच्च दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशे-
 षवृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्ध्यातिव्याप्तिप्रसङ्गातिः ।
 त्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

र्गाभावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगन्तुमते ध्वंसमादायोक्तस्थलातिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह संसर्गाभावेति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्कतिः अन्यथा ऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृशसम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति वाच्यं यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रलयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात् अन्यथा प्रलये गौनीस्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेदं तत्कल्पे प्रयोजनाभावादभावे वृत्तिविशेषानिवेशात् । न चाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्तेः संसर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वंसस्य हेत्वधिकरणे ऽबाधात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमेव । यदा स्पन्द इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयजन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् छणुकासत्त्वात् पुनर्छणुकोत्पत्त्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्वधिकरणे तत्र छणुकसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । छणुकनाशानुगुणकियाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे चरमपरमाणुसंयोगनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे छणुकसामान्यध्वंससत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति । ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादयं सद्देतुरेवेत्यतो जन्यमिति । नित्यसुखामिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रलयेऽपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्देतुत्वं सम्भवतीति अतो दुष्मेति । जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्ष

नेऽपि तज्जनकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसमत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-
प्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्युष्णकादिध्वंसस्य द्युष्णकत्वादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति । तयोः ध्वंसप्रागभावयाः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेपीति । एकविशेषेति ।
एकावशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं
गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपक्ष्य द्युष्णकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुनस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-
तो ऽधिकरणे काले एव चेदभावो वर्तते तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तते इति सूचनाय
प्रतियोगिमत् इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति वा-
च्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं काश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
प्रतीयो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभाषमात्रस्य नञा प्रतिपादनेऽतिप्रसङ्गात्तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतयाऽत्यन्ताभा-
वमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्न-
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा-प्रतियोगिमति तद्धंसप्रागभाववा-
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्य
वृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वे-
दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभा-
ववृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतियो-
ग्यविरोधिताप्यापद्येताविशेषादित्यत आह इयांस्त्विति । एकस्य
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेद-
देशावच्छिन्नम् । तथात्वम् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम्-
बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदे
एकभाववर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षनमेवेति भावः । अप-
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्याधिकरणतावच्छेद-
रूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुपपद्यते । तथा च एकावच्छेदे
एकत्रवर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । न
काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालसं-
वेति यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्या-
वच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं त-
विधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतिः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देश-
वच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेद-
त्वाधिकरणत्वयोरेव समस्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्य-
काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन वा-
णात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह तच्छून्येति
प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य—गवात्यन्ताभावस्य
प्रतियोगिव्याधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वा-
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधि-
करण्याभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादा-
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस-
ं निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेऽपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावत्वतद्वद्विज्ञातान्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्था-
प्यशङ्कते न चेति । ३१५२०

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गा-
भावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघट-
कनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र
घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः व-
क्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपपद्यते च
विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे-
ति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते य-
त्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वं । पण्यर्थे समी । नियमान्तर-
स्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटक-
नियमस्य । अत्र संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमते नि-
यमानन्तर्भावस्यानुपपद्यते वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटि-
तमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तित्वात्तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूप-
त्वादिति भावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया अन्योन्याभावत्वादिनिरूपक-
प्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिधैयधिकरणनिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्ति-
श्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयत-
या तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनो-
न्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्य-
शून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थिसमवायैः साध्यव-
त्वादिति चेत् । भैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् । भवति
चैवमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य
च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासं-
ग्रहः । तद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) ननु विषयताया वृत्त्यनिशामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये
सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति । दि-
गुपाधीनां देशे वृत्ताववच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते
मनसो मूर्तत्वेपि न देशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति
द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्र-
तियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यन्ता मनोन्येति ।
दिक्कालौ नेश्वरादातिरिच्येते इति मते सङ्गतुरेवेत्यतः स्थलान्तरे
नामाह जातीति । साध्यशून्यानामपीति । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनेत्यादिः । एवं-अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे । अन्यो-
न्याभावोपीति । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्ति-
रिति भावः । तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य ।
तेनेति । कपिसंयोगवान् एतद्वक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरू-
पसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि
हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशि-
ष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्याविशिष्टवत्त्वं तत्र तद-
भावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावो न लक्षण-
घटक इति नाव्याप्तिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकर-
त्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यमिषा न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमूललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निर्वकाशं तादृशव्याप्तावनन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादेव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्यं ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्तिमाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वमेव निवेद्यतां किमुक्तविवक्षया गुणाः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमहृत्तीत्यर्थः नार्थः न प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिप्रतियोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतया तद्विन्नशक्तिरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावनिवेशपक्षेप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव यद्व्यादिकल्पांतरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरणेत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

(गा०) असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः । इत्यस्वरसादित्यनेनान्वयः । प्रतीतेः संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेः । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । कापिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि कापिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावाच्छिन्नतया लक्षणघटकनैवेत्यव्याप्तिरत आह तच्चेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः । हेत्वधिकरणे हेत्वधिकरणनिरूपिते एतत्कल्पे च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्यं न निवेद्यमेवेति भावः । एवं च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयं न तु तद्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमनतिप्रयोजनकत्वात् वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य निवेशे च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थे तेन न दर्शितातिव्याप्तिः ।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिर्येनैकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्वत्त्वन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभा-
ववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां
गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिषष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेना-
व्ययः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण-
त्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमा-
त्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति ।
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्तत्त्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरण-
त्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्या-
भावस्य केवलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सङ्ख्यतुरेयेत्यतो
द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगिता संयोगरूपसाध्याभावप्रति-
योगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगा-
न्नेः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य
एकव्यक्तितया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमाह नित्यत्वादीति । आदिना जन्यत्वादपरिग्रहः ।
अनु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्ध-
स्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुप-
पत्तिरित्यत आह स्वाभाविति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्व-
क्षणदिवृत्तित्वाविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्र-
तियोगिव्यधिकरणाभावप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशप-
क्षेऽसम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्व्ययधिकरण्य-
निवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्या-

तिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
 धिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावीयप्रतियोगिता-
 यां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः एवं चोक्तस्थले स्वरूप-
 सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-
 न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाभावीयप्रति-
 योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नतो-
 भयाभावस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-
 सामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वाविरहात्कर्षीति । जन्यद्रव्यवृत्ति-
 हेतुकं हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-
 कालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरणं
 न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपि-
 संयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-
 नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति । तथा च तादृश-
 भावा अपि यात्काञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधि-
 करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावत्वस्येत्य-
 व्याप्तिरिति भावः । तादृशेति । यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वावच्छिन्नमेदवस्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोगेयत्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यमेदव-
 त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितापादानुं न शक्यत इति ना-
 व्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-
 द्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्याधिकरणत्वेऽपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना-
 या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-
 घटकतेति नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपि-
 संयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
 मिति नाव्याप्तिरिति भावः । न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च
 घाह्नित्वमित्याकारकस्याभावकूटावगाहिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवा-
 नुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नमभावक

घटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमग्निप्रभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवस्त्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यान् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवस्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न विपर्ययम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनरन्योपपत्त्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषण हेतुमत्त्वम प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वा-निवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यतामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुर्मास्तत्र वर्तमानत्वमावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूममवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं तुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न शेषणीया । एवं स्थिते तामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबह्वित्वस्यावच्छिन्नस्य बह्वित्तस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसा-
मानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुषज्यते । तथा च तत्सम्बन्धेन
हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनाऽधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृश-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः ।
व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनी-
यसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सा-
मानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । वस्तुतस्तु वि-
रुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया-
वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशोऽपि
न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वं च
विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको बाह्वरेति व्या-
पकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यत्वात् । न च स्वव्यापकसाध्य-
कहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानवगाहिर्विशिष्टपरामर्श-
एव हेतुरास्तामिति वाच्यम् । बहुब्रह्मार्थस्य सामानाधिकरण्यपर्य-
वसितत्वादिति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भत्वधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याश-
येनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियो-
ग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् । ननु प्रति-
योगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशोऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्ति-
निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसि-
द्ध्या तद्वटितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह । एवं स्थि-
त इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशो सती-
त्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिक-
रण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्य-
मपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिना ग्राह्यम् । धर्मिणः । धूम-

। दादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्ब-
धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्ति-
पुक्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्णादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादि-
पधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं
तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन
तोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षवि-
शेषत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्व-
वगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धू-
मावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निशीः । तथै-
वावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृही-
तव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति ।
इत्थमन्यथा समवायेन वह्निविराहेणि महानसे संयोगेन, संयोगेन
वा वह्निविराहेणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते,
निवर्तते च संयोगेन वह्निविराहेणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम
पपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्व-
हाद्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव
नान्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्षशिशपयोर्व्याप्ति-
नेश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यवस्थापनादेव । तत्र
मेकमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति ।
न्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन
गोमेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्यसंगतेरिति भावः ।
पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण
जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन-
त्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति
त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेतोर्नैव सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावः सिद्धतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्धतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने पञ्चधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । विशिष्टविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुगिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह । तेनेति । अनवर्तार्णवाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयव न वह्निर्धारित्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा समवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वह्निर्व्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तगानुरोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति कथमन्यथेति । अन्यथा-एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथमुपपद्यत इत्यन्वयः । महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तत इत्यन्वयः । महानसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगीनेत्यर्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुषज्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वाहात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न चैतावताऽत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृत्येत आह । स एव चेति । स चान्योन्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्याभाव एव न त्वत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह । इत्यमरेव चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमे काक्षतिः जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्धतादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् । त

तादम्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
नेष्टव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
वेधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्त्रादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौः, गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
व्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-
थेकीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
। वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
त्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
ताध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपाधिकव्याप्ते-
र्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
त्रिष्टव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया
तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-
सम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
सङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
त्वपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
स्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-
दम्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
शायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
णोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया-
भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनाऽनुपपत्त्य-
भावात् । ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रह-
दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्यामिश्रहाधीनगवादिहेतुकसा-
स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।
केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व-
रूपव्यामिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव । तथा स-
ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वाव-
गाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्या-
स्सम्भवात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अकल्पत्वात्तादात्म्येन
गोरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदन्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे-
यतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरेकविधेयताकल्पनाभावात्
अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्यामिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानु-
मितिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्व-
त्वाद्यग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रह-
दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तन्न । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ-
ताविरहेणोदक्षरताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति
तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा-
नासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात् । अपि
तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्व-
त्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतः
गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधे-
यतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुभ-
वसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपत्तिभसंगतिरिति प्राहुः । यत्तु अनव-
च्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक-
ज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रह-
दशायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तम् ।

पत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयता-च्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता-खण्डनं दीधितिकृतां विरुद्धेत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नै-
द्व्यसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकाशित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांशेऽपि नि-
रूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकाशित्वाभिप्रायेणैतद्व्यसंगम-
त्वात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्ड-
नसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगो-
त्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकाशिकाऽनुमितिः
सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेद-
रूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य
यद्गता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्कर्णीयत्वात् तदभिप्राये
वेतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितान-
वच्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्यैवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छे-
दकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य
स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते
स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वा-
ग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्चेति । तादा-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापक-
वच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साधकत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वाद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः साम्ना-
वसिद्धसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने स-
न्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्र-
वृद्धावपि संयोगेन उत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

षणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वधूम-
वदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामा-
न्यान्तर्गततत्तद्धूमाऽधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिक-
त्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वात् न वह्न्यभावस्य ल-
क्षणघटकतति घटाभावमादायैव वह्निमान्धूमादित्यादौ ल-
क्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादे-
रभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्यं तत्तत्प्रतियो-
गिकत्वाभावेनोभयाभावसौलभ्यात् । यत्किञ्चिद्वैतव्यधिकरणानु-
योगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यं निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवा-
रणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्धा जात्याश्रया-
नुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाव-
च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एवं निरुक्तप्र-
तियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यं हेत्वधिक-
रणयत्किञ्चिद्वैतव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालि-
कसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुप-
पत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसंयोगे
इति । अयोगोलकानुयोगिकत्वस्य विहान्नातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्व-
यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रति-
योगिकत्ववह्निमदनुयोगिकत्वोभयोरैव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभ-
याभावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वहेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः किन्तु त-
त्तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमत्त्युक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभय तदुपा-
ने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगे ऽभावादन्व-
संयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभया-
भाववत्त्वाद्धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं
संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वेनैव चैत्रादिनिष्ठैतद्दण्डसा-
ध्यके एतद्दण्डहेतौ, समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ
चाऽतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादानं

संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रा-
नुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
हत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च
त्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
हत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति
सक्तप्रसक्तस्तदुपादानाभावकाशः । चैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गेकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयो-
गेकत्वाभावेनाभयाभावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथा ऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटानुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गेकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
। च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्धनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगे ऽस्ति,
। हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसमवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
अति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
गकत्वेन स्वस्मिन्नापि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तदुर्वारत्वात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् ; येन सम्बन्धेन घटऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्धटाविशिष्टबुद्धिजननादेक-
मेव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
त्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
। संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशान् इति चेन्न । संयोगेना-
धिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
पाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव संसर्गतोपगमात्, न तु संयोगस्य । एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिस्योगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एवं च येन संयोगेनाऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेन सम्बन्धेनाऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽधःस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन समं परिवृत्त्य स्थापिते तद्वदेऽपटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटमाध्यके तद्वदतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वागैवेति चेत् । एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभाव एव विवक्षिणीयः । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्वदनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत एवेति । एवं च यदेतत्कले समवर्त्येक्यमतेऽतिव्याप्तिमुद्गावगिष्यति तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः । हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्त्वज्ञानानुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकविशेष्यकपर्याप्तिः संसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सल्लिङ्गकपरामर्शात्तादृशानुमित्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तौ कैकस्मिन्नसत्त्वेऽपि उभयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वाच्चेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वं दुर्वा

मिति वाच्यम् । तद्यावृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कथञ्चिन्निर्वचनसम्भ-
वादिति चेन्मैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
पर्याप्तैः क्वचिदपि सम्बन्धत्वाभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मेतरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
प्तद्विन्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्तानुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेश्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहाच्च तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
त्यप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तभावसत्त्वेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश इति । तन्न मनोरमम् । एता-
दृशीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
कावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्रिमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशशब्दोभयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नेदम्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस-
त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेयां नाऽन्यत्रेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशशब्दादौ व्याप्तज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्न-
दस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशशब्दोभयत्वादिहेतु-
रा आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
नुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यापयिकव्याप्तिप्रसिद्धापत्तेः
स्माद्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं संज्ञेतुरेव । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
तु प्रतियोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिवद्बुद्ध्याद्यवच्छिन्नभेदमादाय न तदभावस्य प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरु-
पितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नेहेतुमन्निष्ठाधिकरणताक-
त्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः ।
महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाकान्ता-
भावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् ।
हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन
विशिष्टभेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधा-
वनं दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादि-
क्रमेण निर्वचने ऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-
कूटनिवेशेन व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम्
अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात्
एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अवृ-
त्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं
च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयो-
गिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधि-
करण्यं दुर्घटम् । एवं स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि
विषयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, विष-
यितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वाधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात्
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य क-
ल्पान्तरमाह-स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्र-
तियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तानुयोगिकत्व-
साध्यप्रतियोगिकत्वैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणाच्च विष-
यितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, प-
टाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । घट-
पटविषयित्वयोर्भिन्नत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावनिवेशे स्त-

पसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
नावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभि-
तया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वा-
च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
ाध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-

। प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्व-
मदशायामनुभित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्याधिकरणत्वघटित-
ाप्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेय-
ामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोर्गव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्रा-
प्तेश्च । न च तथाऽपि विपर्यितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
त्यक्षानत्वादिहेतावव्याप्तेः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
च्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
तेयोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविपर्यितातो घट-
विशिष्टघटविपर्यिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
धिकरणत्वात् । न चेद्वरक्षानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविपर्यितायां
दशत्रित्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
गिवैयाधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
नेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
कत्वस्य विवक्षणादीद्वरक्षानीयतादृशविपर्यितायां प्रमेयत्व-
ऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
त्ताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वात् । इत्थं
स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
साध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटानिरू-
तकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
ाया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
ताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्याधिकरणतया त-
तियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
ानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरू-
प्तावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
न्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वेऽपि विपर्यितासम्बन्धेन घट-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावन्ति
व्याप्तेः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्व-
विशिष्टघटनिरूपिताविपर्यितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित-
विपर्यिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविग्रहेण विपर्यितासम्बन्धेन घट-
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्-
बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणाच्च घटवान्नित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तेः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितासामान्य-
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवृत्तेश्चाऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि
प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमि-
ति परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविपर्यितासम्बन्धसामान्य-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविपर्यितायां घटत्वपयाप्त्यावच्छेद-
ताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितायां च हेत्व-
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविपर्यितासामान्ये उ-
याभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः । तस्मात्प्रार्चीनमते वृत्त्यनियामकवि-
यितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्
कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धे-
तद्दर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । सपचायसम्बन्धे-
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वेति ।

कावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौ-
यिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ सम-
वायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमश्वत-
मेति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्य-
भावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च
सम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन
त्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य स-
मवायादिना वह्नाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावाच्छिन्नाभावसत्त्वानु-
पलक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशो-
पि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-
तादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विर-
त्त्यादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषण-
सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्त्वसम्भवेऽपि
प्रेषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वतिप्रसिद्धा त-
स्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्व-
त्र सम्बन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियो-
गितायां साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमि-
रानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

वप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुना न सम्भवतीत्युभयाभा-
वानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्याप्तिर्बोद्ध्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घट-
वानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां परिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धि-
सम्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायास्तत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छे-
द्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्त्यगुरुधर्मनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूहम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्पे
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतु-
एकत्वेनेति । उभयवत्त्वेपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ
उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्यं
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यग्निमेणाऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनाधिकरणत्वं प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम् । अधिकरणतानिवेशे तादा-
त्म्येन साध्यतायां व्याभिचारिण्यतिवशात्, तथा च समवायैक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पे
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः तथा
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशलम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुत

वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो
हेतुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि
समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-
तावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणताशुभयसम्बन्धेन यत्र
द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगनानुयोगिकसमवायादा-
त्कोमयाभावासत्त्वेनाप्रतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता-
सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-
णीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे
न निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्त-
प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-
तरित्यादावप्यतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-
यादेः साध्यता तत्र सङ्घेतावेतत्स्फटिकादावुभयाभावघटित-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे
लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिक-
वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् ।
साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं
दुर्वचम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवद्विसंयो-
गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-
गेकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न
च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-
घटहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-
गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यम् । माना-
भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्घटितपरम्परायाः
सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्रूपेणाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-
गेकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-
दिना वा साक्षात्सम्बन्धः तमकेन स्फटिकादौ लौहित्यादिबुद्धेर्भे-

मत्वानुपपत्तेश्च । यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वयद्विशेष्याऽनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञाः भ्रम इति तल्लक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावः सत्त्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायिसंयोगादिवरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटकविशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिमत्प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो निवेशनीयः । परम्पराभिबृद्धावपि ईदृशरीत्याह्यमिति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुस्तः कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्रसिद्धेः । विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यान्निवेश्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशं कालिकविशेषणतावत्समवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि साध्यकं द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावन्व्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचारनिरूपकाधिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावास्तुद्धत्वात् । इत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यकमेयत्वादिहेतावन्व्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे तादृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वात् । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धवन्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां ३

गणामभावनिवेशश्च दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्ब-
न्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविपर्ययतादिसम्बन्धवन्निरु-
पेतत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्य-
म् । स्वरूपकालिकोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावति-
याप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठायामुक्तस-
म्बन्धघटकाध्यतायां कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वसाध्यायवि-
पर्ययतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाध्यतासामान्ये दर्शितत्रि-
त्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणया-
निर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुपप-
त्तः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगि-
याधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां
वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावा-
त्तेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके स-
मवायादिना घटादिहेतावव्याप्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपित-
वविशिष्टस्वसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठभा-
याभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि श-
यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशे-
त् । इयंस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य स-
म्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्विती-
समवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारता-
विशेष्यतोभयानिरूपितेति, स चानुपपुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघट-
यावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्स-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता,
विशेषणं तु सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु त-
न्तर्भावेन सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः,
शरीरत्वैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्यासावच्छेदकताकत्वरूपं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरण-
विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकता-
या प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेण पर्यासावच्छेदकताकत्वाभावा-
दिति दिक् ।

अथैतल्लक्षणे विषयितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया-
मव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ-
शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता-
यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगित्ववच्छेदकत्व-
निष्ठावच्छेद्यत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतरूपेण
निवेशादिते वाच्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्य-
तायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा-
भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
त्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता-
दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽक्षतत्वात् । मैवम्
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्या-
ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा
हि विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां सद्देतौ तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतो-
ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नाभावो-
वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वा-
ल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्या-
तादृशसम्बन्धेन साध्यवदभावोऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वीह्वमान् धूमादित्या-
दौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना बह्वयादिमदभा-
वश्च लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदनायामुभयस्यैव सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकवगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ द्वितीयं तादृशप्रतीत्यै द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकवविरहेऽपि च नाऽतिद्विलक्षणयोपपन्नं वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्ववच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान्मादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसारकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकाया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकभेदेन चेद्याप्तिपदार्थभेदस्तदैव प्रतियोगिकवच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च सानभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवैधिरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसङ्गकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्रयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्वतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकत्वं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते, तथा तादृशश्रयदशायां सकलवह्निप्रतामेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं वा-

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधि-
 णनैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमा-
 न्यत्रैव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या
 वेशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो
 नीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां
 योगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगम-
 य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गशेषविलक्षणत्वेऽपि
 तेषां वेशेषणभावभेदद्विलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव सं-
 मात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्नि-
 र् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्वह्निरित्यनयोश्च
 तयोर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायाव-
 ष्ठाधारतैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्तयुक्तेरवशेषादिति
 यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारताया अनभ्यु-
 मात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायाव-
 ष्ठाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्वष्टो
 रूपांमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवाया-
 ष्ठाधेयता आधारता वाऽतिरिक्त्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति
 वायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवति चेन्न ।
 नुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगि-
 म्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्ग-
 क्षणानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव
 वाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येव
 भाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग
 धारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनि-
 ामिति संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वा-
 । संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगि-
 तः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वो-
 ऽनाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां
 गिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे
 मवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यात् । अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयताऽपि संयोग एव । प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्तपदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वावच्छेदेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमाच्च संयोगेनोभयसाध्यके ऽतिव्याप्तिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमाघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्वादिश्चेति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगितात्वादिना, कुत्रचित्सम्बन्धविधयस्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह । सामानाधिकरण्येऽपीति । संयोगत्वादिनैवेति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेनैव ऽपि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिनि भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरी साध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्यशे तत्संसाधयैव लाघवेन निवेशात्तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, जत्यतिरिक्तस्याऽपि संसर्गतया भावे स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शितं चेति । नियमाघटितमिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वं न तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् । तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशो व्याप्तिवानन्तर्भावात् प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न च विशेष्यतान्यतत्प्रका

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्स-
म्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवे-
शान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगि-
विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् ।
एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः ।
इत्थं च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्यवत्सम्बद्धत्वरूपसाध्य-
सामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा, तच्च संयोगत्वादिना तद्घटि-
तात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाल्लघुशरीरमिति तदेव
व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्ध-
निवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंयुक्तत्वादिनिश्चयदशा-
यां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धक-
ताया अत्र वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेश-
ाक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भा-
वभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभाव-
त्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अभावत्वं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति
प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपा-
देयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिक-
रणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्ये-
कदेशिनः ॥

(गा०) अभावत्वं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विवि-
धप्रतीतिकथनेनाऽभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये
प्रमाणमुपदर्शितम्, तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्र-
तियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन स-

स्वन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण
इति । भावेनाऽपि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटमिन्न इति प्रती-
तेर्जननादिति भावः । तद्वच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परि-
भाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्धर्माप्रत्ययेऽपि
न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूप
निरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाऽभावत्व-
स्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तद-
नुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदे
सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात्

यच्च प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगि-
मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्धटे
नाऽस्ति पटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रगितिनिर्वाह इति । तन्न साधीयः
घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्सं-
सर्गकप्रतीतिर्न घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतिर्न
लक्षणया संसर्गतावैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽऽवश्यकत्वात्, तेनानुगतीकृता
नुयोगिताया एव संसर्गतावद्भूमितावच्छेदकताया अपि सम्भवेना-
ऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया
अपि तस्यामेवोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावभा-
नोपगमे तदंशे एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वम-
म्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगि-
तायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न । मण्याद्यभावस्य दा-
हादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवे
तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चोभयाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथा च तादृशा-
नुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति
वाच्यम् । उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादि-
विशिष्टस्य उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्व-
प्रमणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्व-
स्याद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
स्य निवेशनीयः । शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदति-
रेकानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् ।
त्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति ।
 विषयतेति । तत्त्वम् विषयतात्त्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अति-
 क्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विष-
 यरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्धटत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञा-
 नस्य विषयतावैलक्षण्यविग्रहादवैलक्षण्यपत्तिः । न च द्रव्यत्वघट-
 योरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ।
 यताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाद्धटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञा-
 नद्धटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्य-
 उपपादनस्याशक्यत्वात् । ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहा-
 स्तनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः । ज्ञानविषयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषयताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानित्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षणकारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नविषयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्यत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्येनाऽभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वकिञ्चिद्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटाद्यभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेः त्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । एवमधिकरणतनाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशाया मिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपीदानीं भूतलं घटत्वमिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्ततद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोगभेदप्रसङ्गेन धैपरीत्येनाधाराधेयभावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क्लृप्तपदार्थान्तर्भावेण दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपददभावत्वादपरिग्रहः ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वान्नातिरिच्यते तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमात् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभावात्त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोपपत्तिमात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदीयान्नतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव दभावप्रत्यायनात् । न चैवमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्तिरिति दप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्मकानुयोगिकविशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ।

इति-अनुमानगादाधर्या सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिमाणिकावच्छेदकत्वं निवेशयि-
मवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरतामाक्षिपति ।
नित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवा-
देमत्त्वप्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्र-
तियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन
पत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटो-
भावप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया
ह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको
। सम्बन्धविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरू-
पसम्बन्धविशेषात्मकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्ति-
पमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरि-
ग्रिममत्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधा-
यत्वादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतथात्वेनेत्यन्तं तत्र
तुः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेद-
त्वाभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । संभवत्ता-
शप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादे-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपपृम्भकव्याप्तिमाह-सम्भवतीति । तस्मि-
ति पूरणीयम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
वर्थः । गुरौ तदभावात्-तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात् । तथा
सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

इति व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः । सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वं च तदवच्छेदकत्वबाधकशून्यत्वम् । बाधकं चावच्छेद्यप्रतियोगित्वासमनियतत्वम् । तथा च तत्प्रतियोगित्वादिसामनैयत्यमेव सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वं पर्यवसितम् । सामनैयत्यघटकदलद्वयनिवेशादघटपटान्यतरत्वमहानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिघटत्वादेरातिरिक्तवृत्तिशुद्धवह्निवादेरवच्छेदकत्वासम्भवेन तादृशगुरुधर्मस्य नाऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितायाः सामनैयत्यं च प्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविरोधितावच्छेदकत्वरूपमवच्छेदकतानिर्वाहकम् । अतः सत्तात्वादेर्विशिष्टसत्ताद्यभावीयप्रातयेगित्वान्यूनानातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तदभावविरोधितानवच्छेदकत्वाच्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः ।

यत्तु स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकधर्मापेक्षया गुरुत्वमेवाऽवच्छेदकत्वाभावसाधकतयाऽभिमतम् । स्वसमनियतसत्तात्वाद्यपेक्षया गुरोर्विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वंतिर्वाहाय स्वसमनियतत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश इति तन्न । घटप्रागभावत्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकघटत्वाद्यपेक्षया गुरोर्घटप्रागभावत्वादेरत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया जातित्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकतद्घटकसमवेतत्वापेक्षया गुरोर्जातित्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया च व्यभिचारात् ।

ननु प्रमेयधूमत्वं स्वावच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नमेयत्वसहितधूमत्वम्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मेयत्वविशिष्टधूमत्वं वा, उभयैव तदवच्छिन्नसाध्यके नाऽतिव्याप्तिप्रसक्तिः, शुद्धधूमत्वस्याऽवच्छेदकत्वं तादृशानवच्छेदकताया विशिष्टधूमत्वं दुर्घटत्वात् । एकदेशपर्याप्तवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य विशिष्टधूमत्वात् । शुद्धवह्निवादौ धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापर्याप्तमेयवह्निवादौ तदनवच्छेदकत्वसौलभ्येन मेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिविरहादित्यरुचेः कम्बुग्रीवादिमत्वा नुधावनम् ।

नचैवं मेयधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्त्यभिधानमत्वन्तासङ्गतमिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा

वानुपगमेन नानाव्यक्तिदृष्ट्याद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतानिर्वाहाय प्र-
तियोगितावच्छेदकापर्याप्तविषयतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वान्तार्थ इ-
त्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जक-
संस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजाती-
यावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वा-
च्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषगकस्यावच्छे-
दकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगितायां संस्थानविशेषस्यानव-
च्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषा-
मवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्यावच्छेदकत्वात्स-
म्भवादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति
तद्वच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् ।
तत्तत्संस्थानवत्तत्तद्वदाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतत्तद्व-
क्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्बन्धेन
स्वसमवायिसमयेतत्वात्मकेन तत्तत्सयोगानां गौरवेणानवच्छेदकत-
या तादृशसम्बन्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभि-
चारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्त्वपाषाणत्वा-
दिना सङ्करप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथा-
विधसकलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्व-
रूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगत-
पान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यरुच्चेर्घा-
प्राह्यगुणत्वानुधावनम् । घ्राणप्राह्यत्वं घ्राणग्रहणयोग्यता गुण-
वन्न्यूनवृत्तिघ्राणप्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न
गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासमनैयत्यानुप-
पत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्वसुरभिन्वादिरूपाया-
नस्याः स्वरूपतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दु-
र्भममिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेशनम् । द्रव्यत्वादिहेतुक-
थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्विशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य

तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिसङ्कतिः । अथ वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं स्वाश्रयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वसम्बन्धेन घ्राणजन्यसाक्षात्कारविषयतावत्त्वमेव, गुणत्वव्याप्यजातिघटितसम्बन्धलाभाय गुणपदम्, न तु गुणत्वमपि विशेष्यतया विवक्षितम्

एतेन गुणत्वस्य निरुक्तजातित्वावच्छिन्नगन्धत्वादिविशेष्यतया विवक्षितत्वे स्वरूपतो गन्धत्वादेर्गुणत्वविशेषणतायामप्यतिप्रसङ्गात्तादृशजातित्वावच्छिन्नस्य विशेषणत्वानुधावनं निर्वीजमिति दूषणमनवकाशम् । घ्राणग्राह्यगुणत्वं यथाश्रुतमेव ग्राह्यगन्धत्वरूपलघुधर्मसमनियततया न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपि वदन्ति ।

यत्तु अनवच्छेदकत्वमवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयस्वरूपम् । तथा चावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन विशेष्यांशोऽवच्छेदकप्रकारकप्रतीतिभिन्ना साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरिति पर्यवसितम् । एवं च प्रमेयधूमत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्धूमत्वादिप्रकारकतानियमात् प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्तिपरिहारः सम्भवति न तु निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकं, गन्धत्वादिकमविषयीकृत्यापि सुरभित्वादिकं सुरभित्वादिकमविषयीकृत्यापि च गन्धत्वादिकं विषयीकृत्य तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिसम्भवादिति । तन्न । तथा सत्युत्करीत्या दण्डमान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । प्रत्येकं सकलदण्डमविषयीकृत्यैव दण्डत्वाद्यवच्छिन्नदण्डात्मकसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतेः सम्भवात् ।

अथ प्रतियोगितावच्छेदकीभूता ये ये धर्मास्तत्प्रकारकप्रतीतिभेदकस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामेकप्रतीतावसत्त्वात्तथैव च लक्षणे विवक्षितत्वाशेषमतिव्याप्तिरिति चेत् ? तर्हि तादृशरीत्या निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽपि नाऽतिव्याप्यवकाश इति ।

अतथात्वेन । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । अनतिरिक्तवृत्तित्वमिति । स्वव्यापकतत्त्वमित्यर्थः । तच्छून्यावृत्तित्वविवक्षणे समवायेन प्रमेयसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिताशून्याप्रासिद्ध्या प्रमेयत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वनिर्वाहात्

प्रहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ वह्नित्वादेर्महानसीय-
वह्न्याद्यभावप्रतियोगिताशून्यवह्न्यन्तरवृत्तितया विशिष्टेऽपि तत्र
तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतयाऽतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्त्वनिवे-
शने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा तादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं
तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टवह्नित्वादिकं प्रति विशिष्टव-
ह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्याव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्त्वं तत्त्वाभावकूटस्य च साध्यताव-
च्छेदकविशेषणता बोध्या, अतः स्वत्वाननुगमेनैकसामान्याभावनि-
वेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायाति-
प्रसङ्गानवकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वमेव
पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणावच्छिन्ननिष्ठतत्तद्व्यक्ति-
त्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वे शु-
द्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्भिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेष-
णान्तरसहितस्य वा तादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानि-
ष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेयधूमत्वादिप-
र्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथावि-
धाया विषयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्ध्याऽतिव्याप्यनवकाशात् ।
प्रहानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नि-
त्वादावपर्याप्त्वाद्विशिष्टवह्न्याद्यभावमादाय दोषानवकाशात् ।

अत्र यदि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यानति-
रिक्तवृत्तित्वं निवश्यते तदा निखिलवह्न्यादेरेव धूमादि-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितया वह्नित्वादेरपि स्वव्या-
पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वत्वरूपतादृशप्रतियोगितासा-
मान्यानतिरिक्तवृत्तित्वेन तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियो-
गिताकत्वरूपं निवेशनीयम् । तथा सति धूमवान् वह्नेरित्यादौ धू-
मत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिसामान्याभावप्र-
तियोगिताया अपि धूमादिस्वरूपतया प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेन प्र-

त्येकं धूमत्वादिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तत्तद्भूमत्वादरेव तथात्वादित्यतिरिक्त्याह । प्रतियोगिताया इति । स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्तिभेदप्रयोजकहेतुगर्भ-
विशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगितायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वा-
दिति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवे-
शेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेन तादृशाभावनिवेश एव पृ-
थोक्तदोषः, न तु तादृशाभावस्य प्रानिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्वि-
शेषाभावप्रतियोगितात्वस्य बहिर्वादिद्यापकतानवच्छेदकत्वादि-
त्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामा-
न्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्या-
भावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु
सङ्गच्छते इति वाच्यम् । बहिर्वाद्यवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्ति-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिव-
द्वित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथाविधेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमहत्त्वा-
त्यर्थः । यत्किञ्चित्पदं तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽभावनिवेशलाभाय । प्रत्येकं
निविष्टस्याऽपि तथाविधाभावस्य सकलस्य नैकत्रावच्छेदकता-
घटकता किन्तु एकस्यैवेति स्फोरणायैकपदम् । तादृशप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वव्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियो-
गितात्वकत्वम्, अतो न पूर्वोक्तदोषः । अत एव । ईदृशावच्छे-
दकत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वादेव । अतिरिक्तेति । सामान्याभाव-
स्य विशेषाभावकूटातिरिक्तत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादे-
रपीति । विशेषाभावकूटान्तर्गतमेकमभावमुपादाय धूमत्वादौ
निरुक्तावच्छेदकत्वोपपादनासम्भवादिति भावः । तत्साधनमि-
ति । सामान्याभावस्याऽतिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते
इति । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषाभावकूट-
तिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगन्तुमतेऽपि विशेषाभावीयप्रतियोगि-
ताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नतया धूमत्वादावपि बह्व्यादिस-

मानाधिकरणधूमादिविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाऽतिव्या-
ध्यप्रसक्त्या सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनस्य एतल्लक्षणप्रस्तावे-
ऽनुपयुक्तत्वापत्तेरिति भावः ।

न चातिरिक्तसामान्याभावाभावे उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि
ये एव बन्धभावा हृदादौ वह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति प्रत्येकं धूम-
समानाधिकरणानां तेषां प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्निवैष्यन्तीत्य-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति तत्साधनसङ्गत्या उपपन्नसङ्गतिरिति वाच्यम् ।
हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन यादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियो-
गिताकत्वमतादृशत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतां स्वीकृत्य
तादृशाव्याप्तेर्वारणसम्भवात् । न हि धूमाधिकरणवृत्तित्वावच्छि-
न्नविशेषभावे वह्निव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, धूमवति वह्नि-
र्नास्तीत्यप्रत्ययात्, अपि तु यावद्विशेषाभावाधिकरणहृदादिवृत्ति-
त्वावच्छिन्ने एवेति ।

इदमापाततः । तथाविधाभावीययत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेद्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपाव-
च्छेदकताविवक्षापक्षेऽपि धूमत्वादेरवच्छेदकत्वस्य सामान्याभावा-
नतिरिक्तत्वमते शक्योपपादनत्वात् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ने
एकधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षयाऽव्याप्तेरपि शक्यवारणत्वात् ।
वह्निवस्य वह्निग्रयोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वेऽपि तन्न्यूनवृत्तितया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया तादृश-
प्रतियोगितामादाय दूषणस्योद्धारः सम्भवतीति तार्णानार्णदह-
नौभयाभावप्रतियोगितानुसरणम् । अतिप्रसङ्गात् । धूमादिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तार्णानार्णदहनो-
भयत्वावच्छिन्नाभावानुसरणप्रयोजनं स्वयमेव स्फुटयति-

(दी०) एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् । अत-
र नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।
धुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्देतावग्याप्तिः, ता-
तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदका-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) एतेनेति । तार्णातार्णदहनोभयाभावप्रतियोगितामादा-
याऽतिप्रसङ्गादावस्थेनेत्यर्थः । अन्यूनवृत्तित्वविशेषितम्, अन-
तिरिक्तवृत्तित्वमपि । अत एव । दर्शितोभयाभावमादाय वह्नि-
त्वादावतिप्रसङ्गादेव । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकार-
ऽपीति । तथा सति यत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्ता-
निवशेऽपि धूमत्वादेर्धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
पपादनसम्भवादिति भावः । उभयत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीतेरव्यासज्यवृत्तिनया
स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं प्रतियोगितायां निवेद्याऽपि वह्नित्वा-
दावतिप्रसङ्गवारणासम्भव इति ध्येयम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभया-
भावघटितव्याप्तिपक्षे मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्न स-
म्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुरुधर्मावच्छेद्यत्वस्य
कुत्रापि प्रसिद्धिविरहेण तद्घटितोभयाभावाप्रसिद्धेरिति तन्मते
मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह । लघुरूपेति । तादृशतदवच्छे-
द्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धे-
रित्यर्थः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तत्प्र-
सिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमवान् वह्नेरित्या-
दावतिव्याप्तेरेव तादवस्थ्यादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकान-
तिरिक्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्याभावप्रतियोगिता-
याः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वा-
देरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तत्कत्वात्मकस्वव्यापकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वादा-
वक्षतमेवेति भावः ।

न च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपतामते सामान्याभाव-
प्रतियोगितायाः विशेषाभावप्रतियोगितानो न भेदः, प्रतियोगि-
नामभेदात्, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारा, धूम-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताकूटे वह्नित्वादेरवच्छे-
दकत्वात्तस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । सामा-
न्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगित्वाभेदेऽपि सामान्याभावीयप्र-
योगितात्वेनैव सामान्यधर्मावच्छेद्यत्वाद्धेतुसमानाधिकरणाभाव

नियोगितात्वावच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणेनाऽव्याप्ति-
निरासात् ।

स्वव्यापकतत्त्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-
घटकसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन च बोध्या, तेन सम्बन्धसामान्येन
धूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवाया-
दिना वह्नित्वादिकं प्रति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेरव्यापकत्वे-
ऽपि च न क्षतिः । दण्डमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्तरसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तदण्डादौ तत्तदण्डादिसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-
भक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षतमेवेति नाति-
व्याप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकसद्वेतावपीदृशरीत्याऽव्याप्तिरिति
नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बन्धेनाऽखण्डस्य
पण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वीकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकव-
घटाभयत्वानतिरिक्तवृत्तितया वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वं 'दुर्वारमे-
' । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं तदत्यन्ताभावस्तद-
च्छिन्नभेदश्च वर्तते, अयमेको न द्वाविति सर्वजनसाधारणानु-
विस्य दुरपहवत्वात् । तादृशप्रतीतिरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-
भावावगाहित्वोपगमे मूलावच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगीत्यादिप्र-
तिरेपि मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहितास्वीका-
रपत्तेः । यदि च तत्र बाधकाभावाद्दृष्टार्थाधिकरणकपिसंयोगाद्य-
भावा विषयस्तदा प्रकृतेऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-
दिविषयकत्वं दुर्वारमेव । एकत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्वादिमत्त्वप्रत्ययानु-
यन बाधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुभयादौ द्वित्वाभावादि-
त्वेऽपि द्वित्वाभावानुयोगितान्त्रच्छेदकतया द्वौ न द्वाविति प्रतीते-
रुपपादत्वात् । द्वित्वादिसमानाधिकरण्यमात्रेण तदभावप्रत्ययस्ये-
वात् । नञ्पदेनाऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधनात् द्वि-
वादिसमानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अभावप्रतीतेर्द्वौ न द्वावित्या-
रकताविरहात् । तदाकारकप्रतीतेरेव चाऽनुभवविरुद्धत्वात् ।

तथा च द्वित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तिता कथं वह्नित्वादेरिति वाच्यम्
 एवं सति वह्निघटोभयवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकत्वे
 त्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतादृश
 द्वित्वादिकमुपादायैव तस्याऽवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सम्पा
 दत्वात्, तस्य चोक्तरीत्याऽसम्भवादिति स्वव्यापकतत्कत्वस्य
 तदनतिरिक्तवृत्तित्वघटकव्यापकतायां प्रतियोगिताध्यधिकरणत्वस्य
 भेदे निवेशनीयतया उभयत्वादावपि वह्नित्वनिरूपिततादृशव्याप
 कताया अक्षतत्वेन तदवच्छेदकताप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न हि
 प्रत्येकवृत्तिरुभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिताध्यधिकरणः । उभ
 यत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अव्याप्य
 वृत्तितया प्रत्येकमुभयत्वाद्यनधिकरणतावत्तदवच्छिन्नभेदप्रतियो
 गितानधिकरणत्वस्याऽसम्भवादित्याशङ्क्य प्रतियोगितावच्छेदक
 नतिरिक्तवृत्तित्वघटकमवच्छेदकं स्वसमानवृत्तिकत्वेन विशेषयति-

(दी०) स्वसमानवृत्तिकं चाऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वं च
 स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वम् । यावत्त्वादिकं तु न
 तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूप
 सम्वन्धविशेष एव । त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमान
 वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः । घटस्य
 चाऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्वन्धविशेषः । एवं च यद्वर्मावच्छिन्नं
 तत्र यद्वर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्याप्ति
 निरासः ।

(गा०) स्वेति । तथा च वह्निघटोभयत्वादेर्वह्नित्वाविसमानवृत्ति
 कताविरहाद्वह्नित्वादेस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न पारिभाषिकावच्छे
 दकतापत्तिरिति भावः ।

अत्र व्यापकताशरीरे स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वाधिकरण
 तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्याभावविशेषणत्वोपगमो
 तु द्वित्वाद्यधिकरणस्य प्रत्येकं द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदाद्यधिकरणत्वेऽपि
 द्वित्वादेर्द्वित्वादिव्यापकत्वं भेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यमनिवेश्य-

प्रपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
प्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावेयधिकरण्याप्रवेशे न स्यादिति वाच्यम् । अव्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरण्यत्वाद्भेदव्यक्त्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

ननु किमिदं समानवृत्तिकत्वम् ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशवैफल्यम्, स्वायुतवृत्ति यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वस्मिन्नियतत्वात् । ताणानाणदहनोभयत्वादिक-
मादाय दहनत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तेश्च दुर्वागता । यदि चेकजाती-
यवृत्तिकत्वमेव ततः, तच्च स्वनिष्ठव्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्ति-
धान्यतरूपवत्त्वम् । द्वित्वादेः च वदित्वादेर्न तादृशसमानवृत्तिक-
त्वं वदित्वादेरव्यासज्यवृत्तित्वादित्युच्यते तदाऽपि वदित्वाभेदभयवान्
मादित्वादेः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवदित्वाभे-
दवृत्तित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्ववृत्तित्वाद्योभयोर्येव व्यासज्यवृत्तित्वात् तत्रातिरिक्तसमानवृत्तिकताया
रूपवादत्वादित्यत आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।

वदित्वादिप्रयावत्त्वनाणानाणोभयत्वादिकमादाय वदित्वादाव-
त्प्रसङ्गाभावं शङ्कयति । यावत्त्वादिकमिति । आदिना दर्श-
द्वित्वादिपरिग्रहः । न तथा । न स्वप्राप्त्याधिकरणप्राप्तत्वरूप-
द्वित्वादिनिरूपितसमानवृत्तिकत्ववत् । वदित्वादेः प्रत्येकव-
त्त्वादेः पर्याप्तत्वात्तस्य चाऽतथात्वादिति शेषः । तथा च यावत्त्वादेः
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वदित्वाद्यन्य-
ूनानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न क्षतिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिग्राथयत्वमेव वदित्वादिस्मानाधिकरणयावत्त्वादेर्व-
त्तादिपर्याप्त्याधिकरणपर्याप्त्यमक्षतमेवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽव्यासज्यवृत्तिघटत्ववह्नित्वादीनां प्रत्येकमेव पर्यामिरिति दर्शितम् । इमौ द्वाविति प्रतीतिकथनेन व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्यामिस्तथा सति अयमेको द्वावित्यादिप्रतीत्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्याप्तत्वेऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवादम्, समुदायस्यैकदेशानतिशक्तत्वादिति यावत्त्वादेवंहत्वादिपर्याप्त्यधिकरणप्रत्येकवह्निपर्याप्तत्वं दुर्वारम् । तथाऽपि स्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमत्र विवक्षितमिति न दोषः । व्यासज्याव्यासज्यवृत्त्योः समानजातीयवृत्तिकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तयोरेकधर्मिणि पर्याप्तिसत्त्वेऽप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्तेः । अन्यथाऽयमेको वह्निरिति वदयमेकां यावानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ घटावित्यादौ यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्वित्वादिपर्यामिर्भासते तदा आकाशावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमात्वापत्तिः, आकाशत्वादिसामानाधिकरण्येनाऽऽत्माकाशोभयत्वोदपर्याप्तत्वादतस्तत्र धर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तेरेव विषयत्वमङ्गीकार्यम् । तथा चाऽव्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदकत्वमायातमिति व्यासज्यवृत्तेरव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकत्वं दुर्वारमेव । न चानेकवृत्तेरव्यासज्यवृत्तेरपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमास्तां तादृशधर्मस्य च नाऽव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वं किं त्वेकैकमात्रवृत्तेरेवेति न व्यासज्यवृत्त्यव्यासज्यवृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमात्रवृत्तेरेवाव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्त्या सम्भवात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वादिपर्यामिर्भासते न तु तदवच्छेदेनेत्युक्तावयमेको घट इत्यादावपि इदन्त्वादौ घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताभावे विवादसम्भवेनाऽव्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरवच्छिन्नत्वस्यैवाप्राप्तासिद्धिप्रसङ्गात् धूमत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तत्राऽवच्छेदकलक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्, अव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मे व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहा

स्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्या-
सज्याव्यासज्यवृत्त्योर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं
प्रति अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशवैफल्यापत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीय-
द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः बहिर्त्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्या-
कताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय बहिर्त्वादेरवच्छेदकतापत्यस-
म्भवादिति चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तत्तद्व्यवच्छिन्नपर्याप्त्यवच्छेदकता-
विरहावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मा-
वच्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेयते न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नपर्याप्त्यवच्छिन्नपर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगत-
त्वावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय
व्यासज्यवृत्तेर्नोव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशावित्यादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिककालत्वादेर-
द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि
व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मस-
मानवृत्तिकत्वं दुर्बलमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्म-
त्वादेरव्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अवगा-
हनात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकताया एव निवेशेनाति-
सङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धा-
न्तरे मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यै-
वैतरे पटादावपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियत-
तियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियत-
तियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्य-
सम्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकल्प-
मयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्वाहात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतेरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेना-
पि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ।
तादृशप्रतीतावपि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
सम्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गक-
त्वावेव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोक्तबुद्धौ धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-
वगाहितासम्भवादिभिः । तथा च समवायानिरिक्तस्य संसर्गका-
दावनन्तभावेऽप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवः । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्य समानवृत्तिकत्वस्य लक्षणे निवेशनी-
यत्वात् ।

व्यामज्यव्यामज्यावृत्तित्वान्यतररूपेण सजानीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकत्वमुपेक्ष्य स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजनं स-
ञ्चयति । द्वित्वादिकमिति । द्वित्वादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्वादिपर्या-
प्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । त्रयो द्वित्वान्यादिप्रत्ययविरहादिति भावः
द्वित्वादिना । वह्निधूमोभयत्वादिना साध्यतायाम् । नाऽव्याप्तिः ।
न धूमादावव्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणात्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्येकैक-
धर्मस्य । द्वित्वत्रित्वादिन्यूनताधिकवृत्तिसंख्यापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याप्त्यातत्प्रसक्तत्वेनाऽनुगमकर्यात्कश्चिद्व्या-
वच्छिन्नपर्याप्तिकृत प्रत्येकाऽवच्छेदकतया पूर्वाववक्ष्या सामञ्जस्य-
मिति ध्येयम् ।

आत्माश्रयशङ्कां निरस्यति । घटकं चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताश्रयसमनियतलघुधर्मानतिरि-
क्तवृत्तित्वमादायैव कम्बुग्रीवादिसत्त्वादाववच्छेदकत्वोपपादनसम्भ-
वादिति भावः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटनपक्षे गुरुधर्मक-
च्छिन्नसाध्यकसङ्केतो साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नामव्याप्तिं परिहरति । एवमिति । यद्धर्मोऽन्यूनवृत्तीति । तदन्यूनवृत्ति-
त्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वो-
क्तयुक्त्या भेदे प्रतियोगिताविर्याधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटोभयत्वादव-
ह्निवाद्यन्यूनवृत्तित्वमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं प्रति-
निवेश्यमतो धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशाभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायाः प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रत्येकं धूमत्वा-
द्यन्यूनवृत्तित्वाविरहेणातिव्याप्तिः । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
ताया ऐक्ये वह्निघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्तायां वह्नित्वादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वसहितवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वादव्याप्तिरतस्तदन्यूनवृत्तित्वमात्रमुपेक्ष्याऽन्यूनवृत्तिधर्मा-

च्छिन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि-
विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिव्यक्तीनां दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रातयोगितावच्छेदकतया
हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ-
शभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपविशिष्टावच्छेद्य-
त्वाभावनिवेशे दण्ड्यादिमन्त्रिप्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद-
कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगि-
तायां सत्त्वेन तत्रानिव्याप्तिपारहारेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपत एव
धूमत्वादिवच्छेदकतया विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
वच्छिन्ना नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यदावृत्तिजातिमत्सामान्या-
भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रसिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य-
तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठभेदप्रातयोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे-
ऽपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्वस्याखण्डस्य तथा-
त्वात्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तासामान्येऽसत्त्वेन दण्ड्यादिसाध्यकेऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द-
ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तायां तत्तादृशप्रदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वादण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशभावास-
त्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
निवेश्य सम्बन्धभेदनिबन्धनो दापो निरस्यः ।

सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्त्व-
स्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्द-
ण्डविशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिता, प्रतियोगितावच्छेदक्यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्य वा यद्रूपविशिष्टव्यापकता तत्स्वरूपं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयम्, तावतैव च वह्निघटोभयत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकमादाय वह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति. वह्नित्वादिविशिष्टस्य तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, तादृशोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदके स्वसमानवृत्तिकत्वविशेषणनिवेशं विनैव निर्वाहः एवं यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य व्याप्तिघटतापक्षेऽपि तदन्यूनवृत्तित्वं यदि तद्व्यापकत्वं तदा सत्तात्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादुक्तस्थले एवाव्याप्तिरिति तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकत्वरूपं तदन्यूनवृत्तित्वमेव निवेद्यम्, तावतैव वह्निघटोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽप्यव्याप्यनवकाशात् । यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मे यद्धर्मसमानवृत्तिकत्वविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।

(गा०) तदवच्छिन्नेति । तत्पदमनतिरिक्तवृत्तित्वप्रतियोगिभूतहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणपरम् । स्वपदमनतिरिक्तवृत्तित्वनाभिमतपरम् धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति मेयधूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बद्धतया मेयधूमत्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । धूमत्वाद्याश्रयमहानसीयधूमाद्यभाववति धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्धूमत्वादिरूपावच्छेदकभेदमादायातिव्याप्तिरिति तदाश्रयप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमुपात्तम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशनीयम्, तेन विषयितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानादेः

भावति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धतया तादृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके अभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विषयं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिवैयधिकरणतया तभाववारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्तियौ यस्तद्भिन्नत्वनिवेशे संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्धा इति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तितादस्थ्यम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावोपादाने संयोगेन साध्यतायां सतौ तादृशसम्बन्धेन गुणाभावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्धा तादृशाभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभाधिकरणासम्बद्धत्वं विवक्षणीयम् । द्रव्यं गुणादित्यादौ हेतुमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वाविशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यम् । तद्वत्स्य तद्वर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं तादृशेष्टेन नासिकारूपशमनुकरोतीति तद्वर्मावच्छिन्नवैयधिकरण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रयोगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्रव्यादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुणादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ उभयाभावघटितप्रयोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धाऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्तद्वि-
करणान्म्वद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं विवक्षणीयम् । ईदृशं च स-
तत्र गगनत्वादिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽप्यासिः । तदसम्बद्धत्वे च
तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वे तेन संयोगादिस-
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञाने कपालादौ विपर्ययस-
मवायादिना घटत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि बहिमान् धूमात्
त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः । तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽप्यासिः स्यादित्यवृत्तिव्यु-
त्थासम्बद्धत्वानुभावनम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरत्यादौ हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु-
णादौ विशिष्टसत्तात्वाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धतया विशिष्टसत्ता-
त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्वाश्रयेऽसम्बद्धत्वमनिवेश्य स-
विशिष्टे तन्निवेशनम् ।

यद्यपि विशेष्यस्य तत्सम्बन्धित्वे विशिष्टे तदसम्बन्धित्वं दु-
र्घटम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभाववत्तद्वच्छिन्नाभाव-
वदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्न-
भाववदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकता-
याप्यधिकरणापर्याप्तविषयतापर्याप्तप्रधिकरणत्वस्य वा विवक्षणं य-
यान दोषः । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्ट्यापादाय तत्र-
वकूटमेव निवेशनीयम् । तेन मेयधूमत्वादिवाशप्रतियोगिकत्व-
वच्छिन्नाभावस्य गुरुवर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतामतेऽ-
सिद्धावपि न क्षतिः ।

वस्तुतो मेयधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावस्य शुद्धधूमत्व-
दिप्रकारकज्ञाननिष्ठावर्षयतासम्बन्धसाधारणत्वाद् धूमत्वादिवा-
शप्रतियोगिकत्वस्य लघुधूमस्य न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वम-
व इति न मेयधूमत्वादिवाशप्रतियोगिकत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
प्रसिद्धिरिति सामान्यत एकासारनिवेशोऽपि सम्भवतीति ध्येयम् ।

येन रूपेण यस्य यद्वर्तमानसम्बन्धिता तदन्यरूपावच्छिन्न-
त्र तत्सम्बद्धत्वाभावसत्त्वमभ्युपेत्य वा एतल्लक्षणम् । इति
लक्षणं च तदनभ्युपगमेन । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतिय-
ोगितावच्छेदकमहानसीयवह्निव्याद्यवच्छिन्नाभाववति वह्निव्यादि-

शिष्टमहानसीयवह्नादेरसम्बद्धतया वह्नित्वादावतिप्रसङ्गवारणाय
सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य पटादेः संयोगा-
दिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकता-
दकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वनिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वा-
दिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणा-
हेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति
काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालि-
कसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमवेतगुरुधर्मस्य यत्र
साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छे-
दत्वानुपपत्तिः । घटत्वादेः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धिरिति चेन्न । यत्कि-
त्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यात् ।

न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतिया-
तावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन वह्नि-
विशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्बह्नित्वादेर्गुण-
न द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
विषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादि-
विशिष्टस्याऽसमवेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापत्त्याऽव्याप्तिरिति
च्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्य-
निवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
कावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके
रिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयितया वह्नित्वादेरवच्छेदक-
ऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वह्नित्वाद्य-
वच्छिन्ननिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन वह्नित्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि
गतिबलेनाधिकरणनानिरूपकतावच्छेदकत्वापगमात् गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्र-
सिद्धिः ।

अथ सावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टावृत्तिविषयिताकत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेषणमङ्गीकार्यम् । समवायसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य या विषयता तस्याः सम्बन्धान्तरेण वह्नित्वादिविशिष्टनिष्ठविषयतान्यतया नाव्याप्त्यवकाशः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताप्रवेशमतेऽपि ईदृशी रीतिरेवादरणीया, अन्यथा वह्नित्वादिधर्मिकानवच्छेदकत्वादिग्रहस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुसंभर्तितावच्छेदकतया वह्नित्वत्वादिविषयताया हेतुतावच्छेदककर्मनिवेशाद् गौरवस्य वह्नित्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायां वह्निमानित्याशङ्कारकानुमित्यनुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् ।

अत्र च यत्किञ्चिद्वैतव्यधिकरणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थत्वसम्भवे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य गुरुतरस्य निवेशनं मूलोपात्तप्रतियोगितान्तस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तसमुदायस्य पारिभाषिकैकपदतापत्तेः । यथा निरुक्तावच्छेदकतानिवेशेऽवच्छेदकपदस्यैवावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे पारिभाषिकत्वं तद्वत् ।

अत्र च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वप्रसिद्धिस्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति जातित्वादिविशिष्टस्याऽपि समवेतत्वात् जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च समवेतत्वस्यैवाप्रसिद्ध्या तदभाववदसमवेतत्वस्य जातित्वादिविशिष्टादौ दुर्निरूपत्वात् । एवं यथाश्रुतविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वादेरप्यवच्छेदककर्मनुपपत्तिरतोऽन्यथानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्वक्ति । स्वविशिष्टेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकशुद्धधूमत्वादिमेयधूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया मेयधूमत्वादिष्वच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ मेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादेर्जातित्वविशिष्टसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तथात्वोपपत्तिः । विवि

ज्ञातवान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वव्यविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वा-
यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
त्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तद्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । सम्बन्धित्वं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
तद्विशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
वच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाववच्छेद-
प्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धोऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन गगनत्वाद्युपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
गान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेश्यः । विषयितया ग-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्तद्घटाभावादेः
प्रतियोगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
च्छेदकं प्रसिध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
प्रसिद्धिः तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
मान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दान्तात्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया वह्नि-
त्वावच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विषयतासम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
यादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
तद् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
तादात्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
रवच्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

भावस्य निवेशेऽपि घटत्वाभाववान् घटान्यत्वादित्यादौ हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावत्वादिविशिष्टम-
स्वन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्यपत्तेः । घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वाद्दौ घटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभाव-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वान्निष्ठपुनर्दभाव-
स्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वान् ।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्मै
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविवक्षापि निरस्ता । तादात्म्येन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्स-
म्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतयाऽक्तस्थले सत्ता-
त्वादेरवच्छेदकताया दुर्वारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन वह्निव्य-
वच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च ।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, संयोगसमवायादिना वह्निव्यसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छि-
न्स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । एवं सति वि-
षयितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेन तेन स-
घटाद्यवगाहिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विषयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
त्ववच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वादिकमादा-
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात् ।

न च हेतुसमानाधिकरणाभावीयसम्बन्धावच्छिन्नव्यधिक-
प्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं तस्य वाच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तादात्म्ये

यितां च तादृशसम्बन्धमुपादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
यम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठभेदप्रतियोगितायां गौरवेण
वच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
शमेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादृशसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वह्नि-
न धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
वघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
माधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
वच्छेदकं रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
मवायन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
। वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
। परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
। शरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
भावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
। वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ।
हेङ्गुणकत्वादर्थत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
च्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
। दकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
तावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
। ज्ञात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
पाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
ता न कश्चिदोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समेतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वादृशाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये-
ष्वेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
दित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्ध्यप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दकतानिर्वाहादिति तत्र । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण
द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट
सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्ट
सामान्यकत्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाण
दित्यादौ गगनत्वादाववच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्ट
तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्
सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्यादिरूप
तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः
सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा
कारो व्यवस्थितविकल्पार्थक इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । ईदृशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयविषयकज्ञानम्
मितिहेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ? आद्ये, काल
घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि
तीयस्यावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । तृतीये, जातिमान् मेयत्वादि
त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽबाधितत्वात्तज्ज्ञ
नाद्धमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्वं
कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमि
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्य
मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारात्
क्तदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिर्व्या
ज्ञानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले यादृशज्ञा
दनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धत्वात्
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणा
त्यत्राऽनुमितिर्स्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु
तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सद्धेतुकानुमितावति
सिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञ
स्यैव लाघवंन हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु
चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव
कलहेतुमति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवा

ानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदकत्वप्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादि-
शेषस्य च समवायेन सम्बन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादि-
वच्छेदकत्वस्य कचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्र-
महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महा-
लत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिव तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्या-
मितेदुरपहवत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि व-
ानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियो-
गानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ते-
सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्य-
वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं
मिः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
दकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्ब-
न्धिष्ठस्य तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
वच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्बन्धेन धूमत्वाद्यात्मक-
पावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान्
रूपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
ग्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
नत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्बन्धिनि वर्तमानस्य
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
दकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालि-
सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षण-
न्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
त्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्ये-
तियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्य-
स्य विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
त्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्य-
ण्यनिवेशनम् । संयोगादिना वह्न्यादिमन्निष्ठो ज्ञानाद्यभा-

वश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 ण्याश्रय इति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवै-
 र्थ्यधिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छे-
 दकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यस्य नि-
 शेषशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगगनादिनष्टगगन-
 द्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 ण्यधिकरण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाववच्छे-
 दकाप्रसिद्धितादवस्थमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निर्वोच्यतम् । सत्त-
 वान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 शिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापरि-
 रतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यमेव नि-
 शेषशनीयम् ।

न च सर्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज-
 नत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्ति-
 र्भवत्यवशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषय-
 ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वा-
 च्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽपि
 दादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयस्यैव प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवैयर्थ्यधिकरणतया स-
 र्वत्वस्य तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छे-
 दकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं त-
 जन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वविशिष्टासम्बन्धित्वाभिज्ञान-
 ज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्यधिकरण्यस्य
 ऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानु-
 पत्तिरिति वाच्यम् । नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वमि-
 ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनपायात्
 तदसत्त्वं तुल्ययुक्त्या जन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईश्वरज्ञान-
 सम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईश्वरज्ञाने विशिष्टप्रतियो-
 ग्यधिकरणस्य सुलभत्वसम्भवात् । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्बोध्यम् ।

यदूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य । सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्बन्धिप्रतियोगितूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धा वा सतिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासाहिष्णुतायां यदूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्बन्धेनाऽसम्बन्धित्वं हेतुमनस्तादृशसम्बन्धप्रतियोगितूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव द्यति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमान्निभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिरूपाऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं साविशिष्टसम्बन्धिनिभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादवेत्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीत्यर्थः । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त्यविशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकपक्षः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावप्रटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्यापकपरित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । विशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तितत्सम्बन्धावच्छेद्यत्वस्वविशिष्टसम्बन्धिभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेरविशिष्टसत्तात्वाश्रयसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य जात्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्ववैशिष्ट्यं च साध्यतावच्छे-

दकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादि
 कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिसंयोगिनिष्ठाभा
 प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वा
 वच्छेद्यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामा
 सत्त्वेनाऽतिव्याप्यापत्तेः । सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेना
 विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादि
 सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूम
 दिमन्निष्ठाभाधीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेद
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकघटाभाव
 त्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्ना
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽन्यथात्वात्, भेदप्र
 योगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्य
 एवातिव्याप्तिः । संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिश्च
 वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशभावप्र
 योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्राति
 व्याप्त्यवधारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः ।
 अत्र च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव,
 अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्र
 योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छे
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेनाति
 व्याप्यापत्तेः । वह्न्यादिमन्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि
 व्यधिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनप्र
 तियोगिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छे
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादव्याप्या
 पत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणं कि
 मित्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरि
 णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धि
 खण्डकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य
 लभत्वेऽपि सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव का
 लसम्बन्धेन सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धितया तत्र तादृशसम्बन्धेन

प्रयोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्ध-
न गगनादेवृत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधार्मिकोभयाभावघटित-
णकरणान्तन्मते उभयाभावघटनमाऽपि गगनाद्यभावे कालि-
सम्बन्धेन वैयर्थ्यप्रकरणस्य निर्वाहायितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमग्रेऽभावप्रतियोगि-
तां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिव्यधिकरणनिवेशेऽपि सर्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तदवच्छिन्न-
बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
धिकरणस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
प्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-
तादवस्थमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
योगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गासामान्ये यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभया-
वस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशहेतु-
मनाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यत्त्वं तद्धर्मवत्त्वं तेन
बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया स्वसामञ्जस्यात् । सर्वत्ववि-
ष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-
णतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
धेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
पकत्वोपपत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
पेक्षणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
ष्टमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तादृशग्रन्थस्याप्युक्तोभयाभा-
वेशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
णस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नाग्रिमग्रन्थविरोधो न
महाकालः सर्ववान् महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसि
द्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावीयप्रतियोगिताया सम्
त्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियो
गिव्यधिकरणस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्तदीयत्वसर्वत्वाद्य
च्छिन्नत्वोभयाभावस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकता
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रा
योगिकभेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिद्भिन्नतादृशावच्छेदकम
धारणत्वात् । तथा च लघुरूपसमनियतं यद् गुरु रूपं नद्विशिष्ट
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृश लघुरूपविशिष्ट
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमानियतधर्मा
क्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वा
च्छिन्नभेदाप्रसिद्धा द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वात्
प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयवह्नि
धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रातियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्ष
णनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य
यद्गूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त
द्रूपविवक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशेऽपि सामान्यपदार्थघटकतया स्वविशिष्टस
म्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि
न्नभेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्योभयाभावविशे
णतया प्रवेशात् प्रमेयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टस
म्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
भेदाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयत्वयद्गूपावच्छिन्नत्वो
भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयवह्निवविशिष्टस
म्बन्धनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽप्याप्त
ित्याशङ्क्याह ।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्टोपादेयाः, ना

तैरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय
षः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रति-
गितावच्छेदकत्वमनिसत्तत्त्वशक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्र-
योगिव्यधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितास्त्वित्यर्थः । विशिष्य । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्यर्थः । तथा च
तुगत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावानिरूपिताः प्रति-
गितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवस्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ
। गुरुवर्मविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
तथा प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटत्वावच्छिन्नाभावीया या प्रतियोगिता तदवच्छेद-
कं घटत्वादिनिष्ठतत्त्वशक्तित्वादिसमनियतमिति तदपेक्षया
त्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशि-
ष्टादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगि-
तां समशीरोरनानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रति-
गितायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्त्वशक्तित्वानां लघुत्वे-

तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रति-
गतानां विशिष्य निवेशाभिप्रायको ऽयं ग्रन्थः, अन्यादृशप्रतियो-
गावच्छेदकानां च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदो निवेद्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदाध्यानाधर्मावच्छिन्नैकप्रति-
गत्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रति-
गताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैक्ये
। कविरहात् । एवं यत्रानुगतं करूपावच्छिन्नानाव्यक्तीनामे-
तियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकानिष्ठतत्त्वशक्तित्वानां न्यून-
त्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियो-
गावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितायां
 च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छि-
 भेदोऽप्रसिद्धा निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशमे-
 निवेशासम्भवेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-
 न्नभेदनिवेशोऽविरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्य निवेशेनोक्तिस-
 तेः । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नावच्छेद-
 ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्व-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरवं येनोक्तभेदस्याऽ-
 सिद्धिः स्यात् । एवं धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगितायां महानसीयत्वादसहितस्याऽवच्छेदकत-
 धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां तत्तद्व्यक्ति-
 भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धनि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणावच्छिन्नधूम-
 दिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तद-
 च्छिन्नभेदस्य विशेष्यभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्तत्प्रति-
 गितावच्छेदकस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेश-
 तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्ति-
 धूमत्वादौ प्रत्येकं तद्व्यावच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात्
 न च तत्रावच्छेदकताव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगित-
 च्छेदकत्वं सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति श-
 स्पदमपि । महानसीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छे-
 सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामव्यासज-
 त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्,
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया ते
 रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्वचत्वमिति
 पारिभाषिकावच्छेदावच्छेदकभावभ्येति शेषः । प्रतियोगि-
 धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्र-
 योगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवे-
 ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव वीहत्वादिविशिष्टसम्ब-
 निष्ठाकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् त-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धासम्भवः, महानस-

प्रसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयो-
दिसम्बन्धेन प्रतियोगसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियो-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन ता-
त्ताभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिप्रति-
गितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृश-
भावच्छेद्यत्व च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्म-
काशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रासङ्गमिति वाच्यम् । आका-
शाभावत्वादरपि साध्यवन्निप्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आ-
शाभाववह्निमदन्यतरत्वादवह्न्यादिमन्निप्रभेदप्रतियोगितानवच्छे-
त्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
दकत्वं दुर्बारेभ्य तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयि-
सम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावास्त्वात्, अभावत्ववह्निमत्त्वा-
च्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादशावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विष-
यादेवृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वानु-
मे तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
गमाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादेरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याभयाभावमादायातिव्याप्तिरित्येतल्लक्ष-
प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शित-
जनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धात्मकस्वशिष्टसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्व-
यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादि-
शेषसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रात-
गेत्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिको-
भावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकाल-
पि तद्विशेषसम्बन्धिनया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यक्तीनामेव
इशाभावस्य तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति ।
एवमेव एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

वश्चेति । बोध्य इति । अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति शेषः ।

अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिनाध्यक्यव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेदकलक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षपमन्तरणाऽप्युद्धरस्तादृशविशेषणस्य तदसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावे तादृशविशेषणस्यापि दर्शितव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तस्य चानुपादेयत्वमाशङ्कते । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयम्, संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टसवृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तेरव्याप्यतिव्याप्योरनवकाशादिति वाच्यम् ।

(गा०) मौलम् । मूलस्थं हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणममौलस्थानुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्यनवकाशे हेतुमाह । संयोगत्वावच्छिन्नाभाववतीति । द्रव्यादाविति शेषः । संयोगत्वादिविशिष्टसवृत्तेरिति । तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगि द्रव्यत्वादिद्व्यत्वादौ संयोगित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदके स्वरूपसम्बन्धरूपोक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तोभयावधपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्याऽसत्त्वादुक्तप्रतियोगितायां तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावस्य च सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः । इदमीयस्य तद्विशेषणस्याऽनुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्यनवकाशे हेतुमाह । गुणादीति । द्रव्यतरासमवेतत्वमात्रसमवेतद्रव्यत्वात्यन्ताभावावरोधितावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सकलद्रव्यसमेवतत्वरूपाधिकांशघटितद्रव्यत्वानात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरितोपाद् द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति । अवृत्तेरिति । संयोगत्वादिविशिष्टस्येत्यनुषज्यते । तदनुपादानेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणस्थतत्पदेन संयोगत्वाद्युपादानासम्भवेऽपि द्रव्यत्ववैयधिकमादायैव संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य सूपपा

त् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
गेतानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
वार्वाच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
त् तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽव्या-
वृत्तिसाध्यकं तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
वच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
भिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्त्युद्धारोऽपि सं-
तानाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिदेवार्गेव संयोगेन किञ्चि-
तावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविग्रहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
न्धवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
वच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंगुक्तमात्र-
नेगुणत्वादावेव प्रसिद्धेऽस्ति इदमप्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यवि-
शेषापादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वं च हेतुसमानाधिकर-
णात् तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादि-
दावेवाऽव्याप्तिरिति समाधत्ते धूमवानेति ।

(दी०) धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न ह्युत्पत्तिकाला-
च्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिदूर्तते, येन बह्निमदयो-
लकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
वच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत् ।

(ग०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविग्रहेऽपि अयो-
लकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहतमेव, शिखराद्यवच्छे-
दोऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसम्बन्धादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
तदसम्बद्धत्वात्ततिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीति ।
तेकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिदशावच्छेदेनायोगोलका-
व्यव्याप्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
च्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्भूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुष्यतेवेति
। द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादिशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावाभ्याऽतिव्याप्तिर्वोध्या ।

वस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशेषे संयोगेन साध्यतायां सद्भेदौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयत्तद्भेदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेश्यैव तादृशव्याप्तिर्वाङ्गीयेति तथैवाऽतिव्याप्तिरसद्भेदौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तविशेषणमकिञ्चित्क्रमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातौ व्याप्तौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाऽतिव्याप्यनवकाशात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशं द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया विशिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्यनवकाशेन इदमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे बह्व्यादिव्यक्तिभेदेन तन्निष्ठप्रतियोगितानां भेदाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयबहुधादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वाद्वहिमान् पर्वतादित्यादावव्याप्तिरिति । तदसत् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे महानसीयबह्व्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया बह्व्याद्यवच्छिन्नमहानसीयबहुधादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छिन्नत्वानिवेशे

तावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
वच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तद्दो-
षाद्वन्ध्यात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र-
योगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नान-
धिकरणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा विव-
क्षासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छि-
नधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया म-
हानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वाद्यवच्छेद्यतावच्छेदकवह्नित्ववृत्तिप्रतियोगित्व-
वच्छिन्नानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदक-
विवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सा-
म्यात् ।

भेदम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्य-
विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादानतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र हेतु-
तानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरे-
ष्वपिजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्बन्धभेदानिवन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
योगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिव्यग्रटकप्रतियोगितयोर् यदि सा-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्यते तदेव प्रतियोगिवैय-
करण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि द-
त्तगित्याऽतिव्याप्तिरप्युच्यते । यदि च तद्दोषवारणाय हेतुमन्नि-
भावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्ब-
वच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववत्सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्व-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
तकत्वं वा निवेश्यते, उभयत्र विशिष्य विशेषणताविशे-
सम्बन्ध एव वा, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ सम्बन्धान्तरेण
पणताविशेषेण वा प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटितसाध्यव्या-
तायामवच्छेदकस्य तत्सम्बन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकभेदत्वादेः प्रसिद्ध्या धूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेरतिव्याप-
नवकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-
विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि वह्निधूमादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापक-
विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितप्रा-
भापिकावच्छेदकत्वमन्तर्भाष्याऽपि निर्वक्तुं शक्यते तथा स-
प्यनीतप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावीयसमवायस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसंयोगिनिष्ठतत्स-
म्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तदन्यत्वस्य तद्वैत-
पकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तदवच्छिन्न-
व्यभिचारस्तदसमवेतत्वस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तद्वैतविशिष्टं प्रति समवाय-
व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणां पारिभाषिकावच्छे-
ताध्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकतायां समवा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वनिवेशे म-
नसभेदत्वादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना यः सम्बन्ध-
सामान्यादस्तन्निष्ठाभावीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावीयतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्भावितत्वान्महानसभेदत्वादेरपि-
ह्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणतावि-
षयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्या-
पकतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमित्यौपयिकं वाच्यम् । तथा च सक-
तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एक-
तायावच्छेदकत्वाभावसत्त्वानुरोधादित्याशयेनाह । विशेषण-
विशेषेति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
दिनिवेशाभिप्रायेण मूलकृता प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्ता-
भावः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
प्रमाविषयत्वत्वमाध्यवच्यप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्य-
।वच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
शब्देतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
।तिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
।र्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
त्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
।सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
।गिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्देतौ साध्यतावच्छेदकं
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्भूतेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन
।मवृत्तित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
च्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव वाभावस्य सम्बन्धः ।
।कल्पे च घटमिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
।रूपस्य तद्व्यभिचारिभेदाभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्व्य-
।त्त्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
।भवः । एतद्घटतद्व्यभिचारित्वान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशा-
।तरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्तावपि ता-
।दिभेदत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनमिन्नं मेयत्वादित्यादौ
।भिचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
।ष्टान्त्यविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
।घटकत्वासम्भवाद्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
।तिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
।वनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
।धिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थाभयेना-
।करणरूपस्य साध्यवन्ति घटादीं न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरूपाभासस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्यत्वं न तस्य
सम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमाविषयत्वत्वानुधाया
मिति । तदसत् । घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धा
न्तराभावेन भेदत्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावश्यो
यत्वात् ।

अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रका
रकप्रमाविषयत्वत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमाशु ग्राह्यमित्या
शयेन तदेवानुपरानि । साध्यत्वप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगि
ति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः । अ
तिव्याप्तेरिति । अवच्छेदकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य
निवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावित्यादिः । हेतुसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वावशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्न
भाववदसम्बन्धित्वं लभ्यते इति कदाचिदप्येवाऽतिव्याप्तिनि
रासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणे यथाश्रुतप्रथमनिरुक्त
वच्छेदकताया निवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यवि
समवेतत्वाप्रसिद्धा जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनापि
व्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणे स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छे
दकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभाववदनुरयोगिकत्वनिवेशेन कालो
टवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादि
विशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेः । एवं चरमनिरुक्ता
वच्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धेर्दर्शितरूप
नुरणे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिम
पक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्य
प्तिरेवाऽवलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निष्कृष्टार्थमाह
तथा चेति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात्
तस्यावच्छेद्यत्वाभावानुरयोगिविशेषणता न सम्भवति, स्वावच्छे

सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया दर्शितमर्थलेऽप्रसिद्धेरिति त-
स्मै प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नि-
र्वाण्योभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवे-
च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधर्मिकताद-
वच्छेद्यत्वाभावाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।
यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
त्वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवच्छे-
दयानिवेशेनैवोपेक्षाद्यभावद्वयनिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्त-
लक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासाधिवेशे चावैयर्थ्यम् । अन्यथा
साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
करणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव-
त्सम्भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमनु-
सृत्य स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मवच्छिन्नसमानाधिकरणा-
यद्धर्मवलीढसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिग्रहोपायशेषे
वर्धितकृतव ।

किञ्चित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधि-
कणाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
प्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव फलिता-
ः । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसानं मेयधूमवान् बहोरत्यादावति-
रिक्ताः, मेयधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
साध्यवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्वरूपेण च
पक्षत्वमशक्यनिवेशनम्, वह्न्यादिसमानाधिकरणहृदत्वाद्यभावा
या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वस्वरूपेण धूमादिसम
नाधिकरणाभावात्तत्प्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियोगितात्वव्या
पकत्वाभावादसम्भवापत्तेः । अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगि
तावच्छेदकभेदकूटघन्तो ये हृदभेदत्वादयो धर्मास्तदवच्छेद्यत्वा
भावानां प्रत्येकं तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधारणतया त
दृशावच्छेद्यत्वाभावकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशा
तिव्याप्त्यनवकाश इत्याहुः ।

अन्ये तु अभावद्वयानुपादाने प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वस्व
त्वमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणायां
लोकभेदाद्यभावप्रतियोगितामयांगोलकभेदादिरूपायां धूमत्वादिविशि
ष्टसम्बन्धानुपादाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसंवृत्तत्वावशिष्टा
ंगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात् । विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशि
ष्टभेदरूपप्रतियोगितातः शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगितायाः
नतिरेकात् । अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्र
तियोगिताया धूमत्वादिविशिष्टवच्छिष्टो योऽभावस्तन्निरूपितप्रति
गितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभा
वासत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

न चैवं वह्नमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपक्ष
दिवृत्तित्वविशिष्टहृदभेदाद्यभावीयविशिष्टहृदभेदात्मकप्रतियोगिता
वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धहृदभेदत्व
वच्छिन्नत्वमप्यक्षतम् । शुद्धहृदभेदादिरूपतदभावप्रतियोगितातो
विशिष्टहृदभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यव्याप्तिरसम्भ
वेति वाच्यम् हृदभेदाद्यात्मकप्रतियोगितायां शुद्धहृदत्वावच्छिन्न
सत्त्वेऽपि विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावोपगमादि

तदसत् । विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपगमे धू
मान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात् । अयोगोलक
दादिरूपायां शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नतायामपि प्रतियोगिता
किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावसम्भवात् ।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगितानां हेतुसमानाधिकरण

प्रापयित्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-
क्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-
क्ष्म्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शेषे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-
त्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
शाभावसत्ताया दुर्वात्त्वादभावद्वयोपादानेऽप्यनिव्याप्तितादवस्थाय-
[। प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
हिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
त्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धा तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
परिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि वह्नि-
न धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
मतिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदान् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्-
यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयवह्निव गौरवाद्धमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-
च्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरं पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
विशेषेऽपि वह्निवत्साध्यकच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-
त्वावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवान्निवेशयितुमुचित इति वाच्य-
[धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-
प्राधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन वह्निवत्साध्यधर्मिकान-
वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केपाञ्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-
त्वावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयवह्निवत्साध्यकगौरवप्रयुक्तानवच्छे-
दकत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्याभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितरनुरोधेन सल्लिङ्गकलपुरुपसमनियतगुरुव-
त्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि वास्तव्य-
व्याप्तिः सङ्केतावेत्यभिप्रायेण सङ्केतावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्वीजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानादनुमानिस्तदा वह्नि-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानान्नानुमितिरित्युक्तेरनुमर्पावरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्वभावात् कचि-
 देवानुमितिः कचिन्नेत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि के-
 वलान्वयित्वभ्रमदशायां नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके सा-
 ध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्यं गौ-
 रवादित्युक्तिसम्भवेन मूलकृतो व्यापकसामानाधिकरण्यमाल-
 म्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एवं समवायेन भेदप्रति-
 योगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्बन्ध-
 रूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभा-
 वप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्दैयर्थ्येन समवेतत्वादिकमेवाऽवच्छे-
 दकं न तु तद्वदितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशायां हेतौ त-
 दवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि
 व्यभिचारिहेतुनाऽभ्रान्तानां जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्या-
 पत्तिः, भेदप्रतियोगितायां जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभाव-
 ज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवहि-
 त्वादेर्वह्नित्वादिसमनैयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशायां
 हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकर-
 ण्यग्रहेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वा-
 भावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्ध-
 स्य स्वरूपसम्बन्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य संयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेको धूमादिसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तते, संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगितायाः शुद्धमहानसावृत्तित्वादिनैवाऽवच्छेदादिति
 स्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितासामान्यकत्वं धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्ति-
 द्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति व-
 ह्नित्वादावपि तज्ज्ञानं नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघ-
 टितव्याप्तिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले स्वरूपसम्-
 बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवका-
 शात्—इत्यादिकं बोध्यम् ।

काचित्तु पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावघटितव्याप्तायुक्तं

तस्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्व्यतिरिक्तव्याप्यादर उचित इत्यस्वरसमीजमाचक्षते ।
गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
व्यतिरिक्तव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविध-
त्किञ्चिद्वक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटसामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशे
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवति
इति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताग्रहविरोधिताप्रसङ्गेन तददशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तिरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवाद-
स्या तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतावच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकत्व-
व्यतिरिक्तभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रका-
स्तादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धभानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसं-
र्गा न विशिष्टग्रीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकत्वस्त्व-

न्तराविशेषणत्वेन यस्य संसर्गता तत्संसर्गो न भासते इत्यर्थः ।
तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्वं गुरुधर्म
स्याऽनवच्छेदकत्ववादिनां निष्प्रत्यूहमेव, संसर्गताविशेषसाधार
णसंसर्गविशेषावच्छिन्नाविषयतात्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघट
त्वोपगमात् । प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तरं संसर्गताव्यावृत्तमेव
तो न संसर्गविशेषमाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषय
ताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्थं च नोक्त
प्रतीतिः प्रतियोगितायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतेत्यवश्यम् ।

गौरवप्रतिसन्धानकालीनायां कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारि
कायामपि प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमित्याशङ्कते । न चे
ति । तत्प्रतियोगिकेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगिके
त्यर्थः । अवलम्बनम् । विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिम
त्त्वाश्रय इत्यर्थः । तादृशप्रतीतेरनुदयादिति । तथा च तस्यास्त्य
तियोगिकाभावमात्रावलम्बनत्वे यत्किञ्चिद्व्यादिमन्त्यपि तथाविध
घटाद्यभावस्यावाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । अत ए
वेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवा
दिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुधर्म
च धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकोऽत एवेत्यर्थः । एकघटवतीति
प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः । भूतले इति ज्ञान
कारान्तर्गतम् । एवघटवति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुक्त
मत्रेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम् । न प्रमाणमिति । तादृशप्रती
तेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीति
प्रमात्वस्याऽपि सम्भवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपपद्यमानसङ्कतिः । प्रमाण
चेति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्व
ग्राहकतया तादृशशब्दोऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपपद्यमानः ।

एतेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम् । न च
कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धि
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सं
सर्गतया भासते इत्युपपद्यम्, तथा च गुरोरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्त
दोषावसर इति वाच्यम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदानामनन्त

अवच्छेदकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
अयं गुणाद् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वत्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
त्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यता-
प्राप्तेः, गुणादिगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन
व्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादित्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
तुसंख्येयम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुमन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तान्नवेशे लाघवादित्यर्थः ।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां ता-
दाभावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्ती निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
वच्छिन्नां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गो
सन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिव्यटितत्वेन दुर्ज्ञे-
यात् । अत एव प्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
रभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमेवेति शेषः । अत्रैव हेतु-
न्तरमप्याह । उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति । अपिदुर्ज्ञेयत्वादिन्यन्त-
योज्यः । उपदर्शितप्रकारस्य । मेयधूमवान् वह्नेरित्यादायां
व्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
गितावच्छेदकत्वस्य । स्वत्वादीत्यादिना प्रातिस्विकरूपावच्छिन्न-
तत्तत्प्रतियोगितापरिग्रहः । दुर्ज्ञेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य
तियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिव्याप-
शक्यज्ञानकव्याप्तिनिर्वचनमप्यशक्यं स्यादिति भावः । उक्त-
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरु-
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि उक्तरीति-
पारिभाषिकतदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तौ निब-
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्याशङ्क-
उपदर्शितेत्यादिग्रन्थावतरणं तु न सम्भवति । तादृशावच्छे-
कत्वत्वनिष्ठतथाविधावच्छेदकतायां स्वपदेन तन्मात्रस्योपादाना-
तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनि-
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्या-
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वरूपत्वाद् गुरुध-
स्यानवच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसि-
तदनुपपत्तेरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छि-
भावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यव-
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम् । व्याप-
तावच्छेदकताशरीरं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धानिष्ठाभा-
तियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
कूटस्यान्तर्भावनीयत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याऽशक्यतया ऽनुमिति-
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः ।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञान-
साक्षादनुमितिहेतुनामतावलम्बनासम्भवोऽपि दर्शितः । इदं
लक्षणम् । जलं घ्राणग्राह्यगुणवत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो
घ्राणग्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमानगादाधर्यामवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

प्राप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
न्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता बहुचभावा जलहृदादौ व-
र्तितास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्यावच्छेदकतत्तद्वह्निवावच्छिन्नवै-
भक्त्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्व-
व्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य वह्नित्वादेस्नदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
ता आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीवि-
षयकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्नित्वांशे प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
धत्त्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
यकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
शप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थः-
। तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावद्भाववत्त्वविरहा-
त्प्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावद्भावत्वेनाभावानां नास्त्यप्रतीतिविषयतास-
ङ्गः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थित्यापि ता-
दृशीत्युदयात् । नापि बहुचभावत्वमात्रेण यावतां बहुचभावाना-
प्रकारावैलक्ष्येन पर्वतीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तद्वैलक्ष्ययानु-
सारेण । बहुचभावानवगाहिनस्त्वेनाभावान्तरभ्रमस्य वह्निर्ना-
स्त्यकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
या तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभावानां तादृशप्रती-
त्यवबोधगमात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारि-
ण्ये प्रतीतिरबाधितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशानिप्रसङ्गस्य ग्रन्थकृतैवात्र समाश्रित्यमान्यत्वान् । धूमवति महानसादावेति । यथाश्रूतमूललभ्यमाना हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतुमनस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वानियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणहेत्वधिकरणकाभावीत्यत्र रूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभावाप्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्या माह । तत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यान्वयघटितत्वं समस्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगित्व्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्निवावच्छिन्नवैयधिकरणनिरूपिकाः । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्निवावच्छिन्नानाधिकरणधूमनिरूपिकाः । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्निवावच्छिन्नानाधिकरणधूमाधिकरणवृत्तितत्तद्वह्निभावीया याः प्रातियोगिता इति मन्दिताः । स्वं प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्ततामने तत्तद्वह्निवावच्छिन्नवज्ज्दार्तातिरिक्तस्य वह्नित्वादि साधारणतत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवज्ज्दस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरणशरीरे तादृशमेव निवेशेऽपि तत्तद्वह्निवावच्छिन्नवज्ज्दमादाय विशेषाभावेण प्रतियोगिवैयधिकरणस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । यदि पुनरेव एव नातिरिच्यते प्रतियोगिता त्वनिरिच्यते एव, अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्य प्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वह्निवावच्छिन्नवज्ज्दानभ्युपगमन हेतुमन्निष्ठमेव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वच्छिन्नत्वरूपं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यव्याप्तिर्दृष्ट्या । एतदुपपन्नानेव तद्वह्निवादावेकवृत्तिसाध्यके लक्षणगमनासम्भव उक्तः । नानाधर्मवृत्त्येकव्याप्तिसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य दधिकरणवृत्तिव्यतिष्टादभावकूटानतिरिक्ततयाऽव्याप्तिर्दृष्ट्या ।

अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवज्ज्दसमुदायवत्त्वरूपं स्वावच्छेद

। शिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
विशिष्टभेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
रे निवेद्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
दिभेदस्यासत्त्वान्न तत्र बह्वयभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
च्छते । न चेवमिति ।

(दी०) न चैवं बहिर्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम् ।

सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदवृत्तित्वा-
न्नस्य बहिर्पदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ।

(गा०) एवम् । बहिर्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तत्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम् । न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
यरूपकत्वम् । तथा च नोक्ताव्याप्तिरिति भावः । तथा
ति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-

एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यनिरूपकत्वमित्यर्थः । हृदवृत्तिरिति धूमाभावान्वयि ।
कश्च हृदे हृदवृत्तिर्नास्तीति धर्मावयवहृदनिष्ठहृदवृत्तितत्त्व-
विशेषाभावकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता हृदा-
वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्तेरिति । धूमवान् बह्नेरित्यत्रेत्यादिः । इदमात्रं विंशपञ्चमव-
प्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यामिप्राये-
अन्यथा हृदवृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यनिरूपकत्वापपत्तेः ।

। च धूमाभावेऽप्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठह-
ताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
दकावच्छिन्नवैयधिकरणाभावप्रसिद्धा अतिव्याप्त्यसङ्गतिरिति
म् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
दकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।

। च गोत्वादेरपि हृदवृत्तिनया हृदाद्यवृत्तिस्वरूपतत्प्रतियोगि-
च्छेदकावच्छिन्नस्य बह्व्यादेः संयोगनायागोलकवृत्तित्वात्

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केवल-
न्वयितयाऽव्यावर्तकत्वेन तस्य हृदावृत्तिसामान्याभावप्रतीति-
षयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृ-
सामान्याभावप्रतीतेः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादि-
नामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छि-
हृदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात् ।

केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधि-
रणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मि-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
त्वाभयाभावघटितव्याप्तिरेवाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्बन्धे
हेत्वधिकरणे पर्वतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विना
तासम्बन्धेन, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकस-
म्बन्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रति-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन वह्निमान्
मादित्यादाविव धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भव-
त्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगतरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे-
स्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्न-
साध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्यभिधानविरोधः, तद्रूपस्य प्रति-
गितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रति-
गिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम् ।
नुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य
प्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते वह्निपादेः कथंचिदपि
घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्ध्या अत्याप्यनवकाशादि-
येनाग्रे तादृशातिव्याप्यभिधानादिति यद्वन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
मेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
शयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
त्तम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
भावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
स्त्रित आह । सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणय-
। अन्यथेति ।

(गा०) अथ वह्नित्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्न्यभावप्रतियो-
गाकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नोक्तक्रमेण
मान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते-अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
वान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । वह्नि-
तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्न्यभावसमुदाय
विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
न्नाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपपन्नस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
दिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सा-
प्रसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
माह । संशयान्यथानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
क्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
शयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
वति असत्त्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणय-
प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानात् कल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
तेवञ्च कारकमित्यत्र कृदन्तपदं भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
णपदस्य करणकृदन्ततया कल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
पयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तन्प्रयोजकव्यातिलाभः । अन्यथानुपपत्तेर्न्यायमते
 क् प्रमाणताविरहोऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानविशेष
 प्रमाणत्वान्नासङ्कतिः । अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । क
 मानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावां रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छि
 भावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो
 भिन्नः तादृशयावदभावानश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदक
 समानाधिकरणसंशयकोटित्वात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं
 ध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ज्ञां रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो वि
 षत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावादिदृष्टान्तसौलभ्यात् । अ
 च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकाली
 संशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः । सामान्य
 भावबुद्धेर्यशेषाभावकूटविषयत्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशेष
 भावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकर्णा
 तया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयत्वरूपस्य तादृशया
 दभावनिश्चयत्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिर्मा
 बन्धकतावच्छेदकस्य वायौ रूपं नास्तीति बुद्धाविव वा
 पार्थिवादिरूपं नास्तीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धे
 वेदशबुद्धेरपि वायौ रूपं न वेत्यादिसंशयविरोधिनाया दुर्वारत्वात्
 वायौ पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसंशयकोटिजलीयस्य
 द्यभावे व्यभिचारवारणाय हेतावभावे यावत्त्वविशेषणम् । सामान्य
 भावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां घटाभाव
 रूपसामान्यभावत्वादिना रूपविशेषाभावकोटिकसंशयोत्पत्त्याः
 व्यभिचार इति व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीय
 अथवा तादृशनिश्चयकालीनसंशयः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
 न्नकोटित्वेन विशेषणीयः । विशेषाभावननिश्चयकालीनस्य सामान्य
 भावत्वेन तद्विशेषाभावसंशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्र
 योगिकोऽतिक्रम्य सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छे
 दकतया विशेषाभावस्य स्वपदेनोपादानासम्भवाच्च व्यभिचारः

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरण
 रूपत्वे सामान्याभावत्वेन विशेषाभावनिष्ठकोटितायाः व्यभि
 णधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटितामादाय व्यभिचारस्य पूर्व

हारेवेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन
एवावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य
वक्षितत्वाद्वृत्तपत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निप्रसामान्याभावप्रतिया-
तावच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसा-
म्याभावानामपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वा-
च्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सा-
म्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावानां सामान्याभावत्वेन स्वस्मि-
न्नवृत्तेरपभवात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्दे-
त्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकर-
णविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावभेदो
यित इति वाच्यम् । रूपवृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनी-
वान् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवद्वृत्तित्वात् ।
वद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तिवत्, अतो रूपसामान्याभावस्य स-
भेदावच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तिवत्त्वेऽपि न क्षतिः । न च
निप्ररूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्ति-
विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तो रूपसामान्याभावत्वेन स्व-
न्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्टरूपसामान्या-
वात्मकतया पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावभिन्नतया
अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धेर्दृश्यत्वात् । वायुवृत्तिवत्त्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तिवत्त्वस्य वा
तावच्छेदकनिवेशेनापि तद्धारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना
विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे
भिचारवारणाय भ्रमाभिन्नत्वेन हेतुयटकनिश्चयो विशेषणीयः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयागितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक
त्याशयेनेदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपाभावनि-
षदशायां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपाभावकू-
टैश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं
ऽऽ स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमाहत्य प्रमात्वघ-
तहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपा-
वत्त्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रमाभिन्नत्वविशेषणमनुपादेयमेव । परं तु शुद्धाभावत्वादि-
अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यभिचारवारणा-
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेद्यः ।
तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयविरोधितया नाप्रयोजकत्वशङ्कावसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलीयं तैजसं च रूपं वायौ नास्ती-
त्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चये
न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभा-
वविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकातरया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वभानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वात् ।
प्रतियोगिविशेषिततत्त्वकित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च
प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्रूपेण प्रतियोगितानामनुपस्थिते-
सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः ।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटि-
त्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे
साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयता
पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभा-
वेदसत्त्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दापायेति वाच्यम् ।
सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्य
प्रामाणिकतया यादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्य-
संशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य सामान्याभा-
साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणां सामान्यसंशये रूपादिप्रति-
योगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या,
तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा
च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले
सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोर-
प्रयोजकताया दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्यवहितपूर्ववर्ति-
त्समानधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतु-
सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेष-

वस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् ।
 ऋगुक्त्या सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्र-
 रकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।
 यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलीयतैजसरूप-
 वच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिता-
 च्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभया-
 त्तधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैज-
 रूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवान्न वा वायुरित्या-
 संशयमादाय नीलत्वाद्यवच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उ-
 त्पत्तिवमेव धर्मं निवशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि
 । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवान्न वा वायुरित्यादिसंशयमादाय
 रूपत्वावच्छिन्नाभावं व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्स-
 नधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मिता-
 च्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं
 धनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् ।
 समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्य-
 मित्वावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवान्न वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने
 या पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये
 बाध्रासज्जी । व्याप्तिश्च यत्तद्भ्यां सामान्यतो विशपतश्च सुग्रहा ।
 मान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाकान्तवायौ पार्थि-
 दिरूपं नास्तोत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छि-
 न्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संश-
 न्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशया-
 रोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इ-
 मिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभाव-
 प्रतया बाधस्यानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
 गिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
 सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसा-
 न्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
 वगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च सामा-

न्याभावापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तदवगाहित्वमनिवेश्यापि रूपद्वृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्याभावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावेऽपि मिथि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथारूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तदविषयत्वस्य साधनतया बाधवारणं सम्भवतीति । वस्तुतः पार्थिवादिरूपाभावः वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्यापादाय तदनन्तरोत्पन्नसंशयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभावेऽपि साधनविषयभावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसंशयविशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरूपादेया अतो न बाधनं वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशेषाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं सामान्याभावस्य तन्निश्चयविषयत्वमन्तरेण रूपत्वावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्नभावकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेषकस्तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेषकः, न सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोग्यप्रसङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटि इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमोऽयं संशयः । वायुविशेषक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वयविच्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । तस्य वायोः । विशेषणत्वेनोत्पत्त्यादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्वविशेषणकबोधजनकेनैव शब्देन भिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यन्वितसप्तम्यन्त

योर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति ।
 पुनस्तत्त्वतदभावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः ।
 कोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः ।
 तानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधको-
 इतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशा-
 ति भावः । मूलोक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमा-
 न्य निराकुरुते । अन्त्यस्त्विति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादा-
 प्रविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेद-
 धयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाश्रुतपरित्यागनास्वरसः सम्प्रदायविद् इत्यनेन दर्शितः ।
 तौ रूपं रूपाभावो वात धर्मिविशेषणककोटिद्वयविशेष्यकसंश-
 यवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारत्वानियतत्वा-
 न न चैवमस्य रूपविशिष्टबुद्धानात्मकतया रूपाभावनिश्चया-
 विबध्यतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि
 विशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्र-
 बध्यत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहताया एव विपरीतज्ञानप्र-
 बध्यतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्ययोऽपि तादृश-
 रिकस्याः प्रतिबध्यता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकामावान् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च
 शरीरसमवायप्रतियोगित्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वा-
 सम्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधि-
 ष्यतया अप्रतिबध्यत्वे तदभावनिश्चयापेक्षया अधिकविष-
 त्वं तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतिबन्धकत्वापाता-
 उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयो-
 गी सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगिते-
 युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतीत्येर्विशेषात् ।
 न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिता-
 विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्र-
 मत्त्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य
 त्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपं घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वा-
 दिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

अपरे इत्यस्वरससूचनाय । तद्वीजं च तत्सम्बन्धसम्बन्धादि-
कारक इव तत्सम्बन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चय-
स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनत्वात्
तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(दी०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभावा-
निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्ण-
यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्
यावन्ति रूपाणि तावद्भावानाम्, यावद्रूपत्वेन तद्भावानां
ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । ने-
रौ, प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध-
भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेद-
शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(गा०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यन्त-
र्गतरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयान् । संशयस्थलेऽतिरि-
क्तसम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभाव-
निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपावप्ययके तदभावविषयके वा रूपाभावा-
निश्चये चासतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपातिरिक्तत्वसम्भावनायां वा
निष्ठाभावप्रतियोगितायां रूपत्वव्यापकतायाः, रूपाभावे तद्वि-
याभावानिर्लक्ष्यत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्याप-
कताया दुर्निश्चयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति ।
मान्यधर्मावाच्छब्दवचनाज्ञाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वावगा-
एव विशेषाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावानिश्चय इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शङ्कि-
तमभिप्रेतत्वेऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभावभेदेन यावन्तोऽर्थाः सम्-
न्ति तावत् एव विकल्प्य दूषयति । यावदिति । अभावे प्रतियोगि-
न्ये च यावत्पदार्थान्वयसम्भवात् प्रत्येकमुभयत्रैवोपलक्षणत्वस्य
विशेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां वायावत्त्वं
रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां वायावत्त्व-

द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तद-
 भावनिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां वाया-
 भावनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रति-
 योगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वाव-
 छेदनाभावत्वादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूप-
 त्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकरूपणामभावानां च नि-
 र्णीतत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च
 घटत्वाभनेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटा-
 भावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् ।
 यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितस्थले यावत्सावगा-
 दिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति ।
 तस्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुगति निश्चयेऽभावाद्यंशे
 यावत्सानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशया-
 नुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायां अति-
 रिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्वोध-
 स्थानम् । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकाशः ।
 निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति
 वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषा-
 भावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वि-
 शिष्टत्वम् । तद्वोधः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नको-
 षसंशयविरोधी । नन्वातिरिक्तरूपाप्रसिद्धा तद्विषयकसम्भावना न
 भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनाया संशयोपपादनमत आह । स-
 म्भावना चेति । संशयोपपादिकंति शेषः । रूपमिति । तथा च पा-
 र्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादौ प्र-
 तियोग्यस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवानतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशयः
न युज्यते इत्यत आह । निवर्तते इति । इयम् । रूपत्वसामाना-
धिकरण्येनानतिरिक्तत्वावगाहिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येक-
कारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्य-
च्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धको-
ऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः
तिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतसंशयोपपत्तिरिति भावः ।

गौरवादिति । अनतिरिक्तसामान्याभाववादमते तन्निश्चय-
सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाधिरहानिवेशात्
नभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां ता-
दाभावनिवेशाधिक्यादिति भावः । अनतिरिक्तसम्भावनाया उक्त-
कत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशय-
शानात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुभविकत्वात् । इदमुपलक्षणम् । स-
सामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपं पार्थि-
वित्रितयभिन्नत्वसम्भावनाया उत्तेजकत्वं वायौ रूपं नास्तीत्याह-
रकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनाया वायौ रूपं न वेति संशय-
पत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षिप्त-
अथेत्यादिना ।

(दी०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गात्
स च न प्रकृते । अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्ति-
त्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अनि-
रिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन मा-
न्याभाववत्त्वप्रसङ्गः ।

(गा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय-
प्रति । रूपं नास्तीत्याद्याकारको धर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभावावगाहिनश्चय एवेत्यर्थः ।

कारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयकनिश्चय-
छदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-
दकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वव्यविषयताविशेषस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षावनिवेशे ।
अपि । अतिरिक्तसामान्याभाववादिनोऽपि । अतिप्रसङ्गात् । तद्रूपा-
भावत्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिना भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
न्नतावविषयकत्वान् । स च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
वहितपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
सर्वत्र वेति संशयस्य केनाप्यनभ्युपगमान् । तथा च यावद्विशेषा-
भावानां तादृशनिश्चयविषयतामनेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
निर्मातरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
पृथग्व्यादावपि रूपविशेषाभावसत्त्वादृपं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
तादृशप्रतीतिरभावे यावत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
यावत्तृपाभावासत्त्वस्याकिञ्चत्करत्वादत्यत आह । अभावस्य चेति ।
विशेषाभावस्य चेत्यर्थः । विशिष्टस्येति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमित्याग्रमणान्वतम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
नभावे तादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च वायो रूपं
नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तत्वाविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिमवगाहने पृथिव्यादिवृत्तत्वाविशिष्टं च तत्प-
र्याप्तिश्चात्र पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशरणांशे भावरूप सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
वच्छिन्नान्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं दण्डी नास्ती-
त्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादिस्तदवच्छेदकत्वासम्भ-
वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
मिष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
वच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
प्त्यपेक्षयाशयेनाह । तदवच्छेदेन वेति । तादृशाधिकरणवृत्ति-
वच्छेदेनेत्यर्थः । एवं च वायो रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

वृत्तिवावच्छिन्नं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इति पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य तदनवच्छेदकत्वान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतिरिति भावः ।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद्यवच्छेदकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद्यवच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यैतदुपपादयति सम्भवतीति । इदम् । एकविशेषाभाववृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवच्छेदकत्वम् । आतिरेकत्वात् । विशेषरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यां भिन्नत्वोपगमात् । सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावस्य विशेषाभावसाधारण्येनानिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एतद्विशेषवतः । पृथिव्यादेः । सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याश्रयत्वेऽपि न रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्ताप्रसङ्गः । अतो न पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ।

अयं चाभ्युपगमवादः । वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्वीकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वमनवच्छेदकत्वसम्भवेनानिप्रसङ्गवारणसम्भवात् ।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिश्राशुक्तिमाशङ्कते । न च

(दी०) न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिमित्तकतया भेदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादितुल्यकस्याभेदप्रसङ्गात् । अवच्छेदकविद्यत एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचित् तत्पूर्वापरकालीनतद्वदत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्,

कालीनत्वाद्ध्वेसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य-
वाच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनिष्पन्नक-
त्वेऽपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
प्रतियोगितानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्नाना-
न्वयवाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
वच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नासु
प्रत्ययव्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव
नसीयवह्निवशुद्धवह्निवाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा-
दपि सिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ वाऽवच्छेदकभेदेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य-
तया तथा च यादृशधर्मं यदसमीयप्रतियोगितावच्छेदकता न
तथा सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव-
मिति इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे-
दकत्वमेकमेवाता नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

अनु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि-
भेदविधौ । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि-
तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपमिदं रूप-
प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप-
प्रतियोगितावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभाव-
स्यैव सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रू-
पावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासांख्यस-
िद्धयत आह । प्रतियोगीति । जभेऽप्रसङ्गादिति । भेदकविरहे-
दानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुसरणे च तदपेक्षया
वच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

गभावादित्युक्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन्
तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव
कचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

न्ताभावादिप्रतियोगितायाम् । संसर्गस्य । संयोगादेः । कश्चित् । स प्रागभावप्रतियोगितयोः । पूर्वापरेति । स्वपूर्वकालीनतद्वत्त्वस्वोत्तरकालीनतद्वत्त्वत्वाद्यैरित्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्वयः । परकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि ध्वंसादेः प्रतियोगि-
स्तद्वत्त्वानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न राकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि मा-
न्याभावपार्थक्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वंस-
भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षे
दूषणग्रासात् । दुर्वचत्वादिनि । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ सं-
घटो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षण-
च्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुभाविकत्वादित्यर्थः । एवं च प्रकृ-
यमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽन्यविधावच्छेदकभेदाद् भे-
दपपत्तिः । कथंचिद्वच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि संसर्ग-
योगिविशेषणरूपावच्छेदकयोर्भेदाद् भेदापत्तिरिति भावः ।

अवच्छेदकतायां सजातीयवच्छेदकताभेदस्याभावभेद-
नोक्तदोषावसर इत्यनो दोषान्तरमाह । पूर्व्वेति । मानाभावादि-
अव्यावर्तकत्वादिति भावः ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदात-
वभेदकः प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवापगन्तव्यः । प्रतियोगि-
स्य च न तथात्वसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्यन्ताभा-
संयोगसमवायादिनातासम्बन्धावच्छिन्नैकप्रतियोगिकात्यन्ताभा-
नां चाभेदापत्तेरित्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिर्णायकत्वं ।
तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वा-
नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न
व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम् । अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्ताभा-
व्यादिना प्रागभावान्योन्याभावयोः परिग्रहः । तस्य । अ-
भावादीनां परस्परभेदस्य । अजन्यत्वादिति । तथा च
कत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अव-

स्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमतभावपरस्परभेदवैय-
धिकरण्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि
यो भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठे अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदे नाभावनिष्ठाभावभेदवैयधिकरण्यम् । तथापि
भावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
भेदानधिकरणे स्वस्मिन्नाप सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्यान-
धिकरणवृत्तित्वरूपव्यभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विव-
क्षितः । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
विशेषणे च तादृशस्याभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं
निरूप्यम् । अत एव वैयधिकरण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अभेदोऽपीति । सामान्याभावस्य
विशेषाभावाभेदोऽपीत्यर्थः । अविरोधान् । प्रतियोगितावच्छेदक-
भेदाविरोधान् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
तस्य व्यापकत्वानुरोधान्न सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
एव च समनियतमुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्ता-
दिमानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
वभेदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्यत्वम् च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या-
भाववच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः । अतो
भावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
त्वे न दोषः । मानाभावात् । विपक्षबाधकतर्काभावात् । अत-
एव । प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
दिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्वादिति तत्तन्मस-
त्युक्तम् । आत्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयन्यमि-
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । वस्तुतोऽ-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो विवक्षितः । शरीरनि-
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान-
स्य तथात्वमप्रतीति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम् । अभिन्नप-
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकमे-
नाभावमेदमने तादृशाभावानामपि भेदादुपपत्त्यासङ्गतिरिति न
गमनवकाशम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदासाधकत्वे घट-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदित्यत आह ।
दसिद्धिस्त्विति । भाववादानि । भावस्य घटपटादेर्यथा घटत्व-
त्वादिभिरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानाम-
एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तित्वतदभावादिरुपध-
म्बन्धाग्निथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादेः घटाद्यधिक-
वृत्तित्वे च घटवति पटो नास्तीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रती-
तिरिहात् सिद्ध्यतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य वि-
पधर्माश्रययत्किञ्चिद्व्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभाव-
रकप्रतीतिविग्रह इव पटादिमति पटाद्यभाववृत्तावपि पटाद्यभा-
कारकप्रतीतिविरहस्तुल्यन्यायेन शक्यापवादः इति प्रतिवन्ति-
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकमे-
त्तिरोद्योऽप्यभावभेदाप्रयोजक इति दर्शयति । अत एव चान-

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समा-
देशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्य-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्त-
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः स-
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशा-
एव वा तथाऽऽस्तामिति । मैवम् ।

(ना०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् ।
स्वराभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्ना-
म् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति
वः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य
प्रनैयत्वसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसति
यके इति बोध्यम् । अग्रेतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्य-
वानां भिन्नान्द्रयग्राह्याणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो
स्तीति चाश्रुपाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चःभावानामभेदेऽपि रूपत्वपरसत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वानां प्रतिनियतान्द्रयग्रहणयोग्यत्वेपगमात्रात्कातिप्रसङ्गः । सम-
न्यतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुर-
तादिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्य-
सङ्केत रसत्वगुरुत्वत्वादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
आद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादी-
नामपि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्यो-
गाप्रयोजकत्वात् । चाश्रुपादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्या-
क्षिष्टकीभूतायाः सत्त्वे चाश्रुपादिसामग्रीसत्त्वेन चक्षुराद्ययो-
गाया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रति-
योगितावच्छेदकयोग्यतावीनं योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।
वस्तुतस्तूक्ताभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावा-
च्चक्षुःसंयुक्तविशेषणतावलाक्षाश्रुपादिवारणायाभावचाश्रुयप्रत्यक्षं
चाश्रुयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतु-
ता आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रस-
यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाश्रुपादिविषयत्ववारण-
मवात् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुरादियोग्याभावान्तरास-
यतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाश्रुपादावुक्त-
ताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाश्रुपादौ कारणान्त-
र्यनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूप-
नानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विदष्टानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेकः प्रागभाव इति योजना । व्यधिकरणानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तन्नाशादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम् । समानदेशत्वं च देशतः समनैयत्यम् । रूपादित्वादीनां समानाधिकरणानामपि एकनाशाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्वादित्वाद्यधिकरणव्युत्पत्तरे तद्रूपनाशप्रत्ययप्रसङ्गात् । विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमपि समानदेशत्वघटकं बोध्यम् । तेन युगपद्विगतानामुत्पन्नानां च मूलाप्रावच्छिन्नशरीरमहीरुहादिसमवेतविभिन्नसंयोगविभागानां व्युदासः । तद्ध्वंसप्रागभावानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वध्वंसादिप्रतीतिप्रसङ्गात् । तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकजरूपरसादीनप्रागभाववैक्ये सामग्र्यभेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभावभेदस्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधके इति दर्शितबाधकभावपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम् । कमविनष्टकमोत्पन्नानां समानदेशानामपि ध्वंसाद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगपद्विगतेष्वविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवं सति अवयवपरसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकजरूपरसादीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति ध्येयम् ।

अभावसमनैयत्यं प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्भेदाप्रयोजकं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपटाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियते इत्याह । व्यधिकरणेति । प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभाववृत्ताभासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्य प्रामाणिकतेति मनसि कृत्य चेत् प्रामाणिक इत्युक्तम् । प्रतियोगिताः । घटपटादीनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिताः व्यधिकरणैः । पटत्वघटत्वादिधर्मैः । अवच्छिन्नान्तामित्यग्रसंनान्वयः । धर्मैरिति तु येन सम्बन्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तिरनेन सम्बन्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्वं विशिष्टम्, गगनादीनामप्यवच्छेदकत्वोपगमात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इत्याह । सर्वैश्चेति । समानासमानाधिकरणैः । प्रतियोगिनिरूपितस्तद्विनिरूपितैः । सम्बन्धैः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्यवच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां सभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगताकल्पनाधिक्यमन्वेष्टि ध्येयम् ।

पूर्वपाक्षमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्दिष्याह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि भिद्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकरणविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदोऽपि । एकविशेषाभाववत्परविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वाविशेषवत्ताप्रत्ययस्य कथितरीत्या चारणसम्भवेन तत्तादिति । यत्राधिकरणे यद्देशकावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृत्तित्वं तद्विशिष्टं तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालतया व्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकरणे न गोत्वाश्वत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशेषतदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्न पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिः, आदावश्वत्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिश्च चारणसम्भवेन अभावमात्रभेद एवावच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपा व्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरैकस्मिन्नप्यभावे विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविशेषा स्वीकारे विरोधावरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्तेः प्रकृते तुल्यतामाह
तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठं घटादिप्रतियोगिक
त्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशे
षवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य
अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भ
वतीति शेषः । अभावस्य विशेषणादिकमनन्तर्भावैव स्वस्मिन्पक्षे
सर्वव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरू
पानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वं सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशे
षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वस्यातिरिक्तताया अप्यनिर्वाहेन एकविशेषवति विशेषान्तम
भावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाव्याप्यभाववत्ता
त्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नत्वं स्वीकृत्याति
सङ्गो वारयितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि त
त्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावान्त
मपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिनां सामान्य
भावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वात्
मुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरणे उक्तप्रतिबन्धैर्दुरुद्धरत
मालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषा
वेषु व्यासज्यवृत्तिर्ये मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्या
सज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य त
त्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(गा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मस्वरूपानतिरिक्त
त्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषवति

अथ सन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वग्राहकाभावात्
रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येक-
रूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिकाकस्य तथा-
नुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्य-
मिति न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तमिति ।
अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननूक्तयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसा-
मान्याभाववादिनाऽप्यतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन,
कदाचित् विशेषाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वैवोपपत्तेः ।
अत्रावविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्वित्वादि-
न कर्थाश्चद्व्यासज्यवृत्तिनासम्भवश्चैतन्न आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वैत्वपतीतिवद्
व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्नि-
धौ यदि हेतुरुपेयं तदा वक्ष्यमाणान्तिप्रसङ्गानवकाशात्, तांशरा-
करणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः ।
एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिर्वाजला-
दिपनानां विशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम् । सामान्यावच्छिन्नमिति ।
रूपत्वाद्यवच्छिन्नैत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्तानवगा-
हितप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवस्त्वविरहेण तदवगा-
हितप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघटितसन्निकर्षद-
र्शनां सामग्रीबलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विषयतया
विलक्षणसामान्यस्यान्यत्र प्राप्त्यस्याऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात् । यावद्विशे-
षाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशे-
षाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणाधिकरणतोपगमे अतिरिक्ताभावादिम-
लप्रसङ्गगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मग्रहे प्रत्यासत्त्यन्तरमिन्द्रियसंयुक्तविशेषणविशेषणनारूपं वाच्यम्, तत्र इन्द्रियसंयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव प्रत्यासत्तिरूपेयते । रूपत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायां न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेकाग्र्यघटितसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्यत आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् एवं चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशं च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तदभेदस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्, आश्रयभेदभ्रमेण तद्वृत्तिदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावान् प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धविधया वेति । असन्निकृष्टस्यापि संयोगादेः संसर्गतया भानोपगमादिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्याद्युक्तं तद्व्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतेति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषसंसर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशसंसर्गशो उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलौकिकत्वनिरूपकविषयकविशेषशालित्वनियतत्वोपगमाच्च तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरित्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषां यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्परं भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथाऽप्याश्रयाणां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयसाक्षात्पेक्षाक्तिः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुपपन्नेनान्वयः । तदपेक्षायां प्रमाणं

अन्वयव्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
 भेदकर्मसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
 दज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयाणामभेदभ्रमे । तदग्रहात् । द्वित्वा-
 दग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एकस्मिन्नेव मध्यपिहितदीर्घदण्डादौ
 भ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
 शेषः । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
 षिन्नेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।
 यद्यप्यनेनेदन्त्वादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकारिष्यते । तथाप्यनुभ-
 वविरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
 मनेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
 स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
 हि । तद्वत्तद्व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
 हिवादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेर्हेतुत्वेऽपि प्रकृते
 हेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
 आश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वेऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
 ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
 मः । एवमनीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो निर्युक्तिक-
 रणः, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।
 दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तत्रा-
 भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
 तद्विधानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
 नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
 अस्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
 तद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
 यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति किं लाघवम् ।
 न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
 तेः प्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना या-
 घटादिभानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
 दादिभानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
 धिताभावमात्रभानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावद्भावाव-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात्, तथा सति गौरवात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सज्यवृत्तित्वकल्पनवैयर्थ्याच्च ।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रबन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापि सति केचित् । तन्न । सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति यावत्तादृशाभावप्रतीतिरप्रमात्वात् । सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न त्वतिरिक्तेति सामान्यभावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात् । घटपटाद्यभावानामभेदे यथाभावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमावश्यकम् । क्लृप्ताधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति शीतप्रतिबन्धनवकाशात् ।

यस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्त्वं सर्वत्र कार्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शो स्वयं शक्यते । एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषभावेष्वाभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार एव इत्यादिमुक्तिरिदमित्यनेन दर्शिता ।

सार्वभौममतमाह । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य तद्व्याघात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुणत्वात् । विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्युक्तधर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् ।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावात्स्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पन-

।या कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य ।
स्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतापेक्षया । तस्या
नतिरिक्ताभाववादितस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वक-
तायां धर्मिणामानन्त्यादेति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति ।
त्यूहैवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ता-
रूपधर्मिकल्पनङ्गौरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीया-
त्वेति । धर्मकल्पनापक्षे क्वचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे
धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव,
नु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनी-
धेक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।
गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छि-
तियोगिताकत्वस्यानन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च क-
तामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशे-
षावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यास-
प्रतित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभा-
वासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वे ऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषा-
नामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
ताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामा-
भावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं
ति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौर-
तिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादा-
षत्वकल्पनादेवोपपत्तेर्भावातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्येदित्य-
धतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
यत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥
इति अनुमानगादाधर्या सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिक-
पात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकै-
व्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिक-
साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन
सम्बन्धेन न तदभावः क्वापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् ।
।देरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्व्याप्त्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमा-
पादौ न तत्तद्वह्नाद्यभावमादाय दोषा संस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथा-
प्राप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृत-
णि यथा यावद्धेतुव्यधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्य-
हीनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रति-
पत्तया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा
स्यैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठ-
ाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः साध्यैऽक्षततया ऽव्याप्तिर्दुर्वा-
जमयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनि-
मित्तं च एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यव-
त्त्वाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथा-
यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशोपीत्यस्याऽऽदौ पूरणीय-
तासङ्कतिः ।

। निवेशाभिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्दोषोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न

। तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव सा-
ति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमाव्याप्तिरिति

। ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यैमेत-
। तानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वाट्या-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधे
पृथिवीत्वादीं रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तच्चेति । तच्च । प्र
तसाध्यं रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमि
शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वा
पक्षे सिद्धावेव रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि
त्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वस
वायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्य
करण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापत्तेरिति
पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमापरात्मजजन्यानुमितौ समवायादिना
धेयतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चानुभविकतदुपपत्तये रूपादिव्य
रावश्यकत्वादव्याप्तिर्भवेवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वव्यतिरेकलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छि
न्नासाध्यकव्याप्त्यनिर्वाहेण प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नसकलदण्डा
वच्छिन्नव्याभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं वा
ऽपलभ्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपा
धेयताऽप्यपलनीयत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्य
व्यतिरेकनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिभू
त्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशि
तया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गः
व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम्
द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्य
परिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यप्रवेशप्रयोजनं प्रकाशय
अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः
ध्यत्वे । व्यभिचारिणि । भ्रमविषयतयैव तत्साध्यके अतिप्रसङ्गः
भ्रमं विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यक

त् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्वाधादेवा-
यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
अथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वापत्तेः । बाधदेव
वादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिविशेषणाभावं सर्वत्र वि-
णविशेष्योभयसम्बन्धाभावं वाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रति-
गकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं वि-
ग्राभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैवं विशिष्टसत्ता-
साध्यके जात्यादिहेतवन्तिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
ताः सत्तात्मसाध्यैऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्वविशि-
दिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
अणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
रादित्यत आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
प्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
ऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगिताव-
ताया दुरपह्वत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामने विशिष्टाभावमादाय न दूषणा-
ः इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव-
य दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र हेतुर्मान । न च विशिष्टस्याति-
त्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोग्यसा-
धिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्ति-
क्तेरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
तेवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समा-
करणप्रतियोगिव्याधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वान्न तद्व्या-
पत्तिरिति किं तद्विवक्षयेति वाच्यम् । गुणत्वस्य
ग्राभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
ग्राभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । भ्रमं विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायाभावे प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । तावच्छेदेन किञ्चिद्धूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितेहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटिकक्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात् ।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुक्रमवायादिना व्यापकताग्रहात् तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमितिरुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रहमन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्तैरुपगन्तव्येति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशोषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमादाय द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सङ्घेतावव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनाधिकरणहेतुधिकरणस्य सङ्घेतावप्रसिद्धावपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यस्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिरुपेयते ।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे द्रव्यं सत् गुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्तानुमितः प्रमारूपतया इष्टत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या वारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपक्षकारप्रकारो हेयः । तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्वबहुधाद्यनुमानोपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । कचिदपि बहौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वसत्त्वात् । पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वसत्त्वात् । पर्वतीयवह्नेरसन्निकर्षेण तत्र दुर्ग्रहत्वात् । मत्तसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशबहौ गृहीतत्वेऽपि तद्गहस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्कारत्वात् ।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिरूपकथनमिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो वह्निव्याप्त्यादौ तत्तद्धूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थितेः, तत्तद्धूमदिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतल्लक्षणम्,
च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति
न्योऽभाषोऽभावान्तार्थः । केवलान्ययिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः ।
स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव सा-
ध्यावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्र-
हरिति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन वि-
नियतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगि-
त्तेरननुमेयत्वाद्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न ।
तन्मेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले वस्तुमात्रे एव व्यापकताया
दनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

गलभसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण
वच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादि-
न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न ।

गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तिवेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य
तया नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति ।
योगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
ह्याह । स चेति । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः ।
वच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना वन्त्यादि-
ग्राभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तत्त्वाभाववत्त्वेऽपि न
देर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वं
मेवेति भावः ।

यत्तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ
योगितानवच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभाववत्त्वे मानाभाव
आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गिभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याकारकप्रतियोगित्वाभावावगा-
पयस्याऽऽनुभविकत्वात् ।

(दी०) तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव
रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव
इत्यबाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य ना-
वच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्र-
मेयधूमत्वेन न बह्निमग्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तद-
वच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(गा०) अग्रिमतत्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियो-
गिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिबललभ्यं रूपत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावं परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदक-
त्वाभावावगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रै-
वेति । तद्धर्मं स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ त-
द्धर्मविरोधिष्यामानाधिकरण्यमात्रावगाहिप्रतीतेरबाधकतया क-
त्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गावच्छेदकत्वावगाहित्वसूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् ।

ननूकप्रतीत्या रूपत्वंऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगित-
त्वावच्छिन्नरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि बा-
धकनानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत्वा-
योर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियो-
गित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशाभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयो-
ग्योन्याभावे वृक्षावृत्तिवत्प्रत्ययस्यासिद्धिमुद्भवान्योन्याभावस-
व्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस-
विशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपं प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वं
च्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव इव प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वा-
वोऽपि क्लृप्तव्युत्पत्तितः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्ते
पास्थितस्य नञ्प्रतीत्याभावेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगित-
त्वंऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवादप्रस्तत्ये-
प्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नत्वाभाव एव उभयसिद्धत्वानुरो-
धुकप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽकल-

त गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न
योग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छि-
त्वाभावावगाहितापस्या संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न सं-
ग इतिवद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदक-
शेत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया
व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि रूपत्वादस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वे रूपा-
वप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवा-
च्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्या-
पि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाव्याप्यवृत्तीति
यमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

गुज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वा-
भावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकध-
कानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेद-
तिष्ठवह्निवत्त्वादिविषयताया अवच्छेदककोटौ प्रवेशनीयतया
रवात् । कदाचिद्बह्निवत्त्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो बह्निवा-
विधेयतावच्छेदकतया भानमिति नियमस्य कष्टनिर्वाह्यत्वात् ।
ण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
सम्भवे च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकभेदेन एकावच्छेदेनापि विरुद्ध-
प्रसक्तोपगमादण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनै-
तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्र-
योगित्वाभावोपगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारण-
कार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति
विवेचनेत्यर्थः । अत्रापीष्टात्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तर-
ह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादे-
प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽवि-
यदिति भावः । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् बहे-
यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्युद्धारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-
प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-
नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बन्धित्वमपि न तदवच्छेदक-
म्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति व-
हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-
व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्योपगमादिति भावः ।
चेदित्यनन्तरं तर्हीति पूरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति ।
असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-
ण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अनतिप्र-
सक्ते एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वव्योपगमादिति भावः । तथा
च बह्मिमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽ-
पि बह्विवृत्तिप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं बह्वित्वादेर्दुर्वारमित्याङ्ग्याह । कम्बुग्रीवेति । इदं तु
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य
सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवा-
व्याप्त्यभिधानम् । वस्तुतः सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोर-
पि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धित्यादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरु-
क्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्मे तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहा-
दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यता-
पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपवाधकासत्वे एव प्रति-
योगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः ।
इत्युक्तावपि । इत्युक्त्वा उक्तातिव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः ।
लक्षणस्यादोषता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयस-
मानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सा-
मानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाध-
नावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्निवाद्यवच्छिन्नसमानाधि-
करणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामा-
यता व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः ।
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसा-
नाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्य-
त्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि
गतीनां तथा युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रह-
रहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसवीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-
तैवात्राभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि
द्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्व-
मानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्निद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ता-
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्नि-
मयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिक-
णतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति
च्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्य-
तात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्न-
नष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्मणि च संयोगाभावः प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
च्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वम् । न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्,
अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात् ।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा-
वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन ।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तेति ।

अत्यन्ताभावगर्भवदिति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा-
मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ-
व्याप्तिद्वयानभिधानेन न्यूनतमं सूचयित्वा उक्तरीत्यैव भेदे ग्रन्थकार-
स्वरस इति दर्शितम् ।

नन्वत्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाप्रतियोगित्वमात्राभिधानेन सामान्यविशेषभावः सूचित इत्यत्रा-
पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिधीयंतति शङ्क्या अन्यथा भेदमाह ।
प्रथमे इति ।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां-शस्याऽऽधिक्या-
द्वितीयलक्षणम् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त-
त्साध्यवतस्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः । तथापि यदूपा-
वच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकं तदूपा-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) आधिक्यादिति । यद्व्यतिरिक्तप्रतियोगित्वं तद्वृत्तित्वरूपं
प्रथमे साध्यवतोऽप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यघटकतया च
पृथङ्निवेशः । द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वरूपे अप्रतियो-
गित्वविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या-
शयः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्भावयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति । अत्रेति
नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति । नानासाधनाधिकरणे यत्र विभि-

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वात्तद्वच्छेदकत्वाच्चेत्यस्य साध्यव-
साध्यवत्त्वयोर्यथासंख्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधा-
नम् । भव्यामिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
त्तद्वत्सादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वमादायाप्रति-
योगित्वघटितलक्षणे यथाश्रुतेऽसम्भव एव सम्भवति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
यः सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् ।
तद्वह्नित्वादिना विशेषान्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
ग्राह्यदेवच्छेदकतानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावम्योपगमे य-
द्विशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुत-
प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणमेव सुपरिष्करमिति कथं तदुपेक्षेति
अच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
या तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
त्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्बन्धेन
तदभावसत्त्वादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽव्य-
च्छेदकत्वाभावः स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वं
व्यसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्णयाद्य-
च्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमदन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तत्स-
ंघेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि
भिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधित्वयावच्छेदकत्वोपगमादिति
अच्यम् । एवं सति तद्वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः ।
कारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाष-
णविवक्षणे उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नवह्नित्वा-
साध्यतावच्छेदकस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह । वह्णयादाविति ।

(दी०) बह्यादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये स-
र्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं बह्वित्वादिकमेव साध्य-
तावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपा-
वच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्या-
नुपादेयत्वात् ।

(गा०) बह्यादिसाध्यकस्थले बह्वित्वादेः साक्षादवच्छेदक-
त्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । बहिसंयोगादौ साध्ये स्वाश्रयप्रतियो-
गिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो बह्वित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघट-
कः, बहिसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादि-
रूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्वदादावित्युक्त-
म् । बह्वित्वादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुम-
न्निष्टेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमिति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अ-
वच्छेदकत्वाभावसौलभ्यमिति शेषः । बह्यादेर्विधेयतावच्छेदक-
तया अनुमितौ भानमनुरुध्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्ति-
बह्वित्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छे-
दकमिति वक्तव्यम् ।

न च बहिर्द्रव्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नबह्वित्वादेरवच्छे-
दकत्वाभावमादाय यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनव-
च्छेदकत्वग्रहश्च निर्धर्मितावच्छेदकतया नानुमितिहेतुरिति वा-
च्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छे-
दकत्वाभावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमाने
ऽपि ग्रहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकभेदस्यैव
विवक्षणाश्रोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनव-
च्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतरूपेण नाता-
व्यक्तिसाध्यके बहिमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छे-
दकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादिविशिष्टबह्वित्वाद्यवच्छिन्नस्यान-

च्छेदकत्वमादाय घट्टिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
ानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्यत्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
ापि तत्पर्याप्त्यनाधिकरणकेवलवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
ववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपविशिष्टानाना-
यत्तवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदका-
च्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यनुगतं तद्विशेषणं त्वनुगतं तत्र
द्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
विशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं यादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
त्रापि सर्वत्रानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
पावकाशः । शब्दैक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकार-
भावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
भावविरहे प्रतियोगित्वादित्यन्तर्हेत्वसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गेतानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्या ऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
व तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टमामानाधि-
रण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भावित्वमात्रे तात्पर्यम् ।
याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यक्तिसाध्यके पृथिवीत्वाद्ये-
व्यक्तिहेत्वव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणदलविरहाप्रयो-
कम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
ः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
यतो न व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपा अपि
साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरणपर्वतीयधूममहा-
सीयवह्निपाद्योस्तदसम्भवः । सामानाधिकरण्यदलविरहादित्ये-
वन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वा-
त्यन्तेन सूचनान्न तु साध्यविशेषणदलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
रहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

देशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्यौगपद्यमप्रयो-
जकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूरणीय-
म् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्वं एव विनष्टस्यापि व्याप्य-
त्वादेकदिशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सङ्गमयति । अन्यो-
न्याभावेति ।

(दी०) अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस-
द्भेदावव्याप्तिं निरस्यति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मू-
ले गहीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभे-
दोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभाववि-
षयतामात्रं कल्प्यते, बाधकबलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बा-
धकं तत्र तथा प्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्ते
भेदाव्याप्यवृत्तित्वशङ्काधीनामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनताभङ्गायाव्याप्य-
वृत्तित्वसाधकतया पूर्वपक्षग्रन्थोपदर्शितां प्रतीतिमन्यथोपपादय-
ति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखो विशिष्टभेदो-
धकशब्दाभिलष्यमानविषयकत्वम्, वाक्यार्थज्ञानविधया तादृ-
शवाक्यप्रयोजकत्वं वा यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टाभावोल्ले-
खिप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति
इत्यादिप्रतीतिवदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्य-
विशेष्याविनाशप्रत्ययस्थलोयप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विना
इत्यादिशब्दोल्लेखिप्रतीतिस्तच्छब्दमुख्यार्थविषयकत्वपरित्यागे वा-
जमाह । बाधकबलादिति । तत्तच्छब्दमुख्यार्थविरोधिविषयकप्र-
तीतिबलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतिर्विशे-
षणाभावविषयकत्वप्रतिबन्धनवकाश इत्याह । यत्रेति । य-
यद्धर्मिकप्रतीतौ । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदविषयकत्वे । न बाधक-
म् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिबलात् । विशिष्टभेदोल्ले-
खिप्रतीतिबलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अत्रापि त-
त्रेत्यनुषङ्गनीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्गः

भेदस्याव्याप्यवृत्तिव्यवस्थापनाय मूलोक्तबाधकं निराक-
रते अत्रेत्यादिना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न
बाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तद्-
भावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहाद्भावव्यव-
हाराच्च स एव तद्भाव इति कल्प्यते, तथा प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मग्रहे तद्दन्वोन्त्याभावस्याग्रहाद्भावव्यवहाराच्च स एव
तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपदेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्न-
भेदो वा विवक्ष्यते ? तत्राद्यं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भे-
दस्येव प्रतियोगिनो ऽव्याप्यवृत्तित्वे तद्भावस्यापि तथात्वे संयो-
गादिरूपत्वे च न बाधकमिति सूचयितुमेतद्दृष्टान्ताभिधानं स्वमते-
न । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य
संयोगरूपत्वव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनाऽभावा-
भावत्वविरहेऽपि प्रतियोग्यभावज्ञानयोस्तत्तद्रूपेण परस्परप्रतिबध्य-
प्रतिबन्धकभावः सम्भवत्येव ग्राह्यभेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकता-
भेदस्य स्वत्वाननुगमेनाऽऽवश्यकत्वादित्यस्वेराह । अभावव्यवहा-
राच्चेति । स एव । प्रतियोग्येव । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म
एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिज्ञाने तेन हेतुना
कचित् प्रत्यक्षतश्च तादृशाभावस्य ज्ञानसम्भवाद्भावव्यवहारो-
पपत्तेरभावमात्राभावस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । आ-
धिक्येऽपिचेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे ।
अव्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मा-
वच्छेदकमात्रावच्छिन्नवृत्तिकत्वोपगमादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभाव-
ज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगिभेदस्य
वृक्षावृत्तित्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वाचित्वस्यैव ग्रहात् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । अ-
सिद्धेः । तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयो-
गिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि
घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यकलृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ
अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्राभावस्या-
भावो अतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगादिरूपत्वादेव । न तथा । न एका-
वच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोग-
रूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मते
ऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्तनामने आह । असिद्ध-
श्चेति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति ।
असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । ग्रहात् । ग्रहोपगमात् ।
तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वो-
पगमेन । अव्याप्यवृत्तिर्गर्भावच्छिन्नभेदस्यैवास्माकमप्यव्याप्यवृत्ति-
त्वादिति भाषः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया
भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्धर्मेति । तद्धर्म-
मात्रपर्यवसिततया । तद्धर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभि-
न्नभेदकपिसंयोगायास्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलाव-
च्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रढयति ।
हीति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकेति । भावेन कथमभावे
व्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीषुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्यो-
न्याभावयोरभाववपि प्रतियोगितत्त्वावच्छेदकाभ्यामतिरिच्येयाता-
मित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानतिरिक्तावादिनां सिद्धान्तादु-
रोधिनामभावत्वं न भावभिन्नत्वं तन्नियतं वा, किं तु भावसा-
धारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेदस्य भेदप्रतियोगि-

गतावच्छेदकपत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितां प्रकारान्तरेण निराकुर्वानस्य यस्य कस्य-
चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवेति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र
रूपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा-
नुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यताम्, न ह्येषा प्रतीतिः
रूपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संयो-
गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च ।
मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्भा-
समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति
रासम् ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकला-
त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये ।
न्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः ।
त्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । सः । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । संयो-
गभावव्यावर्त्तकविशेषमन्तर्भाव्येत्यादिः । एतेन संयोगात्यन्ता-
भावव्याप्यवृत्तित्वप्रतिबन्धानरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ।
हीति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शेषः । संयोगव-
त्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारबुद्धेर्हेतु-
या संयोगप्रकारकोपस्थितेः प्रागसत्त्वेन जायमानायास्तादृशप्र-
तीतेन तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भव इति भावः । तस्योपस्थि-
तिविरहदशायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतोऽत्याशङ्क्य दूषणा-
परमाह । प्रतियोगिकोटौ । तदनुल्लेखान् । संयोगवतोऽभा-
वः । तथा च न तदंशे अभावप्रतियोगित्वावगाहने सम्भव-
मिति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटौ भास-
नस्य संयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनेन पूर्वतो विशेषो दर्श-
ितः । अन्तिमयोरपि । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिक्षी विनष्ट इत्यादिशब्दाश्च शिक्षायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य मत्वर्थीयार्थावश्यकत्वान्वयोपपादनस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिक्षाप्रतियोगिकनाशविषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शिक्षी विनष्ट इत्यादिप्रतीतिर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रतीतिर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्टभेदस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धिस्तत्रेति शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारबलेन विषयव्यवस्थापकतेत्यालोच्य व्यवहारबलेनैवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितां साधयितुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथापकतादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशममये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथात्वे वा घटो न एव इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पकतादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयिविशयत्वार्थकं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतथाविधव्यवहाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एवं च व्यवहाराकारे उभयत्रावच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदादौशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नायं कपिसंयोगीत्यादिव्यवहाराणां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः श्यामस्तत्रैव प्रतीयते इत्युक्तिसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तद्दण्डनाशममये च तद्दण्डवतोऽप्रसिध्या तत्र नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । अत एव च तद्दण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तन्नाशानुधावनं तद्दण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिर्नाति । अनुयोगिबोधकपदे इत्यर्थः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । नञ्पदजन्य

तुयोगिकसंसर्गाभावबोधे तेन समं. संसर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
भावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
क्षतत्वादिति भावः ।

ननु नअर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्या-
सञ्ज्ञा सप्तमीं विनापि प्रकृते श्यामरूपादिसंसर्गाभावस्य घटा-
सम्बन्धं संसर्गमर्यादया ऽवगाह्य प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
खल्विति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतलं न घट इत्या-
देतोऽपि आधाराधेयभावसंसर्गाभावबोधः स्यादिति भावः । न
। तादृशनियमस्वीकारे ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे
तेयमभङ्गभयस्य कार्योत्पत्तिविरोधित्वासम्भवादिति वाच्यम् ।
। तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नअसमभिव्याहारज्ञानघटिता-
स्तादृशबोधसामग्न्या एवाकलृप्तत्वात् । उक्तस्थले विशेषणसं-
सर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वन्तैव नअपदघटितसामग्न्यास्तादृशबोधोत्प-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतलं न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
पर्यसत्त्वे संसर्गाभावप्रतीतिरिष्टेवेत्यत आह । तथात्वे वेति ।
। त्वे । तत्र संसर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
प्रसङ्गात् । घटादौ घटादिसंसर्गाभावस्याबाधितत्वात्तस्य
भवतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावसंसर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषण-
। स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतलं न घट
। दौ च तदभावाप्रापत्तिः । न चैवमपि नायं तद्दण्डवानित्यादौ
धर्मोऽनन्वयेन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्वं प्रतियोगि-
कपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपात्तरिति वाच्यम् । तत्र
दण्डवानयमिदानीं तद्दण्डाभाववानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि
शात् । यत्र धर्मिणि तद्दण्डवत्त्वं न कदापि तत्र विशिष्टमेद्बोध-
व स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वासिद्धि-
याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपस-
ततोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदे-
भ्यो धर्मिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेभ्य उपस्थितस्येत्यर्थः
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्गतिः
प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण-
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे-
षणतया स्वार्थान्वयपरपदभिन्नपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पद-
नुपस्थितांशः । विशेषणतयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः ।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पनं निरर्थकम् । न च दण्डिनो रूप-
मित्यादौ सम्बन्धिविशेषणतया भासमानदण्डादेर्विभक्त्यर्थविशे-
षणतया भानवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्
प्रकृत्यर्थैकदेशेन प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृश-
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनावित्यादौ दण्डादेर्द्वित्वादा-
न्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने व-
ह्निमात्रास्तीत्यादौ बह्व्यादेरभावविशेषणतया ऽन्वयापत्तिरिति वा-
च्यम् । प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेश-
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेनैव तादृशान्वय-
बोधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्वितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । प-
तस्य बह्निमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्बह्व्यादावन्वयवारणाय त-
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राज्ञः पुत्रश्च
मित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राज-
सम्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमाव-
श्यकम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्वं
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमव्यवधानं प्रत्ययान्ता-
व्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप-
नेऽपि समुदायोत्तरपष्ठयाद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् ।
अथ प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति
वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्य-
द्वन्द्वोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरद्वि-
चिन्ताद्युपस्थाप्यसंख्यादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधचैत्रस-
म्बन्धादेश्च पटादौ विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
व्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
क्षात्स्वविशेषणतयाऽनन्वय इत्येव व्युत्पत्तिः । 'अत्राप्युपस्थापिता-
न्तार्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
त्यादौ कर्मत्वादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
चैत्रसम्बन्धादेः पटादिविशेषणत्वे न बाधकं घटादेः पटाद्यविशे-
षणत्वात्प्राथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
च्यम् । एवं सति नायं तद्दण्डवानित्यादौ अभावांशे दण्डिनो वि-
शेषणत्वानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरहाद्-
शितव्युत्पत्तिः प्रकृतानुयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्वोधकमित्येव व्युत्प-
त्तीकारात् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थोद्धत्वादेरेकधैवोभयादि-
शेषणतया भाननाविरोधात् । राज्ञः पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
पुत्रधनाद्येरेकधा राजसम्बन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
न्वाधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वग्रहस्य विरोधित्वा-
त् । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपाऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशे-
षण्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षतयेत्यभि-
प्रेक्ष्यम् । आनुपूर्वीविशेषस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपद-
योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्बोध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीविरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद्-
[। तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुयोगिताप-
[। तादृशानुपूर्व्या दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
दस्य मत्वर्थाविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिसंसर्गाभाव-
वानिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्ड्यादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रका-
शानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवद्वयानः शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
[सति चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभावबोधा-
णिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च
चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताच्छब्दा लक्षणया बोधस्थितस्य
कर्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निरुक्तस्येत-
विशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावात् तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शि-
तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एवं च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति ।
तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य
संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । कि-
शेषणमात्रपरदण्डादिपदेभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाविवक्षायां मनुषोऽसाधुतापत्तिरित्यादि
दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्र-
सङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नञर्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधा-
राधेयभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नञर्थेन संसर्गाभावेन सममाधारा-
धेयभावस्य प्रकारतयैव भाननियमात् । नञर्थसंसर्गाभाववतां ऽभे-
दान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डादित्यादौ
मत्वर्थाविवक्षायाभितरविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादे-
रभावान्वयासम्भवात् । तदविवक्षायां नञः संसर्गाभाववदर्थकत्वे
ऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नामा-
वबोधौपयिकाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दु-
र्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डादित्यत्र मत्वर्थाधिकरणानुयो-
गिकप्रकृत्यर्थेदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नञा बोधार्थ-
सम्भवति, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नानुपमृष्ट प्रादुर्भावादित्यादी-
च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नञर्थप्रवेशस्य दृष्टचरत्वात् । तथापि न
इयाम इत्यादावगतिरेवेति ध्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽश्र-
यतासम्बन्धेनान्वयान्नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयभावः प्रकारतयैव
भासते इति नियमासिद्ध्या सप्तम्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह ।
एवं चेति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय संसर्गाभावबोधे सप्त-

॥ नियमेनावेक्षितत्वे च । शक्त्येति वैयाकरणमते, लक्षणयेति मते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गाभावो व्यवच्छेद्यः । लक्षणां नापि स्वमतं उपपादयति । वस्तुत इति

(दी०) वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थाभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नास्तीति शीयितुं न पचतीत्यदिस्थलद्वयकथनम् । आदिपदाभ्यां पटो न ण्ढादित्यादिस्थलीयजन्यत्वाद्यभावबोधपरिग्रहः । प्रातिपदिकस्य अभावबोधने इत्यनुषज्यते इति । उपपादयिष्यामो नञ्वादे त्रियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र ओऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोः सम्बन्धः प्रकारतयैव भासने अस्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्तपदाद्युपस्थापिते आख्यातार्थस्य सम्बन्धः ससर्गतया भासने इति तदभावस्यापि या भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह । इति ।

(दी०) नञो वैधर्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादित्यर्थः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुराचारः-श्यामाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं विवेकः ।

(गा०) वैधर्म्यपरतयेति । वैधर्म्यं तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्, तत्र । तत्किंलक्षणा वेत्यन्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽन्यलभ्यतया तदसंवेणाऽऽधेयत्वप्रतियोगिकाभाववति चातिप्रसङ्गनाधेयत्वसामाभाववति च श्यामादिवृत्तित्वाभावस्याप्रत्ययप्रसङ्गेन नञो वृत्तेः पपत्तावपि न क्षतिः । वृत्ताभाववति च खण्डशो वृत्तिद्वयगमात् । ननु पक्षतादशायां श्यामरूपाभाववत्यपि घटे न श्याममर्थसम्भवः स्वस्मिन् स्ववैधर्म्याभावात् । वैधर्म्यस्य भेदनियमादिति शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनियतमिति समाधत्ते । वै-

धर्म्यं चेति । इयामादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिकमेवेति । ।
 कत्वादेः इयामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादि
 भावः । न च श्यामरूपविंशष्टावृत्तित्वं इयामरूपावच्छिन्नाधिकरण
 ताकत्वाभाववत्त्वं तल्लभश्च न न इयाम इत्यतः सम्भवति, पद
 र्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपस्थितस्य श्यामरूपस्याधिका
 णत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मिणः श्य
 मरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमादेव तल्लभसम्भवात् ।

स्वास्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतमित्याह । यदादुरिति
 एवं च मूले न कपिसयोगी वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि संयोगादि
 शिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसं
 गाद्यवच्छिन्नावृत्तित्वात् । विभिन्नकालावच्छेदेनैव विभिन्नदशाः
 च्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायामपरस्यानवच्छेदकत्वादि
 नोक्तप्रतीतिबलाद्देशिकमव्याप्यवृत्तित्वं भेदस्यैववधेयम् ।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसत
 स्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य प
 ष्ठ्यर्थत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य क
 व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवर्मा
 वह्निहृदौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्भूदौ न भवतीति
 प्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्य
 न्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते ल
 क्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्यु
 पगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

(गा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिः
 व्यापकत्वव्याभ्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः
 वस्तुगत्या यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तित्वादिना
 अज्ञायमानस्य । अविशोषितस्य । पष्ठ्यर्थत्वम् । समासविवरणवाक्य
 स्थपष्ठ्या प्रतिपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभाव
 विशोषणनिवच्छिन्नस्य शब्दाच्च प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह

सम्बन्धत्वेनैवेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्ति-
आदिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाविरहाभात्माश्रया-
दिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति ।
त्वं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
क्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिन्नविषयतारूपं पदार्थान्तरं वा
च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले
चैवमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेषघटितनिरुक्तधर्मस्य
आसिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तिसाधारण्यविरहः ।
प्रायः । अव्याप्त्यै । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननु-
तस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तिस्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेद-
वच्छिन्नस्यैव । लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
यत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकैक्याभावात्साध्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूलक्षणाव्याप्तिर्दोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
ज्ञानहेतुताया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
रणसम्भव इत्याशङ्कायां दीधितिकृदाह । इत्थं चेति ।
यम् । साध्यादिविशेषघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनति-
प्रकृतैकरूपेण कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्या-
ः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्या-
ज्ञानत्वेन न हेतुता अपि तु अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
[ता विशेषसामान्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्त-
ङ्गानुमितित्वमेवाननुगततत्तत्साध्यलिङ्गादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
तावच्छेदकमतो न व्यभिचार इत्याशयः । अभूयमाणावच्छेद-
न्यांशे लक्षणत्रये एवाऽऽक्षेपसङ्गतेरते लक्षणे इत्यस्याव्यवहिता-
न्याभावगर्भलक्षणद्वयपरताभ्रमं निराकुरुते । एते इति । अत्य-
न्योन्येति । अन्योन्याभावगर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
इतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि-
चारासहत्वं प्रदर्श्याभ्युपगमे वेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु क्लृप्तानामेव स्वसमा-
नाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा-
दित्यभिप्रायः ? नाह, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्य-
कैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया-
योगात् ।

(गा०) क्लृप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्य-
न्यथासिद्धप्रतीतिविषयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाध-
नुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेन घटव-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभ्यत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेव घटपटौ न
इत्यत्रापि घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते
घटपटांशेऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया भानेनैव प्रतीति-
लक्षणमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न
इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्या-
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यत आह । शब्दादि-
नेति । एकैकाभावसंशयात् । अत्र घटो न वेत्यादिसंशयात् । उक्तप्र-
त्यक्षोक्त्यस्यैव प्रत्येकाभावविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिषे-
धकत्वापत्तिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिदिष्टा-
प्तिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतरूपेण भानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतरूपेणैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वैत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नातीति प्रतीतेर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणी तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वैत्वसमानाधिकरण्याभावेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसंशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तदवच्छिन्नकोटिकसंशये तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वैत्वसमानाधिकरणेति । द्वैत्वसमानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन त्रैकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादौ द्वैत्वसमानाधिकरण्यविशेषणत्वविरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च पलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वैत्वसमानाधिकरण्यं घटपटद्वैत्वसमानाधिकरण्यं तदघटत्वादिसाधारणमिति तदवच्छिन्नाभावमादाय घटपटोभयोरपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कल्पेऽपि यथा तेऽवतरति । तथापि घटपटद्वैत्वसमानाधिकरण्यं तत्साम्यनिष्ठसमानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथमं दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वैताधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणिं तथाविधोभयशालिनि घटशत्रुभयवति घटपटादिरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वैत्वसमानाधिकरण्येति । द्वैत्वसमानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाप्रहृदशायामपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युदयादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वैत्व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छिन्नेति । अन्यतरत्वोपलक्षितावच्छिन्नत्वार्थः । अभावविषयकत्वमित्यन्तस्य तादृशाभावत्वप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्वावच्छिन्नाश्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वावच्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखात् । प्रतियोगित्वबोधकशब्देन विषयाभिलाषात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यतो विशेषणीभूतद्वित्वस्यपि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिखी विनष्ट इत्यादौ शिखादेरिव कश्चित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनम् । विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः, तथात्वेऽपि साध्यतद्गतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानुपायात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितावपि तादृशप्रत्ययस्याऽऽनुभविकत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्तिमुक्त्वा वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वेति । मयेत्यादिः ।

इदमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटत्वपरात्वयोस्तदवच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नद्वित्वे च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवगाह्यते न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादौ च, यत्किञ्चिदुभयधत्ति प्रत्येकघटादिमति च तादृशप्रतीतेरनुद्यापातात् नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् । न च निरुक्तधर्मत्रयस्यैकत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे वृत्तेः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिसम्भवः, अवच्छेद्याधिकरण

वृत्तिर्यादृशसमुदायस्तत्रैव तन्नियमादिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन
अधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदक-
तापन्नानामवच्छेदकत्वोपगमात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणसमुदायवतैवाभा-
वस्य विरोधात्, व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना विरुद्धधर्म-
स्यावच्छिन्नाभावस्येव घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि केवला-
वयित्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यर्था-
शे तादृशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभा-
वस्य विरोधाद् घटपटावन्नेति प्रतीतिसाक्षिकद्वित्वतद्गर्मितावच्छेद-
कतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिक-
तावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्या-
प्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावासत्त्वानुपपत्तिः । द्वित्वविशेष-
वच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमधिक-
णत्वं न कुत्रापि प्रतीयते इति घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्ती-
ते प्रतीतिसिद्धतादृशघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताका-
वस्य केवलान्वयित्वमव्याहतमेवेति भावः । तथात्वेऽपीति । द्वि-
शदेः कलमप्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशा-
वेति । वह्निहृदोभयत्ववह्निमद्दोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकहदा-
न्ताभ्योन्याभाववैत्यर्थः । प्रतियोगित्वानुपायादिति । पर्वते वह्निहृदौ
स्त इत्याद्याकारकहृदाद्यभावविषयकप्रतीत्या वह्निहृदिसाधारणप्र-
तियोगिताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नत्वेनावगाहनादिति भावः ।

अभ्युपेत्यातिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावं व्यवस्थापयति । अन्त-
रिति ।

(दी०) अन्तरेण चाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया
त्किञ्चिद्वद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीते-
रपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह । अभ्युपगमे वेति । तदु-
पत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्य-
त्वं वेत्यर्थः । अभ्युपगमावच्छेदकत्वांशे ऽपि लक्षणे तथैव
वक्षितमिति भावः ।

(गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्ना भावावगाहिता निराकृता । अनुत्पद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रति योगिकाभावमात्रावगाहित्वनिराकरणम् । तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्या दिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रति योगित्वस्य दुर्घटत्वादतो व्याचष्टे । तदुभयत्वमेवेत्यादिना । नन्वेव मप्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽश्लिप्ततया ऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । अश्रूयमाणेति ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्स मनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थे सोपाधावतिव्याप्त्या दूषितम्, तच्च दूषणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटिताव्यापकत्वनिवृत्तिं न सम्भवतीति तादृशमेव निवेद्य तदनौपाधिकत्वं मूलकृत् प्रथमपरिष्करोति । यावत्स्वसमानाधिकरणेति ।

(चि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्यनौपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) तच्चेति । स्वम्, साधनत्वाभिमतम् । तथा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) अत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधनपरत्वे यावत्साध्याव्यापकं यत् साधनाव्यापकमित्यर्थकतया अत्र प्रत्यतिव्याप्ती भवत इति तयोस्तत्परत्वभ्रमं दीधितिकृत्रिराकुर्वते ।

मिति स्वम् । स्वपदार्थः । साधनत्वाभिमतमिति । यद्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वमभिमतं तद्रूपावच्छिन्नमित्यर्थः । यथाश्रुतमूलार्थस्याग्रे विषयितया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरणं यत् साध्यमिति यथाश्रुतमूललभ्यं विशेषणविशेष्यभावं परित्यज्य तद्विपरीतमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । ईशमनौपाधिकत्वं पूर्वपक्षे स्वयमपि निर्दोषतया दर्शितम् ।

(दी०) एतेन सर्वत्र तादृशैर्वावच्छिन्नवच्छिन्नस्य, तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकान् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्य अप्रसिद्धिः । तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च । कापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

(गा०) सर्वत्रेति । अप्रसिद्धिरित्यनेन सम्बध्यते । अवच्छिन्नस्येत्यन्तमपि । तादृशैः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वपटत्वादिभिः । अवच्छिन्नस्य । विशिष्टस्य । प्रत्येकं अवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्ता । साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टस्यापि द्वित्वादिना ऽभावेन ध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्यापत्तेः । अवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि वक्ष्यमाणरूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अवच्छिन्ने धर्मिणि यावत्त्वस्य विशेषणतामाक्षिपति । तादृशावच्छिन्नेति । यावत्प्रतियोगिकस्याभावस्येत्यन्वयः । प्रमेयमात्रेण तथात्वाद्यावत्प्रमेयप्रतियोगिकत्वस्य च कचिदप्यभावे ऽसत्तात्तथाविधाभावाप्रसिद्धिः । ननु तादृशो व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तत्तत्क्षणविरुद्धक्षणवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चाभावः प्रसिद्ध एवेत्यत आह । अतिप्रसञ्जकादिति । तादृशाभावसाधारण्येणाभावनिवेशे तादृशाभावसामानाधिकरण्यमादाय व्यभिचारितिव्याप्तिरिति तादृशधर्मानवच्छिन्नसम्बन्धसामान्यावच्छि-

अप्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः

द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्थसमासान्तर्गतयावत्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते । तादृशेति अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदवृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनाभावस्यापि यावद्भावान्तर्गततया तत्र बहुधादिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथा निवेशितम् । प्रायशः । अनेकाधिकरणकहेतुके । तथा । अप्रसिद्धिर्बहिर्मत्पर्वतादीनां धूमवन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतत्वत्वमहानसावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादिति भावः । एकवृत्तिहेतुके तद्धेतव्यधिकरणस्यैव तादृशयावद्भाववत्ता प्रायश इत्युक्तम् ।

यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशे ऽपि न निस्तार इत्याह । रूपादीति । अव्याप्तौ हेतुमाह । क्वापीति । असम्भवादिनि । घटीयरूपादौ तादृशघटताद्यभावानामानाधिकरण्यदिति भावः । साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकस्थले ऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

ननु आर्द्रेन्धनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रेन्धनत्वादिना धूमादिमग्निष्ठानामप्रतियोगित्वेऽपि अयोगालकान्यत्वादेरुपाधेरतथात्वाद्भवच्छेदमनुसरणं व्यर्थमित्यत आह । सर्वत्रेति ।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधर्मन्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् ।

(गा०) धर्मान्तरम् । हृदवृत्तित्वादिकम् । आदिना द्वित्वापरिग्रहः । अभावसमानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः समानाधिकरणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमवलम्ब्य द्वितीयाभावे यत्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्तविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं नैव मूलं वर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति ।

(दी०) साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्न-
समानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभाव-
श्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यः । तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्ने-
हवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जल-
त्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) उक्तयावदभावानां प्रायशोधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषु
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याद् घटत्वपट-
वाद्यभावसमुदाये रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याच्च
लोकदूषणयारत्रानवकाशः । न च यावदभावानामेकाधिकरणाप्र-
सिद्धिवद्भावदभावानुयोगिकस्य एकसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्र-
सिद्ध्या नोक्तदूषणोद्धारस्सम्भवतीति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्या-
कृत्यार्थकतया साध्यसामानाधिकरण्यव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण
साध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यत्वादिना च तादृशाभावत्वव्यापक-
विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन व्या-
कृत्यविवक्षया प्रतीकारात् । तत्पुरुषपक्षे च तादृशाभावत्वव्या-
कप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यपर्यवसितयावदभावसामानाधि-
रण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।
अध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं च तेन
पेण समभिव्याहृतपदानुपास्थित्या दुर्लभम् । साध्यसामाना-
धिकरण्यत्वेन व्यापकत्वापेक्षया गुरु चेत्यसानुपेक्षितः ।

नाव्याप्तिरिति । रूपात्मकाभावानां भावत्वेन लक्षणाघटक-
ादिति भावः । प्रथमाभावे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे धूमा-
समानाधिकरणजन्यरूपात्मककालविशेषावच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य
क्षणाघटकत्वाद्वृत्त्वावच्छिन्नाभावरूपं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
मादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरनवकाशाज्जलत्वादि-
ध्यकस्नेहादिहेत्वनुसरणम् । स्नेहवति जलपरमाणौ नित्यस्य
स्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादुक्तविवक्षया तत्राप्रतीकारात् । सम-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय च तत्राऽप्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम्,

तस्य धूमादिमत्प्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगि-
त्वात् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्त-
द्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधि-
करणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावो-
भयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधि-
करण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्त-
ज्जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्ज-
त्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया तत एवाजले तादृश-
भावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभाव-
मादाय नाव्याप्तिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्वय-
भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूत-
त्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वा-
भावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाभाव-
एव इति मूर्तं मनस्त्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्ध-
मूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभाव-
तियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
नां निश्चिन्नरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽप्य-
निर्दुर्वास्यै । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयत्व-
न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टमत्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टमत्ताभावतेजान्यत्वादिविशिष्ट-
त्ताभावान्यतराभावत्वं 'तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजान्यत्ववि-
शिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरभावे न
वभिन्नत्वं निवेद्यापि न शक्यते वारयितुमिति प्रतियोगितायां भाव-
वृत्तित्वमेव निवेद्यम् । अभावश्चेत्यादेरुक्तिकाऽपि कथञ्चि-
त्तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणम-
र्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वविशेषेऽपि स्ने-
हसमानाधिकरणपार्थिव्यादितत्तद्रूपात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्

जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावेनान्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावो-
ऽपि जलनेजान्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशा-
न्यतराभावाभावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति
प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तैरुदक्षरतयो-
क्तग्रन्थस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावभिन्नत्वं च प्रथमा-
भावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे
स्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदक-
प्रसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितार्कानखिलरूपेषु साध्यसा-
त्ताधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया
त्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदानन्तत्वनिवेशे प्रागभावस्य चातथात्वा-
यमव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदानन्तत्वनिवेशेऽपि द्वि-
त्यस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तदुपात्यन्ताभावमादाय द-
त्तदोषस्य तुर्वारतया द्वितीयतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे
द्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहणानुपादानात् । द्वितीयाभावे स-
दानन्तत्वनिवेशेन अन्यरूपव्यावर्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जल-
प्रसामानाधिकरण्यविरहेण उक्ताव्याप्तेस्तत्र भावभिन्नत्वाविशेषणे-
व वारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
देतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताजल-
प्राभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे
तुमन्निष्ठेन जलत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदेनैतज्जलत्वैतज्जलत्वाभावा-
न्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतज्जलत्वैतज्जलत्वाभावे जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावभिन्न-
विशेषणमित्याहुः । तत्र । एतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतरा-
न्यतराभावत्वमेवेति तद्वच्छिन्नाभावस्यैतज्जलान्यजल-
भावरूपत्वादेतज्जलत्वस्यातथात्वात् ।

वस्तुन उक्तदोषवारणार्थं । द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि स-
दानन्तत्वनिवेशेन भावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियो-
गावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविहातप्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च साध्यसामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकालं तत्र रूपं नास्तीति सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेयत्वात् । अन्तराश्यामे स्तरूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्रतीतिः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण वारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदोषवारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमानाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्तिवारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये वाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्मप्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामानाधिकरण्याद् भावेषु तदभावत्वेन क्लृप्तगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वंसत्वं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्ततदभावाकल्पनात्, पटध्वंसादिनिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावे पटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वाभावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि बहिर्मान धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरणद्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरणविरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावाभावस्य तेजोन्यत्वाविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगितास्वेव स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन साध्यवद्भूतत्वस्य विवक्षणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयोगिताभेदानभ्युपगमेन भावादिवृत्त्यभावानां साध्यासमानाधिकरण्येऽपि घटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तित्वविशेषणमफलम्, हेतुमग्निप्राभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसस्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव वारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
प्रावृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च पटध्वंसान्य-
थाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्भर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छि-
न्नत्वनियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामादायाव्याप्तं दुर्वारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत्र आह । घटध्वंस इति ।

(गा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा भाववृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावत्वं नाधिकरणस्व-
पत्वे तन्त्रमपि तु अभावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणीभूताभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तदेव साध्यासामा-
धिकरण्यप्रयोजकतयोपदर्शयति । नादृश इति ।

केचित्तु अभावाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वा-
वजलत्वाभावान्यतराद्यभावाभावो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

था तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्तेः । तथा चाभावे
भावभिन्नत्वनिवेशेऽपि दर्शिताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताय
मुभयावृत्तित्वमेव तन्मते विशेषणं प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावशा
वदभावे साध्यसामानाधिकरण्यं निवेद्यमिति दर्शितविशिष्टाभावं
लक्षणघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावो ध्वंसत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितावच्छेदकं ध्वंसान्यत्वाविशिष्टाभावत्वत्वं तद-
च्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसवृत्तिरभावोऽभावाधिरणकाभाववृत्ति
धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणीभूतध्वंसरूप इति भाववृत्ति
रसावभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्त्यावदभावान्तर्गते साध्य
सामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति सदातनत्वमभावावशेषणं
रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निवेद्य तादृशा-
योगितावशावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षणायम् । उत
विशिष्टनिरूपिता च ध्वंससाधारणी एकैवानुयोगितेति नाव्याप्तिः

वस्तुतस्तु प्रथमाभावे स्वभिन्नहेतुमन्निष्ठत्वमेव प्रवेद्य दर्श-
िताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयम-
व्योऽत्यन्ताभावत्वादित्यादौ घटात्यन्ताभावभेदविशिष्टाभावत्वाम-
वमादायोक्तरीत्याऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च घटध्वंसो ध्व-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्मा-
वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्ति-
र्माभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वंस-
त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेवं यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारौ
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतिय-
ोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं या-
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाधौ तु साध्यव्य-
ष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगिनोपाधेर्घोऽत्यन्ताभावस्य

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्या-
पकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां
व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिदं ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति
तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वा-
व्याप्तिः ; साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभि-
चारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते ।
वर्तते । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ
माद्यव्यापकमहानसत्त्वादीनां बहुव्रीह्यव्यभिचारितया बहिमान्
मादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्र-
ते । तेषामिति । यावत्स्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति
कुट्यर्थः । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापका-
प्रापकसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्सामानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य
। साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च
प्रथमव्याप्तसङ्केत्यादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्य-
रतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपा-
धेवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य
विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाव-
त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधो
भावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाग्रिमयत्पदस्य साधनपरतालाभास्त सा वर्णिता ।
इवानुपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यनिरूपितमिति
णीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्स्वविशेषणे यावद्भावप्रतियो-
गप्रसिद्ध्यासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने ऽपि

साध्यव्यापकयत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तेति । अभावस्यासामानाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकाभावस्य गगनादे सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोऽभावे यस्यासामानाधिकरण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिकस्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्धादिग्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थकतां दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकतामन्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतामुपपादयति । तथा चेति । गगनादेर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्रव्योपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावतां तादृशानामिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमहाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापिरूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः ।

(गा०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्यर्थः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादीं सर्वत्र वह्न्याद्यधिकरणे धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावदभावाभावसत्त्वेषु न क्षतिः । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयतायावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रयत्वमित्येव वार्थः । यथा सन्निवेशेऽवैयर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानामव्यापकतावच्छेदकरूपवताम् । एकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति । तथा

न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
 तथा च इन्धनादीनां न तथात्वं अपि त्वखण्डजल-
 वाभावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
 क्षणात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वविवक्षया यावत्तादृशाश्रय-
 धर्मकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्वादि-
 । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
 ावान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
 दापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्माश्च विशिष्योपादाय तेन रूपेण
 व्यापकतानिवेशनमवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरसवीजं बोध्यम् ।

(चि०) यथा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवन्धं
 तस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्नि-
 यन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
 सम्बन्धितत्वात् । वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
 छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तम-
 छेदकम्, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किं तु
 हावाद्रिन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
 । इदं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
 तस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निस्सामानाधिकरण्यं
 ह धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ नूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
 छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
 वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारण-
 वच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उपदितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
 न आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादिलक्षणयोर्भेदं स्फुटीचिकीर्तुः प्रागेव

निष्कृष्टं तदुभयार्थं दर्शयति । अवच्छिन्नमित्यादिना । अवच्छिन्नम् तत्तद्धर्मावच्छिन्नम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकतत्तद्धर्मवत्त्वं वा तेन रूपेण व्याप्तिः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्य व्याप्तित्वे धूमवद्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसत्तादिव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः, आत्माश्वप्रसङ्गेन स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादित्यत आह । इत्थं चेति इत्थम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मकेति । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः पूर्ववर्तिताशून्यदण्डादिव्यक्तिसाधारणतया पूर्ववर्तितानात्मकत्वादिभावः । अभेदेऽपीति । अन्यूनानतिप्रसक्तस्यैव तत्र तत्रावच्छेदकव्यवहारविषयत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छेदकत्वस्यैव न स स्मिन्ननभ्युपगमादिति व्याप्यादिप्रत्यक्सामानाधिकरण्यादिनामवच्छेदकतामादायैव तादृशव्यवहारसमर्थनादिति या भावः । अभ्युपेत्य स्वात्मकयथोक्तव्याप्त्यादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं स्वस्मिन् सम्भावतीत्याह । उपहितेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वरूपक्षण्यादेवावच्छेदावच्छेदकभाव उपपादनीय इत्यर्थः । एकत्वेन स्वस्य स्वावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्विशेषणाविशेषणावच्छेदके स्वस्मिन् स्वरूपतः स्वस्यावच्छेदकत्वं बाधकाभावादिति भावः । आद्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षम् । सत्येनैव अवच्छेदकरूपपरांशसम्बन्धेन वैपरीत्यमिति ध्येयम् ।

सम्बन्धितापदस्य सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे जनकतादिसम्बन्धमादाय वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमादिव्याप्यतापत्तिरतो विशेषपरत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । सामानाधिकरण्येति ।

(दी०) सा । सम्बन्धिता । सामानाधिकरण्यरूपा, जगत्त्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टतान्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद् गुणाद्यनुपपत्त्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु । हे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अपरं

तेको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
करूपतत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
वृत्ता । भिन्ना । तथा च नदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
पक्षे सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणवीजतया दर्शयति । अत्र
ने । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
धिकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्का ।
परामर्शमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्श-
ने परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्ति-
व्यभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तिपक्षे
तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टोऽशेषावगाहिपरामर्शो भ्रम
ति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
करण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्का
रूप्यति । साध्येति । असम्भवोति । तथा च सामानाधिकरण्य-
पक्षे व्याप्त्युपलक्षितहेतुर्विशिष्टस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
आदिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिविशिष्टं च कर्मादावपी-
तप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
भिन्नावच्छेदकतापन्नतदवच्छेदकतद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
त्याऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्वे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नं सामाना-
करण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिरित्ये यत्र
वृत्तौ धूमत्वालोकरूपयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
म्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव वाऽवधा-
तत्रानुभवसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
ण्यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्स्ववृत्तिकत्वरूपतद्वि-
शेषणभावव्यावर्तकधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
शयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसंशयस्य धर्मिणि विशिष्टसंशयनिर्वाहकत्वादि-
त्यत आह । अयमिति । अयम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिसं-
शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्देहोऽपि । सामा-
न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपसामान्यधर्मपुरस्का-
रेण । अवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्ष-
हेतुनिश्चयः । सम्भवत्येवेति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोक्तत्वादिसाधारणसामान्य-
धर्मत्वासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गतेः । तन्मते च धूमालोका-
न्यतरत्वादेरेवावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्यु-
पपत्तिर्दृष्ट्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तित्वेऽपि अतिप्रसङ्गवारण-
य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकतापन्नसामानाधिकरण्यावच्छे-
दकतत्तत्तन्मप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुतयाऽन्यतरत्वादिप्रका-
कहेतुमत्तानिश्चयदेवोक्तस्थलेऽनुमितेरुपपाद्यत्वात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे नीलधूमत्वा-
दिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यादृशधर्मान्तराघटितत्वं यदि नि-
वेश्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानानुमितिरिति वाच्यम् । तन्मतेऽपि
धूमत्वालोक्तत्वान्यतरत्वादिशरीरे ऽवच्छेदकताघटकसमवाय-
धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं वा । बह्वादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् ।
धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यथा
न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽपि
प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिका-
ण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा सति विशि-
ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । बह्व्यादा-
वेति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादावेति । अत्रापि बह्व्यादौ
मध्ये इत्यनुषङ्ग्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य बह्व्यादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
साक्षात् गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमालम्ब्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
प्राध्याप्यवृत्तित्वे सति । प्रागुक्तदिशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमा-
वपि बह्व्यादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
णादिवह्व्यादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तत्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
त्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
ष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
त्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्व-
यासमानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
न्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तित्यर्थः । यद्धर्मवत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गवद् विशिष्टमत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते ।
स्वन्धविशेषलाभाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
नाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
प्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य एतल्लक्षणा-
मेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अत्रैकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
शिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

झमुञ्जरति । सत्तात्वेति । इदं वाच्यं मेयादित्यादौ वाच्यत्वादिमा-
मानाधिकरण्यशून्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनावृत्तौ मेयत्वादेर्वृत्त्या
अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
दूषणस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया नावकाश इत्याह । एवं
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद्वस्तुने
ऽधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य-
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य संयोगादिना हेतोर्मैयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्या-
प्यतोपपत्तेरपि संग्रहः । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणमा-
त्रस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्गृह्य
मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिद्वृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे-
ण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्य-
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपदात् संयोगेन मेयत्वा-
द्यवच्छिन्नहेतुकस्थले द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरितिप्रसक्तत्वं न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु धूमवान्वहेरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थताया-
च्छेदकावच्छेदेन गमकताबोधकत्वं व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तिवमते तदेव रूपं तथा, अभेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्थ-
नात् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे व्यापकतानिरूपकताया-
च्छेदकम् । एवं चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेया-
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ग्रहश्चेति । तद्ग्रहः । तादृ-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मेयत्वादिना । धर्मिताया-
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारेण । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः
व्याप्यता यदि गमकतान्मकः पञ्चम्यर्थः स्यात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्यर्थः

नौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
त्पत्त्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
वच्छेदकं च रूपं यद्वाचच्छेदं धर्मिणि व्याप्यादिग्रहः तादृशं च
पं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकत्वानुरूपकताव-
च्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञा-
दानुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्नं व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
येनानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
पक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
च्छेदकव्याप्तिज्ञानादानुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
तादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिग-
मकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याययताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यकव्याप्यादिप्रमाधानानुमितिर्विधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
त्याययतामित्यन्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्येतिरनुमितिहेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादर्वाच्यत्वादि-
गमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
पिण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
त्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
ः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
मियादिति हेतुवाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीयः ।
या सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
मानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्द्रन्ध्रनप्रसव-
हेत्वादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।

धेकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अयमात्मा आत्ममहा-
लान्यतरत्वादित्यावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
वान् साधनसामानाधिकरण्यत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिय-
वान् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशने वह्निमान् धूमादित्यादौ
ध्यासामानाधिकरणधूमावयवत्वादेः समवायादिना धूमादिमति
रेव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं
त्वादित्यादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेश्च हे-

त्वसमानाधिकरणत्वनियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति ।
साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन
येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधि-
करणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्वनतिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थं किं
शेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याक्षतत्वात्तदवच्छिन्नस्यापि
व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति
वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्येतेत्यत आह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरण-
तादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यो-
पादानाद् धूमप्रागभावत्वादिसङ्ग्रहः । तदघटितत्वं च तद-
विषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) वारणीयत्वे त्वित्यनेन तद्वारणेऽपि न क्षतिः । तत्र
हेत्वाभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभास-
वक्ष्यमाणं सूचितम् । स्वेति । स्वम्, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । यादृ-
शं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यम-
म्बन्धितानतिरिक्तवृत्तिधर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम्
सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिवमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्व-
ह्यादिसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिरूपविशेष्यदलवत्त्वेऽपि तत्र
तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाद्दिशेषणदलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मा-
न्तरेति । तदर्थश्च न स्वभिन्नं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात्
किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपरं
वसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वा-
द्विपर्याप्तविषयताभिन्नत्वेनादोषात् ।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धू-
मप्रागभावत्वादेर्धूमत्वादि रूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघ-
टितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्सङ्ग्राह्यत्वं च धर्मिभेदे न वैयर्थ्यमिति

वादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोः त्राश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्तनत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकः । तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्यतीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना बहुयादौ साध्ये न तत्सम्बन्धाच्छिन्नबहुभावावत्वप्रमाविषयत्वाभावाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्येन शक्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीतौ बहिमतस्तात्पर्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य बहुयादेः संयोगादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे बह्वित्यादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितबहिमतन्यावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नस्य बहुयादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । त्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वादवैयर्थ्येन दृष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यदिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं वक्ष्यामत्यपि न युज्यते । धूमालोकान्यतरत्वादव्याप्यतावच्छेदकत्वापातान्, तदघटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । मैवम् । घटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन तादृशधर्मं प्रतिपादकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तिपर्यवस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपं तदभावस्य तादृशप्रतिविषयत्वरूपस्य तदभावत्वेन निवेशोऽनघटन्यायादनुचित आशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिश्रादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव हतिप्रसक्तपवच्छेदकमित्यदिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथा-तिप्रसक्ते ऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । रुद्ध्यांश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिरुध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा । अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे । अतिप्रसक्ते । अतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते । अप्रसक्तत्वेन । शङ्कानास्पदत्वेन । निराकरणायोगात् । निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुरुते । विरुद्धोश्चेति । चस्त्वर्थः । भावाभावयोरिति स्वरूपकीर्तनम् । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । वृत्तविरुद्धोऽस्ति । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः ।

यद्यपि भूतत्वादेर्वह्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे विरुद्धपर्वतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनायम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनस्य च वह्यादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति । तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वतद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नयोर्नैकावच्छेद्यत्वमिति नियमोपगमात्तदोषः । वह्यादिसामानाधिकरण्यत्वरूपेणैव पर्वतत्वतदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वात्, लक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपितमवच्छेदकत्वं निवृष्टम् । अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादकधूमादिसामानाधिकरण्यस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वासिद्धेयं समीहितामिदं । अत इति तत्र । तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः । अवच्छेदकभेदापेक्षा विभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता । सामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभाववच्छेदकावबुमन्यन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्यैव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अन्यप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतभावस्य सत्त्वेन विरुद्धत्वात्, वह्निमिति च संयोगेन वर्तमान

मादेर्वह्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्व-
धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छे-
वस्थावश्यकत्वादिव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहे-
। विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
विच्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदको । यथा क्रमेणावच्छेद-
तोष्टिप्रावेष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमाया-
प्रत्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
कण्यावच्छेदकत्वस्येव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
क्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमाननानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
नुमाने च दर्शितप्रतिबन्दिरेव विपक्षवाधिका । उक्तनिय-
भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेश्चेति । कपिसंयोगादेरधिकरणं त-
वस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादितद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधि-
क्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
शेष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावादौ कपिसंयोगाद्-
दौ, अतस्तादृशावरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्ति-
त्यां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
विधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि
स्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
कण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
स्यापि प्रसक्तोक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
सम्भवाच्च कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तद्विति
तेप्रसङ्गः ।

द्रव्यं संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्त-
व्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाद्विरोधान्वेशस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
गेन चेति । तदभावस्य । बहुभ्यभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद्
त्वोदनावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वृत्तिवृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वविरोध्यधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधि-
त्वाद्वह्यसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवह्निसंयोगवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छि-
न्नत्वाविरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । वह्निमति च संयोगेनेति ।
संयोगेनावर्तमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वात् । तत्र स
मेवतत्त्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । अत्रापि धूमत्वादेर्न वह्नि-
त्संयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः ।

नन्वेवं साध्यानधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सतानुपपत्तिर्ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेन तज्ज्ञानस्येदशव्याप्तिज्ञान-
विरोधित्वादित्यत आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्मेव ।
तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन सा-
ध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्ति-
धर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः
तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति ।

(गा०) व्यभिचारधीः । साध्यानधिकरणवृत्तित्वधीः । ग्रह-
योगात् । ग्रहानुत्पत्तेरानुमधिकत्वात् । यद्धर्मविशिष्टस्य तदनवि-
करणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकताविरुद्धत्वेन वि-
यविरोधादिति भावः । वस्तुतो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधि-
यो ऽविरोधित्वादाह । अस्तु चेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुता-
वच्छेदकतया ऽभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभास-
सधर्मितावच्छेदकक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियो ऽनुभववि-
द्धं विरोधित्वं भज्येतैवेत्यत आह । तद्धीरेवेति । तद्धीः । हेतुवृत्ति-
धर्मे तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः । परम्परया । उक्त-
व्यभिचारधीद्वारा ।

एतन्मते नीलधूमत्वादिचारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवे-
श्यमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । ए-
च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न
तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणा ऽपि
प्रेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्त-
व्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवदवच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
त्वात् । अवच्छेदकम् । वह्न्यादिसामानाधिकरण्यनिरूपित-
रूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादि-
वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।
ननु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि
मानाधिकरण्ये इव तदवच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौर-
। कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्या-
यानुपपत्तिः, तथा च साति तस्य गमकतानवच्छेदकतया
द्विशेषबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानति-
कृत्तित्वरूपव्याप्यत्ववच्छेदकतयैवोभयोपत्तिरिति वाच्यम् । एवं
ते नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्यतातेरिक्त-
ततया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवात्नीलधूमा-
यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता ।
।रान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वा-
प्यव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतोऽपि नीलधूमादित्यादि-
गवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहाविषयताया एव
कतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपपत्त्यादिति भावः । तथा
।गोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्ष-
गौरवमेव व्याप्यवाद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि तु-
मेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिबाहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाध्य-
ानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह ।
मिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रसादिन्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहुनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम् । विरुद्धधर्मद्रवाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । जन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वस्य कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुपज्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम् । व्याप्यन्तरवादमत पक्षधर्मताग्रहप्रकारिभूतधर्मे तदवच्छेदकत्वभानस्यानपोक्षतत्वात्, नीलधूमादिति प्रयोगस्तुरधिकेनैव निग्रहात् । एतन्मते तन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविधादतया निवेशनान्नोचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्वमिति वाच्यम् । वह्निमातं धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे वह्निमामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगमनवत् धूमवति वह्निरिति प्रतीत्यातिप्रसक्तेऽपि वह्निवै धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वभानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यभिप्रायः । सार्वभौममतमाह । अपरोत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमसः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं वहेस्तु वह्निपतस्त्वित्यादिप्रकारेण

ग्राह्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । त्रि-
द्विदिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेशाधिकर-
तायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्भिथो-
त्तच्छेदावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
त्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
क्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्त्वमिति यावत् । अतो न
ब्रह्मान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
ापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
३ ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यद्धर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वा-
वेशप्रसत्ताद्यधिकरणत्वं गुणादावतिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
णतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे झटितिस्फूर्ति-
भूमस्य वह्नितम्बध्वे इत्यादिमूलविरोधमवच्छेदकत्वमनिव-
र्त्तयति । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धति । एकस्मिन्नेव गृहा-
प्राचीप्रतीच्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकस्मिन्नेव
द्वौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादश्च एकस्मिन्
ध्य हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदशकालात् । ब्रह्मादां सा-
धूमादारत्यर्थः । तदनसम्भवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भ-
वः । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तिकेति । तद्रूपत-
यादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
द्वेण द्वयोरैव परस्परावच्छेदकत्वेन अन्यान्याश्रयादुभयोरैवान-
च्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भव इति द्रष्ट-
म् । केवलान्वयिसाध्यकं साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपत-
तिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्पङ्क्त्याह । स्वान्यूनवृत्तीति । स्व-
ापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । तन्वन्नातं प्रयोजनकाधि-
णताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकासद्धान्तल-
भाभद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तीत्यादौ ।
निर्दक्षरत्वमस्वरसबीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् । वह्नावाद्र्धेनप्रभववह्नित्वेन रासमाद्र्धेननादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत्

(गा०) ननु सोपाधिदेताववृत्तिना उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धिताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गतमत आह । विशेषणनेति अवच्छेदकविशेषणतापन्नेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणतापन्नीभूयावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति उपाध्वैशिष्ट्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रावृत्तया साधनावृत्तेरप्युपाध्ववच्छेदकत्वं दुरपवादमिति भावः ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावाद्र्धेनप्रभववह्नित्वं सामानाधिकरण्यावच्छेदकं तच्चाद्र्धेनप्रभवत्वावशिष्टवह्नित्वं तत्र च वैशिष्ट्यघटकतयैवाद्र्धेनप्रभववह्नेः प्रवेशो न तु विशेषणतयेत्यत आह । उपाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्बन्धस्यापि घटकत्वान्न दोष इति भावः । सम्बन्धविधया विशेषणविधया च घटकत्वं स्थलभेदेन दर्शयति । वह्नावति ननु वह्निहेतुके यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्वं तथा रासमाद्र्धेनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्येदिति । तदनिवेशेऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वाद् उपाध्यनुप्रवेशे साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविवक्षणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारपूरणेन नियमपरतया केचिद्व्याख्यानं नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र निःस्नेहाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासामानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्यसम्बन्धो ऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्यम्

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न तात्पर्यमित्यग्रिमेणान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शा-
द्व्यस्य विनाप्नुपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनु-
पाधिना शीतत्वेन केवलेन स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्य-
न्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलेन । किञ्चिद-
च्छेदकविशेषणतानापन्नेन । एतेन उपाधिपदस्योपाधिघातित-
त्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वात् उपाधिघातितधर्म एव
तोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वालभ्ये
दृशसाध्यसम्बन्धेऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे
व्यभिचारं दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छे-
दत्वपरतालभ्ये उपाधिमिन्नस्य तदव्यतिरस्य च तादृशावच्छे-
दत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना ।
स्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्नुपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया
व्यमनुपाधितो शीतात्त्वत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शे साध्य-
सम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूत
भावो सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचार-
हीदृशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापन्नेनैवेति
णलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति ।
तान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि
सर्वमजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वम् ।
अपि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानामप्रेतत्वे प्रकृतानुपयोगित्वाशङ्कां परिहरति ।

त्विति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । बह्यादिपदस्य साध्या-
सामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धित्वा-
च्छेदकत्वस्य सोपाधौ तुकारेण व्यवच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकानिरिक्तपरतया तुकारस्य चैव-
रार्थतया उपाधिर्नैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतीत्यपि केचित् ।

इति अनुमानादाधर्या विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

अत एवचतुष्टयप्रकरणम् ।

(चि०) अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

(दी०) यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नेयमवच्छेदकं अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह । यत एवेत्यादि ।

(गा०) सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियमतोऽवच्छेदकत्वं लभ्यते इति दुपष्टम्भेनात एवेत्यादिकं व्याचष्टे । यत एवेति ।

तद्विशेषः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकधर्मः । उपाधिरित्यस्य नियमनेत्यादिः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकस्य सोपाधावनियतत्वे न तत्सत्त्वं तत्रोपाधेः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकविशेषत्वनियमभङ्गेनोपष्टम्भसङ्गातेः । वदन्तीत्यस्य भाकरा इत्यादिः ।

यद्यप्युपाधिलक्षणघटकं साध्यसम्बन्धतावच्छेदकत्वमन्यूनसत्त्वरूपं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमनुपदं निश्च्यते, साधनतावच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वरूपसम्बन्धात्कं वाऽवच्छेदकत्वमेव च सोपाधौ तूपाधिनेति ग्रन्थलभ्यम् । तदशावच्छेदकताया एवोक्तव्याप्तिघटकतया साधनतावच्छेदकतिक्षेपात् । तथा च, एतादृशव्यपसिघटकावच्छेदकताश्रयसाधनतावच्छेदकातिरिक्तधर्मसत्त्वानियमेऽपि उक्तान्युतवृत्तित्वरूपसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्योपाधेः सम्भवेनोपष्टम्भासतिः । तथापि यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकाति-

रिक्तं नियतमवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं नावच्छेदकं साध्य-
भावविशिष्टसाधनवृत्तीति यावत्, अत एव तद्विशेषविशेषण-
भूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म एव उपाधिरिति प्रामाकरो-
क्तिः सङ्गच्छते । क्वचित्त्रोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य साध्याभा-
वविशिष्टावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्व-
रूपानिर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वनियमभङ्गेन तदसङ्गतिप्रसङ्गादित्यभिप्रा-
यान्नासङ्गतिः ।

उपाधेः प्रायशः साधनावृत्तितया तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धिताय
आश्रयतासम्बन्धेन नावच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह । अत्राव-
च्छेदकत्वमिति ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वश्चान्य-
नवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत् । तत्राधिकरणान्तर्भावेण ।
तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनत्वव्याप-
काधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति । निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापक-
त्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थं च सत्तायेकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्य-
त्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि-
वृत्तादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
द्रव्यत्वाविशिष्टमताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः ।

(गा०) अन्यतवृत्तिव्यघटकसामानाधिकरण्याशं परित्यज्य निष्-
ष्टमर्थमाह । व्यापकत्वमिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य व्याप-
कत्वव्यघटकत्वविरहे व्यापकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमेव वि-
वक्षणीयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यघटत्वादावतिव्याप्तिवारणाय
तच्चेति । अधिकरणान्तर्भावेणेति । यत्र यत्राधिकरणे हेतोः साध्यस-
मानाधिकरण्यं तत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्त्वरूपमित्यर्थः । एतावत्
सामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणताव्यभिचारेव पर्यवसितेत्याशयेन
ह । तेनेति । साध्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । व्याप्यदि-
साधनप्रवेशे व्यापकदिशि वैयर्थ्येन न तस्य प्रवेशश्च । उभयदिश-
नतिप्रयोजनकतया अधिकरणतांशमपि परित्यजति । निरुक्तेति

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टेति । साधनतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशप्रयोजनमाह । न वेति । गुणाद्यन्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातरित्यादौ शु-
त्सत्ताविशिष्टजात्यव्यापकद्रव्यत्वादेः सङ्गहाय साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टत्वनिवेशनम् ।

विशेषणत्वनिवेशप्रयोजनमाह । निःस्नेहमिति ।

(दी०) निःस्नेहं स्पर्शाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकम्, साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदतीति यावत् ।

(गा०) यत्किञ्चित्साधनवदवृत्तित्वं निवेश्यापि प्रथमे शीतस्पर्शान्यत्वधारणसम्भवाद्विशेषणसदृकसाधनवदंशे साध्याभावविशिष्टत्वविशेषणस्य वक्ष्यमाणस्य व्यावृत्तिमाह । द्रव्यामिति । यं सत्त्वादित्यत्र रूपान्यत्वं विरोधाभाजकत्वाच्च गुरुमते उपा-
रिति भावः । तत्रेत्यस्य व्याख्या साध्यविशिष्टे साधने इति । दृशसाधनविशेषणत्वसमुदितं निर्वक्ति । साध्याभावविशिष्टेत्यादि । अवर्तकत्वं भेदानुमितियोग्यत्वम् । योग्यता च प्रकृते व्याप्तिरेव न पक्षधर्मताया अपि प्रवेशः, साध्यविशिष्टसाधननिष्ठसामाना-
करण्याप्रतियोगिनः साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वविर-
वानतिप्रसङ्गेन तादृशसाधनरूपपक्षस्यैव समुदितार्थं निवेशात् ।
अत्र यथाश्रुते एकव्यक्तिसाधनके साध्याभावविशिष्टस्यापि धनस्य साध्यवत्युपाधिसमानाधिकरणनया सामानाधिकरण्यस-
न्धेन नोपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनभेदव्याप्यत्वमिति वक्ष्य-
माणुपपत्तेर्निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनेति ।
न चायोगीलकादावप्यार्द्रैन्धनप्रभववह्मणादः कालिकादिसम्ब-
न्धवृत्तेरुपाधिताघटकसम्बन्धेनावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा
जातिमान् मेधत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, सामान्या-
समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया

द्रव्यं जातेरित्यादौ गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताशुपाधौ गुणानि
वृत्तित्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधन-
व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(दी०) एवं च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि
गुणकर्मन्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मन्यत्वे सति सत्त्वा-
दित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छे-
दकत्वग्रोतनाय परं तद्विन्नत्वमुक्तम्, न तु विवक्षितमेव तत्
वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेः

(गा०) एवं च । ईदृशपर्यवसितार्थविवक्षणे च । साधनता-
वच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदव्यावृत्तिमाह । नापीति । इत्थं च
विशेषणपदार्थस्य साध्याभावविशिष्टसाधनघटितत्वे च । पर-
मेकत्वम् । विवक्षितम्, उपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यादिति । सा-
विशिष्टहेतुव्यापकस्य सङ्ग्रेतावुपाधित्वस्य तत्र साध्याभावा-
विशिष्टसाधनाप्रसिद्धा विशेषणत्वासम्भवेनैव वारणादिति भावः
त्रिविधायां विरुद्धफलकत्वमपि दर्शयति । इदमिति । साध्यं
नोपाधिरिति प्रवादेन साध्यत्वसाध्यकं तस्यानुपाधित्वापगम-
सम्भवात् जन्यत्वसाध्यकानुसरणम्, तत्र च साधनतावच्छेदक-
व्यापकतया दधित्वस्योपाधित्वं दध्नो हेतुता सम्भवादेनैव
दध्यारम्भकपरमाणौ व्यभिचारे बोध्यः ।

भिन्नान्तं सार्थकयितुं कल्पान्तरमाह । यद्वेति ।

(दी०) यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृत-
धननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छे-
दकत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्ट-
धनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्ट-
नवत्वेनेति यावत् ।

(गा०) स्वातन्त्र्येण साध्यसम्बन्धितावच्छेदकार्थकस्य भि-
न्नान्तस्यावधारणपरतया साध्यसम्बन्धितायां साधनताव-

नवच्छेद्यत्वलाभः । तद्विवक्षणं च सद्देतौ साध्यसामान्यादेर्वा-
प्य, निर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
अप्यत्रस्य साधनतावच्छेदकत्वे तदनवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्यमाणत्वात् साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वदलप्रवि-
साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनी-
त्या तस्य च स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकत्वाभावरूपत्वे गुरु-
र्वावच्छिन्नहेतुकस्थले अतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तच्छून्य-
त्वरूपत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्याद्येकव्यक्तिहेतुकस्थलीयोपाध्यव्याप-
द्व्यादृशं तन्निर्वक्ति । अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनता-
वच्छेदकस्य । साधनवृत्तितयेत्यादौ तृतीया अभेदे ।

अत्र कल्पे गुणवद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ स-
देरभेदेन विशिष्टसत्तात्वादेः साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया
यत्वादावतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह । तद्विशिष्टेति । सा-
तावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । विशिष्टस्यानतिरेके विशे-
स्य साध्याभावववृत्तित्वे विशिष्टस्य न तथात्वमिति न शक्यते
तुमित्याशङ्क्या निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभाववत इति । स्व-
शिष्टसाधनाधिकरणसाध्याभाववत्कत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टनिरू-
पविलक्षणाधिकरणताया निवेशाशोक्तदोषः । साधनतावच्छेदक-
सम्बन्धनिवेशसुचनाय साधनपदम् ।

(दी०) एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-
सम्बन्धाप्रसिद्धिः । गुणवद् गुणकर्मान्यत्वे सति जाति-
वादित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादवैयर्थ्येन विशिष्टस्यानव-
च्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् ।
वच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्य-
शिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छि-
साधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति ।

(गा०) जातित्वघटकेति । यद्यपि गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्य-
स्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन समुदितस्य जातित्वस्यैव वैय-
र्थः । तथापि तद्व्यवहारसमवेतत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयैव निवे-

शभ्रौव्याद्विशिष्य नित्यत्वादेर्वैयर्थ्याभिधानम् । अवच्छिद्ये
इत्यत्रावच्छेदकत्वमतत्कल्पेऽपि पूर्वनिरुक्तमेव ग्राह्यमित्याह । अत्र
च्छेदकत्वं चेति । समुद्भितानष्टुष्टार्थमाह । तथा चेति । साध-
नतावच्छेदकेऽनवच्छेदत्वनिवेशसार्थक्याय विशेषणत्वमन्यथा व्या-
ख्यास्यन् तद्विशेषणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमाह । उपदर्शितेति ।

(दी०) उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्या-
दि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्ट साधने । विशेषणम् ।
साध्यशून्याद्यावृत्त्यौषयिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृ-
तसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तते इति यावत् । साध्या-
भावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृत-
साधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमिति समुदायार्थनि-
ष्कर्ष इत्याहुः ।

(गा०) द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादेत्यादौ गुणान्यत्वादि
सङ्ग्रहाय साधनतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौषय-
कत्वम्, साध्यशून्यावृत्तित्वानुमापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्व-
म् । एकव्यक्तिकव्यभिचारिहेतौ साध्यशून्यावृत्तित्वस्य बाध-
नानुमेयत्वासम्भवात् तत्रत्योपाधाघव्याप्तिमाशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह-
यदिति । प्रकृतसाधनवत्त्वम् । साधनत्वावच्छेदकविशिष्टसाधना-
धिकरणत्वसामान्यम् । तेन शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्य-
विशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नशीतस्पर्शादिनिरूपितयत्किञ्चिदधिकरण-
तायाः निःस्नेहत्वशून्यजलाद्यवृत्तित्वेऽपि नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्ग-
लाघवाय बलव्यनिष्कृष्टार्थमाह । साध्याभावेति । साध्याभाववत्-
कृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यवत्प्रकृतसा-
धनाधिकरणसामान्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशाधिकरणभेदव्य-
प्यत्वं च तादृशाधिकरणावृत्तित्वं तद्यावृत्तिः स्फुटैव ।

विरोधभञ्जनाक्षमदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वव्यावृत्तमेवावच्छेदक-
त्वमवच्छिद्यते इत्यनेन विवक्षितम् । विशेषणपदोपादानं तु साम-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ऽवच्छेदकपरतालाभमात्रफलकमिति सा-
मौभमतमुपन्यस्यति । केचिरिति ।

(दी०) केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यम् । तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं चेदमन्यूनान्तिरिक्तवृत्तित्वम् । गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव ।

(गा०) निर्वाच्यावच्छेदकत्वघटकमन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्ववसितम् । तत्र यदि सामानाधिकरण्यस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकताघटकत्वं तदा तेन सम्बन्धनावच्छेदकत्वमसम्भवी-
शयेनाह । अवच्छेदकीभूतति । शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितया ततिप्रसङ्गवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वेऽन्तर्भावयति ।
वच्छेदकत्वं चेदमिति । निःस्नेहत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये तस्पर्शादौ शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यसत्त्वाच्च तस्या-
तिरिक्तवृत्तित्वमिति भावः । धूमवान्वहोरित्यादौ महानसत्त्वादे-
रणायान्यूनवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-
त्यागफलं दर्शयति । गुरोरपीति ।

(दी०) यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् नित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च व्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसा-
नाधिकरण्यन्यूनान्तिरिक्तवृत्तिः । तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसा-
नाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनान्ति-
रिक्तवृत्तिं तत्त्वं विवक्षितम् ।

(गा०) रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवति पि-
वादौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न स्यादत-
भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्रापि महत्त्वं नो-
प- सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षघटादाबुद्भूतरूपवति वर्तमानत्वे-
वक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वादतस्तदसङ्गर्हो न दोषायेत्यत आ-
महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्यविशिष्ट-
यनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न

स्यादित्यनित्यपदम् । महत्त्वस्येत्यादिद्वयमुक्तस्थलयोर्यथासङ्ग-
न्वेति । लक्ष्यतां द्रढयितुं वक्ष्यमाणालक्षणक्रान्तस्येति । न्यूनानि-
रिक्तवृत्तीति । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादाववृत्तेः प्र-
क्षत्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं शब्दादौ वृत्तेस्तदतिरिक्तवृ-
त्त्वम् । अनित्यद्रव्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य शब्दादाववृ-
त्तमहत्त्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं गुणत्वादौ वृत्तेस्तदतिरि-
क्तवृत्तित्वं बोध्यम् ।

हेतुनिष्ठेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठत्वार्थकम् । ते-
द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकगगनाद्यवच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि र-
शिसामानाधिकरण्यस्य, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शु-
द्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकगुणावच्छिन्नवृ-
त्तित्वेऽपि कर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्तिः । तादृश-
शेषणस्य चान्यूनवृत्तित्वानुयोगितावच्छेदकतया ऽनतिरिक्तवृ-
त्त्वप्रतियोगितावच्छेदकतया च न प्रवेशः व्यापकसङ्केचे प्र-
नाभावादित्यवधेयम् ।

तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपान्यूनवृत्ति-
स्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वस्य च द्रव्यं सत्त्वा-
त्याद्येकवृत्तिहेतुके कर्मान्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्येऽ-
त्वात्तयोरतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । सत्त्वनिष्ठेति ।

(दी०) सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च
निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्तिः, गुणे तद-
वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वात् । पृथिवीत्वादिसम्माना-
करण्यं तु न्यूनवृत्तिः, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृ-
त्तिकाभावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्देतौ उपाधित्व-
णाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहु-
(गा०) गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वादिति । त-
त्तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभ्यन्तरे तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वा
नोक्तरूपमिति भावः । एतच्च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्व

णेन । तदभाववदवृत्तित्वमात्रनिवेशे गुणवत्त्वाद्युपाधेरप्यसङ्ग्रहः ।
 प्रावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेन
 सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तोपादानम् । ज-
 णावित्यादि । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभा-
 तियोगित्वमेव तदन्यूनवृत्तित्वं न तूक्तरूपमिति भावः । गुण-
 णादिसामानाधिकरण्यस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यवति सत्त्वे
 प्रावच्छेदेनाभावसत्त्वासदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वपर्यन्तमभावे
 शेषणम् । विशेषणपदस्य सामानाधिकरण्यत्वार्थकत्वे उद्देश्यत्वा-
 त्मेवंतत्कल्पे ऽस्वरसवीजम् ।

(चि०) अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति
 धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् ।
 भिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरो-
 णावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं
 ण्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनाव-
 छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(दी०) ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्य-
 बन्धोऽवच्छिद्यते इति न नियमः । अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वा-
 द्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्यत आह । अत एव
 तत्रेति । यत एव उद्भूतरूपवत्त्वादर्न तथात्वसम्भवः,
 । एव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साध-
 व्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभाव-
 योमित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्यवसितम् ।
 । पदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः ।

(गा०) एकव्यक्तिविपक्षके सर्वेषामेवोपाधीनां साध्यसम्बन्धि-
 वच्छेदकविशेषणत्वस्याक्षतत्वात् सर्वत्रेति । वक्ष्यमाणस्थले-
 महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपाद्युपाधेस्तथात्वात् सर्वेणेति । अव-
 द्यते इत्यस्य विशेषणीभूयेत्यादिः । अतो वक्ष्यमाणस्थले उद्भूत-

रूपसामानाधिकरण्यस्यान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्य
च्छेदकताया अक्षतत्वेऽपि नासङ्गतिः, तथापि साध्यशून्यहेतुमा
परमाणौ तत्सत्त्वेन विशेषणत्वासम्भवात् । तदसम्भवात् ।
वच्छेदकत्वे सति विशेषणत्वासम्भवात् । अत एवेत्यत्रैतत्पक्ष
परामर्शनीयं व्याचष्टे । यत एवेति । एवकारः सम्पातायात
अत इत्येत्परामर्शनीयमध्ये स्वधारणानुपयोगात् । न तथा
सम्भव इति । तथात्वासम्भवेन । तस्योपाधित्वानुपगमेन । उपा
त्वस्य तथात्वनैयत्यमित्यर्थः । अतो नात इत्यस्य प्रकान्तवा
त्वानुपपत्तिः शङ्कानुद्धारो घा । तत्रेत्यस्य व्याख्या तादृशनि
मवादिमते इति । लक्षणमित्यन्तस्यानुकरणम् इदं लक्षणमिति ।

उक्तस्य उपाधित्वे लक्षणस्य तद्व्यावृत्ततया लक्षणं सदोपे स्या
त्युष्टमसङ्गमनाय लक्षणघटकसाधनाव्यापकत्वदलं तद्व्यावृत्तं ।
वक्ति । साधनेति । असम्भववारणाय साध्याभावविशिष्टेति
तादृशसाधनवन्निष्ठत्वमुद्भूतरूपाभावादेरपीति अभावे व्यापक
निवेशनम् । लाघवायाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टार्थक

यद्यप्युपाधिताघटकसम्बन्धेनासामानाधिकरण्यनिवेशाभेद
जातिमान्मेयत्वादित्यादौ तादृशसाधनाधिकरणजात्यादौ समवा
वृत्त्यप्रसिद्धा समवायेनोपाधेः सत्त्वादेर्न सङ्गहो यथाश्रुते । तथा
तादृशसाधनस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽत्र वि
क्षित इति न दोषः । साध्यसाधनत्वभेदेनोपाधित्वभेदाद् यादृशसा
शून्ययादृशसाधनवति येन सम्बन्धेन वृत्तिरप्रसिद्धा तेन सम्बन्धे
तत्साध्यकतत्साधनकोपाधित्वे एतद्वलनिवेश एव नास्तीति वार्ता
प्रायः । तेन । यथाश्रुतसाधनाव्यापकत्वपरित्यागेन ।

विशेष्यदलस्य तदन्तर्गतसाधनावच्छिन्नत्वविशेषणदलस्य
फलं दर्शयति । अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादान्नतिम
प्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातन
त्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साध
वच्छिन्नत्वादि ।

(गा०) उपदर्शितस्थले उद्भूतरूपादीनां व्यभिचारोन्नयनसम

नामपि यतो ऽनुपाधित्वं तद्वीजप्रदर्शनपरतया व्यभिचारिणीत्या-
हेन्द्रस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । साध्याभावेति ।

(दी०) साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्ब-
धस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादन-
पाधिफलम्, तदसमर्थानां चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां
ोपाधिभावः सम्भवतीत्याह । व्यभिचारिणीति । व्यभि-
चारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) सम्बन्धः । सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धस्य । साध्या-
वसम्बन्धविरुद्धस्य । विरोधश्चैकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वम् ।
दसमर्थानामिति । मूर्तत्वाद् साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदका-
शयवच्छेदेनोद्भूतरूपादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिप्रसक्ततया
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्याशयः । विपक्षगा-
मिस्वरूपव्यभिचारवति विरुद्धे साध्यसम्बन्धाभावेन साध्यसम्ब-
धतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वासम्भव इत्यतो व्यभिचा-
रिणीत्यत्र व्यभिचारं व्याचष्टे । व्यभिचार इति ।

(चि०) अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति
रङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन
पाभिचारेण न तदनुमानम्, अप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधि-
फलम् । तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह । अत एवेति ।
(गा०) सपक्षगामित्वज्ञानस्यानुमानाविरोधितया तदुघटितव्यभि-
चारस्योपाधिानुमानमफलमित्याशयेनाह । विपक्षगामित्वरूपेति ।
स्तीति । तत्कुतस्तस्यानुपाधित्वमिति शेषः । आहृत्यस्य व्य-
चारोन्नयनस्योपाधिफलत्वे प्राचीनप्रवादासङ्गतिमित्यादिः । एवं
त एवेति मूलस्य विरोधभङ्गनमात्रस्योपाधिफलत्वादेवेत्यर्थः ।
यथा । व्यभिचारोन्नयनस्य तत्फलत्वे । व्यभिचारादेव । उपाध्य-
मापकत्वेनाभिमतार्थव्यभिचारज्ञानादेव । तत्र । व्यभिचारिणि हेतौ ।
गमकत्वे । अननुमापकत्वनिर्वाहे । व्यभिचारेण न तदनुमानम् ।

उपाध्यनुमानम् । उपयुज्यते इति शेषः । अप्रयोजकत्वात् । निष्कलत्वात् । तथा च उपाध्यनुमापकतानिर्वाहकस्य व्यभिचार उपाधिनियमस्य प्रदर्शनपरोक्तप्रवादोऽसङ्गतः स्यादेवेति मूलाशय इति दीधित्यनुसारेण मूलव्याख्या ।

गुरुमतौपष्टम्भेनातएवत्रयं व्याख्यायाचार्यमतोपष्टम्भेन चतुर्थमतएवेत्यादि व्याचष्टे । यत एवेत्यादिना ।

(चि०) अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं चकास्तीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणं तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोऽप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

(दी०) यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । यत एव स्वसमीपवर्तिनि, स्वसमानाधिकारव्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्योऽनुमन्यते इत्याह । अत एवेति ।

(गा०) स्वाभाविकम् । शुद्धम् । न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति । इति न तत्रोक्ताव्याप्तिरिति शेषः । स्वसमीपवर्तिनीत्याद्युपपदार्थविवरणम् । स्वनिष्ठेत्यादिकमाद्यर्थः । सङ्क्रामकतया । आरोपजनकतया । साध्यव्याप्यस्यैवेति । विषमव्यापकस्य स्वनिष्ठव्याप्यप्रसिद्धा उच्यते । यौगिकप्रवृत्तिनिमित्तानाक्रान्तत्वादिति भावः । एवं च मूलः

भावित्वस्य समव्याप्त एवेत्यर्थः । सोपाधावपि साधनतावच्छे-
कस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्रापि उक्तव्याप्तिप्रसक्त्या
परोपानुपपत्त्या उपाधपदस्य यौगिकत्वानुपपत्तेरुपपत्तिरिति ।

यद्यपि शुद्धस्य साधनतावच्छेदकवह्निवादेः साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणान्तरावच्छिन्नस्यातथात्वाद्याभिचारि-
प्रति साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिरस्तीति
तत्सङ्क्रामकत्वन्नोपाधेः । न च शुद्धसाधनतावच्छेदके स्वनिष्ठव्या-
प्यभेदसङ्क्रामकतासम्भवानुपपत्तिः शुद्धवह्निवादौ विंशत्प्रवह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नभेदविरहेऽपि विशेषणान्तर्भावेण वह्निवादिपदार्थाः
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तिरिति तदवच्छिन्नभेदस्य
तदसाधनतावच्छेदके सत्त्वात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वरूपव्याप्ति-
तावच्छिन्नाभेदग्रहस्यारोपत्वादिति वाच्यम् । तादृशी व्याप्ति-
सङ्क्रामकतामादाय स्फटिके लोहिते जपाकुसुममुपाधिरितिवत्
कृते वह्नित्वे धूमव्याप्तावयमुपाधिरित्यस्यैव व्यवहारस्य सम्भ-
वः न तु वह्नौ व्याप्येऽयमुपाधिरित्यादेः । एवं येन सम्बन्धेन
सम्बन्धितस्तत्र सम्बन्धेनान्यत्रारोपः स एव तत्रोपाधिरिति व्य-
हियते । स्फटिकादौ जपाधारदेशादिसंयुक्तजपादिरूपलोहितपदा-
भिदारोपमादाय तथाव्यवहारविरहात् । न च जपाधिकरणदेशे
तादृशारोपजनकत्वं अपि तु जपाया एवेति सम्बन्धैक्यानपे-
क्षामपि नैष दोष इति वाच्यम् । एवमपि चक्षुःसंयुक्त-
रूपलोहितपदार्थाभिदारोपमादाय चक्षुषोऽप्युपाधिव्यवहारस्य
पक्षतया सम्बन्धैक्यस्यापेक्षणीयत्वात् तत् कथमुपाधिभिन्ने त-
दव्याप्यभेदारोपमादायां पाधिव्यवहार इति । तथापि व्याप्तिबो-
धपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेद-
कव्याप्त्या स्वभिन्नसमभिव्याहृतपदोऽस्याप्यतावच्छेदकवह्निवा-
सम्बन्धेन सङ्क्रामकता तत्प्रत्यायकत्वमेव स्वीक्रियते तथाविध-
सम्बन्धेन च वह्निवादौ तथाविधव्याप्तेर्वाञ्छानुपपत्तिः । तेन
सम्बन्धेन तस्या उपाधिनिष्ठत्वविरहेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिबोधक-
भिव्याहारस्थले सम्बन्धैक्यस्यानपेक्षितत्वादिति ।

अथ स्फटिकलोहिते जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ स्वसमीपवर्ति-
तिकादौ स्वधर्मलौहित्यादिसङ्क्रामकत्वं जपाकुसुमादेः प्रती-

यते तत् कथं उपपाद्यताम् ? विशिष्य लौहित्यस्फटिकाद्यन्तर्भावि
शक्तिकल्पने शक्त्यानन्त्यात् । उपपदार्थे समीपवर्तिनि स्फटिकादेर
धानघटकस्वधर्मे लौहित्यस्याप्यभेदान्वयबलात्तादृशप्रतीतिरित्या
न । समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ये एव नामार्थस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेः
स्फटिकादेरितरविशेषणतयोपस्थितत्वेन समीपवर्तिनि विशेषणत
अन्वयासम्भवात् । समासघटकविशेषणपदस्य पदान्तरसापेक्षत्वे
ऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेश्च । यच्च स्वधर्मान्वयभेदो लौहित्यादि
पदोत्तरसप्तम्यर्थ इति तदपि न । अभेदे सप्तम्या अननुशिष्टत्वात्
एवं लौहित्यादौ स्फटिकादेरन्वयेऽयोग्यत्वम्, अनन्वये चासामर्थ्ये
समासानुपपत्तिः ।

अत्राहुः । स्फटिकस्य लौहित्यमिति पृष्ठीसमासे स्वविशेष्यत
निरूपितप्रकारतारूपसम्बन्ध एव पष्ठार्थः । ज्ञानसमभिव्याह
रस्थले ज्ञानविषयतासम्बन्धबोधकत्वस्य पष्ठार्था व्युत्पन्नत्वात्
लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः । निरूपकस्याप्य
धारत्वात्, अन्यथा पृथिव्यां रूपगन्धयोः सामानाधिकरण्यमित्य
दौ सप्तम्यनुपपत्तेः । निरूपितत्वस्य चाधानघटकस्वधर्मप्रका
तायामन्वयः । निरूपकप्रकारभेदे च प्रकारिताभेदस्यावश्यकत्वात्
स्वधर्मनिरूपितप्रकारिताया लौहित्यादिनिरूपितत्वस्य स्वधर्मलौ
त्याद्योरभेदनिर्वाह्यतया अर्थतस्तदभेदलाभः, न तु साक्षाच्छब्दत
सप्तम्यर्थः प्रकारिता तस्याः स्वधर्मप्रकारकभ्रमेऽन्वय इति
साध्वीयः । स्वधर्मलौहित्ययोर्भेदेऽपि उभयप्रकारकसमूहालम्ब
प्रतीतिसम्भवात् । प्रतीत्यभेदस्य प्रकाराभेदानाक्षेपकत्वात् ।

न च स्वधर्मलौहित्ययोरभेदज्ञानं मानसमेव स्वीकार्यम्, ।
चाऽनुपपत्तेर्नोपयोग इति वाच्यम् । मानसज्ञाने उपस्थितविष
यतत्कांटेरपि भानसम्भवेन निर्णयनियमानुपपत्तेः । एवं स्वधर्मप्रती
लौहित्यप्रकारकत्वोपगमे यत्र स्फटिकद्वये एकास्मिन्नेव वा अंशभे
जपापराजिताभ्यां लौहित्येनीलिमनोर्युगपत् सङ्क्रातिस्तत्र स्फ
कलौहित्येऽपराजितोपाधिरिति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

न चैवमपि स्फटिकादिसमीपवर्तिनोरभेदाक्षेपकाभावेन
लामो दुर्घटः । एवं यत्र स्फटिकव्यक्तौ सिन्दूराद्युपाधिसमवा
नादेव शुक्लत्वाभावादिभ्रमस्तद्व्यक्तावप्येतदशुक्लत्वे जपोपाधिरिति

वहारापत्तिः । जपाया अपि तदंशे प्रकारताश्रयस्ववृत्तिशुक्लत्वा-
वस्य अन्यत्र स्वसमीपवर्तिनि सङ्क्रामकत्वादिति वाच्यम् ।
समीपवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नायां स्वधर्मप्रकारितायां स्फटि-
दिरूपविशेष्यनिरूपितप्रकारताविशिष्टलंघित्यादेर्निरूपकत्वेन अ-
योपगमाद् विशेषणीभवन्त्यां प्रकारतायामपि तादृशप्रका-
तानिरूपकत्वलाभात्तद्विशेष्यांशे प्रकारताया एव च तद्विशेष्यक-
त्वच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वेन अर्थत एव समीपवर्तिनि स्फटि-
दभेदलाभात् । लोहिने स्फटिके जपोपाधिरित्यादौ अभेदेन
हितसङ्क्रामकत्वं प्रतीयते स्फटिकादिपदं लक्षणया स्फटिकादि-
शेष्यकप्रतीतिप्रकारपरम्, तस्य च अभेदेन लंघितादिपदार्थ-
वय इति दिक् ।

उपाधिपदस्य केवलयोगिकत्वे साध्यन्यूनवृत्तावपि स्वनिष्ठ-
तिसङ्क्रामकत्वसत्त्वादुपाधिव्यवहारापत्तिरिति शङ्कानिराकर-
त्वेन लक्षणं त्वित्यादिमूलं प्रकृते सङ्गमयति । साध्यति ।

(दी०) साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूप-
वश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन नि-
रुक्ते । लक्षणं त्विति । लक्षणम् । लक्षणौपयिकं रूपम् ।
ध्येति । अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रं विवक्षितं तावतैव साधन-
वृत्तित्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् । साधनवति
पकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्य-
वृत्तिः सिद्ध्यति इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधो-
क्त्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-
तन्निरस्यति । विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तम् । यौगिकम् ।
भेदारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति ।
धित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधि-
वाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रू-
पेति भावः ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

(गा०) वाच्यतया । रूढ्यर्थतावच्छेदकतया । विषमव्याप्तेऽ
प्रसक्त्या नास्य लक्षणत्वमिति लक्षणपदं व्याचष्टे । लक्षणमिति
सम्बन्धव्यापकत्वपर्यन्तं साध्यव्यभिचारानुमापकतायामनुपयु-
मिति तस्याविवक्षितत्वमाह । अत्रेति । ननु तस्याविवक्ष-
यां तदभिधानमयुक्तमत आह । साधनवतीति । प्रकारान्त-
प्रदर्शनाय । व्यभिचारानुमानसम्भवप्रदर्शनाय । योगेन । अ-
यवार्थान्वयेन । अधिकवृत्तावपि दूषणौपयिकरूपात्मकप्रवृत्ति-
मित्तसत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यसङ्गतमत आह । प्रवृ-
त्तिनिमित्तमिति । यौगिकम् । योगलभ्यतावच्छेदकम् । व्यभिचा-
न्नायकत्वमेवेत्येवकारस्योक्तरूपे रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वव्यवच्छेद-
अपरत्वेऽप्रयोजकेत्याद्युपाधिव्यवहारापादनमसङ्गतं स्यात् तत्र ।
गलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादित्यतश्च स्वनिष्ठव्याप्ति-
ङ्क्रामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदपरतापि तस्येत्याह ।
व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेतीति । उपाधित्वमित्यस्यार्थो यदि व्यभिचा-
न्नायकत्वं तदा अभेदेन व्यभिचारोन्नायकत्वे तदन्वयानुपपत्ति-
व्याचष्टे । उपाधित्वमिति । उपाधितापत्तेरित्यत्र उपाधिताय
व्यभिचारोन्नायकता तदेष्टापत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधितेति ।

नन्वेतदतिप्रसङ्गवारणाय योगादरोऽप्यस्तु रूढिस्तु व्यभिचा-
न्नायकताविशिष्टे एवास्तामत आह । योगादरे इति । लाघ-
दित्यस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षयेत्यादिः । साध्यव्यापकता-
त्रे इति । मात्रपदेन दूषणौपयिकरूपान्तर्गतसाधनाव्यापकत्वांश-
वच्छेदः । व्यभिचारिसाधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनिष्ठ-
स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गादिति ।

इति अनुमानगादाधर्यामत एवचतुष्टयप्रकरणम् ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अथ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

(चि०) सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनानां क्रमिका-
मेलकाभावात् ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्व-
तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति ।
मित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ?
लनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा ? आद्ये दर्शनानामिति ।
षीये आश्विति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि
तेष्वन्तानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् ।

गा०) उपायाभावाद्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानप्रामाण्यं न सम्भ-
ति चार्वाकपूर्वपक्षे भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहक-
त्वे जरणैयायिकसिद्धान्तः । व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, अपि
सकृद्दर्शनगम्येति तु प्राभाकरमतं तदेव मतमादावुपन्यस्तं
सेयमित्यादिना । तत्र प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धग्राह-
तेरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपस्य सकृद्दर्शनगम्यत्वसाधकहेतोः सि-
भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतानिराकरणम् ।

यद्यपि व्याप्तिस्वरूपस्य मेयत्वादिना ज्ञाने न भूयोदर्शनापेक्षा,
तु व्याप्तित्वेन तज्ज्ञाने एव । तथा च तेन रूपेण ज्ञाने तदपेक्षा-
पि उपाध्यभावरूपव्याप्तेरधिकरणादिरूपतामुपगम्याधिकरणता-
दकादिरूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वे व्यवस्थापनीये न किञ्चिद्वाधक-
। भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताखण्डनमनुपयुक्तम् ।

न च परमतनिराकरणायैव तत्खण्डनं न तु सकृद्दर्शनग्रा-
साधकहेतोः परिशेषस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति
दर्शनादीनां व्याप्तिग्राहकतां निराकृत्य तस्मात्परिशेषेणेत्याद्यु-

पसंहाराविरोधात् । तस्मादित्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धग्राहक
तिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपे परिशेषे भूयोदर्शनाग्राह्यताया हेतुत्व
मिधानात् । तथापि व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रे एव कदाचिद् भूयोदर्श
नापेक्षां परिशेषसिद्धिनिबन्धनां नैयायिको ब्रूयादतस्तत्र तदपेक्ष
खण्डनम् ।

सकृददर्शनग्राह्यत्वं च न भूयोदर्शनानपेक्षग्रहकत्वं भूयोदर्श
नानुत्तरग्रहविषयत्वमेव वा, तद्व्यवस्थापनस्य व्याप्तिग्रहोपा
निरूपणानात्मकतया उपायजिज्ञासायां तद्व्यवस्थापने ऽर्थान्त
प्रसङ्गात् ।

एतेन साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वव्यापकविषयिताकत्वं तदित्य
हेयमेव । अपि तु साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसामग्रीसामाना
ग्राह्यत्वमेव तत् ।

न च तथाविधयत्किञ्चित्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनेनैव चार्वा
पूर्वपक्षनिराससम्भवात्तादृश्यावत्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनमपि
श्चित्करमिति वाच्यम् । तादृशकतिपयसामग्र्या अग्राहकत्वे यादृ
कारणविरहेणाग्राहकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्य न
नियमानिर्वाहेण च तादृशकतिपयसामग्रीणामपि ग्राहकता नोपे
तेति सकलतादृशसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव साध्ययितुमुचितत्वात् । चा
कमतवद् भूयोदर्शनानुत्तरसाध्यसाधनसम्बन्धग्राह्याविषयत्वस्य न
नैयायिकमतस्यापि निराकरणस्योद्देश्यत्वाच्च ।

अत्र सेयं व्याप्तिरित्यस्य दुर्निश्चयतया चार्वाकाभिमतानु
त्यौपायिकव्याप्तिरित्यर्थः । १० पक्षधर्मताया अप्यनुमित्यौपायिकत्वं
तद्व्यावृत्तं विलक्षणमनुमित्यौपायिकत्वं पक्षतावच्छेदकमित्येत
भाय व्याप्तिपदोपादानम्, न तु व्याप्तित्वं पक्षतावच्छेदकको
प्रविष्टं किं तु मतभेदेनानुमित्यौपायिकीनां नानाव्याप्तीनामनु
तिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषवस्त्वेन पक्षत्वं बोध्यम्
अता विशिष्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकारामिमतव्य
पक्षत्वे अग्रे उपाध्यभावरूपव्याप्तिग्रहे उपाधिज्ञानाद्यनपेक्षा
त्पादनेन परिशेषसाधनविरोधः । उपाध्यभावरूपव्याप्तेर्विशिष्य
दाने चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया भूयोदर्शनापेक्षा
निराकरणविरोध इत्यादिकं समाहितम् ।

भूयोदर्शनगम्यत्वं च भूयःसहचारदर्शनापेक्षग्रहकत्वम् । एवं
 अपेक्षग्रहकत्वमप्यग्रे निराकरणीयमिति साध्यसाधनसम्बन्ध-
 कातिारकयावद्विशेषापेक्षग्रहकत्वाभावकूटसिद्ध्या तदति-
 अपेक्षग्रहकत्वसामान्याभावरूपपरिशेषसिद्धिः । तदपेक्षग्रहकत्वं
 तदभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । विशिष्टबुद्धौ
 अपणञ्जानहेतुताया गुरुणानङ्गीकारेऽपि सहचारविशिष्टवैशि-
 ष्णोः सहचाररूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुताया-
 णोपगमात् तादृशवैशिष्ट्ये एव तत्प्रसिद्धिः । तद्ग्रहे
 भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वेनाहेतुत्वेऽपि तद्ग्रहजनकता-
 द्ग्रहसहचारप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भूयःसह-
 दर्शनप्रतियोगिकाभावस्य तद्ग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वा-
 व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया
 सहचारप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबाधानात्म-
 द्ग्रहसाधारणग्रहत्वावच्छिन्नाभावो न सहचारज्ञानविरहप्रयुक्त
 नाभावसाधने बाधः ।

यदि च विशेषसामग्न्यभावकूटस्य सामान्यकार्याभावप्रयो-
 जना व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबाधसामग्न्यभावकूटस्यापि व्याप्ति-
 ररूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वं सम्भाव्यते तदा
 सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रयोजकत्वं निवेशनीयम् । हेतुमुख्य-
 ण्यकव्याप्तिग्रहरूपविशेषसामग्न्यभावसंवलितस्यैव व्याप्तिवि-
 ष्वैशिष्ट्यबाधसामग्न्यभावस्य व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मा-
 वच्छिन्नाभावप्रयोजकतया नोक्तदोषः । व्यापकधर्मावच्छिन्नसाम-
 भावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया व्यापकताग्रह-
 ण्य भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकत्ववादिनां भूयोदर्शनाभावस्य
 सिद्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वमत्र तमेवेति न सिद्धसाधना-
 शः । सहचारविषयकसमूहालम्बनरूपहेतुसमानाधिकरणा-
 प्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानमुद्रया विशेष-
 ण्यवच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया वा व्यापकताग्राहकस्य यस्ता-
 ण्यवच्छेदकत्वज्ञानत्वेन रूपेणाभावस्तस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ना-
 ण्यप्रयोजकतया बाधवारणाय सहचारज्ञानमात्रप्रतियोगिकोऽभावो
 शनीयः ।

अथ यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानहेतुतापि न गुरुसिद्धान्तस्तदा तन्मते निरुक्तभूयोदर्शनापेक्षग्रहकत्वाप्रसिद्धिः ।

न च सहचारविषयकत्वनियतव्याप्तिज्ञाननिष्ठकारणताकामिति विषयसाध्यवत्पक्षादौ तत्प्रसिद्धिसौलभ्यम् । व्याप्तिज्ञानभावस्य साध्यवत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावं प्रत्येव प्रयेकतया तस्य प्रत्यक्षसाधारणतद्विषयकग्रहत्वावच्छिन्नाभावेऽप्यविवक्षणीये तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावे वा प्रयोजकत्वादिति चेत् तर्हि भूयःसम्बन्धग्रहानपेक्षग्रहकत्वमेव तैः समर्थनीयं न तु तदपेक्षग्रहकत्वाभावः, तदनपेक्षग्रहकत्वं च तदभावाप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । सहचारग्रहाभावप्रयोज्यत्वप्रसिद्धिरनुमित्यप्येव सुलभा, परिशेषोऽपि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकानिरिक्तमान्यानपेक्षग्रहकत्वरूप एवोक्तरीत्या निर्वाच्यः ।

एतेन सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सामानाधिकरूपप्रकारकज्ञानहेतुतायाः उभयसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्वेन तद्विशिष्टशिष्टग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुतया सहचारविशिष्टवैशिष्ट्ये सहचारग्रहाभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वाप्रसिद्धिरित्यपपत्तिरपि समाहिता ।

यद्यपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकारामिमतव्याप्तेः केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना ग्रहे भूयोदर्शनापेक्षानास्तं निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वं तत्र सिद्धमेव तथापि तन्मतेऽनौपम्यकत्वमेतन्मते व्यापकत्वं येनानतिप्रसक्तरूपेण सङ्गृहीतुं शक्यतादृशस्य पक्षतावच्छेदकत्वाच्च दोषः ।

न च व्यापकतायाः अर्थभावत्वादिमात्रेण ग्रहे सहचारदनापेक्षाविरहेण सिद्धसाक्षुर्भुवार्मेवेति वाच्यम् । निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वे लौकिकग्रहस्यैव भ्रमवेशनीयत्वात् नैयायिकैर्व्यापकताभावस्य केनापि रूपेण लौकिकज्ञानस्य विना भूयोदर्शनाभ्युपगमात् ।

न च तर्हि न्यायमते व्यापकतायाः योग्यानुपलब्ध्यभावेनान्द्रियतया लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधनेनैव नैयायिकमतचार्वाकमतस्य च निराकरणात्सकृदर्शनगम्यत्वतत्साधकभूयोदर्शनाभ्युपगमात् ।

प्राज्ञत्वसाधनमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । प्राचीनैर्व्यापकताया
पि लौकिकप्रत्यक्षोपगमाद् दीधितिकृतैव च तदतीन्द्रियतायाः
निकाराद् भूयोदर्शनादेव तल्लौकिकप्रत्यक्षमस्त्विति अर्थान्तरस्य
लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधने दुर्वारत्वाच्च ।

व्याप्तिग्रहोपाये प्राभाकरमतस्य प्रथमोपन्यासबीजं सङ्गतिं सूचय-
प्रदर्शयति । व्याप्तीति । निरूप्येति । तथा च व्याप्तिनिरूपणस्य सिद्धि-
प्रतिबन्धिकाया व्याप्तिमहात्वा तद्ग्रहोपायज्ञानासम्भवेन प्रथममु-
पन्यासस्तत्स्वरूपजिज्ञासाया विगमादवसर एव सङ्गतिरिति भावः ।
स्मतेति । तथा च स्वानभिमतनिराकरणस्याप्युद्देश्यतया प्राची-
न्यायिकाभिमतं भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतां निराकुर्वाणस्य
तस्मिन्मुपन्यस्य तद्व्यवस्थापिताया व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यताया नि-
राकरणेन स्वानभिमतमुभयमेव निराकृतं भवतीति गुरुमतमा-
त्य प्रथमं प्राचीननैयायिकमतनिराकरणमारब्धमिति भावः । व्या-
प्यप्रहाभावस्य भूयोदर्शनाभावप्रयोज्यता तदैव सम्भवति यदि
ह्येवमिति व्याप्तिग्रहजनकं भवेत् तदकारणविरहस्य तदभावा-
जकत्वादतः सहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रहजनकत्वं परमतम-
गम्य मूलकारो निराचकार दर्शनानामित्यादिना । तत्र नैया-
कानुमतदर्शनानां दर्शनान्तरनिरपेक्षेण फलानुत्पादकत्वमभिधा-
न्यव्यभिचारात्सहचारदर्शनहेतुतानसम्भवतीति प्रथममभिदधौ ।
न चान्वयव्यभिचारस्य कारणताघटककार्यनिष्ठकारणव्याप्य-
घटकतया न कारणताविघटकत्वमिति वाच्यम् । सहचारद-
र्शनसत्त्वेऽपि फलानुत्पादेन तत्प्रयोजकमावप्रतियोगिकारणान्त-
रवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति तेनैव सहचारदर्शनान्यथासिद्धि-
प्राशयात् ।

दर्शनानां भूयस्त्वेन कारणतापक्षे एकैकदर्शनस्य फलानुप-
यकत्वमकिञ्चित्करम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानद-
यां फलानुत्पादे एवान्वयव्याभिचारात् । सहचारदर्शनत्वेन हेतुता-
। च दर्शनानां मिलनासम्भवोऽकिञ्चित्करः । व्याप्तिग्रहपूर्वं त-
च्छिन्नस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्य सत्त्वे एव व्यतिरेकव्यभिचारा-
काशादतो दोषद्वयसङ्गमनाय वितर्कयति । दर्शनानामिति ।
यत् हेतुत्वम् । एकैकस्यैव फलानुत्पादप्रयोजकत्वम् । मिलितानां

चा हेतुत्वम् । युगात्प्रत्यासन्नानां फलोत्पादप्रयोजकत्वम् । व्यापार-
रा मिलनस्य प्रयोजकत्वे वक्ष्यमाणमिलनासम्भवस्याकिञ्चित्
त्वात्तादृशदोषसङ्गमनाथ मिलनं विवर्कयति । मिलनमपेति
स्वरूपतो मिलनम् । कालिकप्रत्यासत्त्या एकक्षणवृत्तित्वम् । व्याप-
रतो मिलनम् । व्यापारप्रत्यासत्त्या तथात्वम् । एकक्षणावस्थायित्वा-
रकत्वमिति यावत् ।

एतेन पक्षत्रयमाशङ्कितं वेदितव्यम् । तत्र प्रथमपक्षनिराकरणं
चावदर्शनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम्, द्वितीयपक्षनिगम-
णे भूयोदर्शनत्वस्य साक्षात्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम् । तृतीय-
खण्डनेन तस्य व्यापारद्वारा कारणताया अवच्छेदकताखण्डने-
त्युच्यते । भूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्रसङ्गाभावे साध्ये व्याप्तिप्रसङ्ग-
वच्छेदकस्याभावस्य हेतुत्वमप्येति खेदः । आते इति । दशम-
मिति । पक्षे दोषमाहोति शेषः । एतावत्स्वाध्यायार्थः । एकैकदश-
फलानुपहितत्वात्प्रथमदर्शनादिजन्यताय फलानुत्पादादित्वात्
द्वितीये इति । एवं च मलमात्रावादान् मूलस्य स्वरूपतो-
लनासम्भवादित्यर्थः । तथा न स्वरूपतो पिबतस्य वा-
धानाप्रयोजकत्वे व्याप्त्यनुत्पत्त्या भूयस्त्वेन न साक्षात्कारण-
सम्भवः । फलोत्पादानप्रयोजकतासम्प्रतिपत्तौ तावच्छेदकस्यैव
रूपतो योग्यतावच्छेदकत्वान् । अन्वयशाम । क्षणत्रयानुत्प-
त्ताम् । आस्थिरशाम । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिताम् । अन्य-
शुविनाशित्वक्रमोत्पन्न-स्वरूपावशेषणद्वय मिलनासम्भवयो-
तयोक्तम् ।

न्यूनतासङ्गाय व्यापारतो मिलनस्य फलोत्पादप्रसा-
तापक्षनिराकरणपरतया न वेत्यदिग्रन्थं व्याचष्टे । तृतीयमिति

(चि०) न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रिय-
हकृता व्याप्तिधीहेतवः । प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रिय-
तथात्वकल्पनादिति वाच्यम् । समानविषये स्म-
प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारो
व्याप्तिज्ञानं जन्येत । अन्यथा अनिप्रसङ्गः ।

[illegible][illegible]

कथं न संस्काराणां ब्रह्म स्वजनकसंसारविषयविषयक
 संसारविषयविशेषक वा नियमादस्ति हेतुविरहित
 मन्त्राणां संस्काराणां प्रकृत्याभावात् ॥ १ ॥ अथ कथं न ब्रह्म हेतु-
 त्वेन व्याप्तिविशेषक वा भवतु उभयस्यापि तादृशसंस्कार-
 विविशेषकमेवेति कथं तादृशतिप्रसङ्गात्तथापि संस्कारस्य

व्याप्तिप्राहकताप्रतिश्लेषसङ्गतिरित्यतः संस्कारोपनीततत्ताविशिष्टम्
प्रत्यभिज्ञाने मुख्यविशेषणैव न तु तद्विषयांशे क्वाचिन् प्रकाश-
यति संस्कारजन्यं यज्ज्ञानं तत् स्वजनकसंस्कारविषयमुख्यविशेष-
कमेवेति नियमाभिप्रायकतया पूर्वं सङ्गमयितुं व्याचष्टे । व्याप-
केति । प्रथमतः तु गृहीतव्यात् । तादृशसंस्कारं विनाैव गृहीत-
त्वात् । व्यापकत्वांशस्य ग्रहे इत्यवधारणार्थः । तथा च साध्यवर्ति-
कत्वापकताग्रहत्वमेव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकं न तु हेतु-
मिकव्याभिप्रायम्, तथा च सति तादृशसंस्कारं विना व्यापक-
ग्रहस्य दुर्गात्वात्, तादृशसंस्कारं विना केवलव्यापकतावच्छे-
दिष्ट एव तद्वर्ति व्यापकता न गृह्यते इत्यस्यैव तद्विनिर्वाह-
नेरग्रहे पीज्यत्वात् तद्विनिर्वाहः । तद्वर्तिमात्रं अत्रादिति भावः
तच्च । तद्वर्तिवच्छिन्नेतुं च । निर्विशेष्यकत्वात् । ता-
दृशस्य व्यापकताविशेषकप्रत्यक्षस्य विषयाविषयकतया
तादृशसंस्कारनिर्वाहवशादव्यापकत्वादिति यावत् ।

न च व्यापकताप्रकारकप्रत्यक्षस्य जन्यतावच्छेदकत्वात्
तादृशसंस्कारजन्यं च तादृशसंस्कारविषयस्याप्यविशेष्यकत्वमात्र-
संस्कारस्य व्यापकतायाः प्रतीत्यनेति नियमावृत्तिः । तद-
जन्यज्ञाने तादृशस्य विशेषविशेष्यकत्वानियमस्य तदवच्छेदक-
विषयकसंस्कारेणापि भूतस्यानुदोषकदशायां घटादिभूत-
व्यकस्मरणजनेन कल्पविपुलशक्यत्वात् । साध्यमुख्यत्व-
कत्वाधनमहत्त्वज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्य व्यापकताप्राह-
कमेवनापि तत्र तादृशनिषेधस्य सत्तावच्छेति वाच्यम् । व्याप-
कताविशेषकप्रत्यक्षस्य सत्तावच्छेदोप-
पत्त्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षसाधारणत्वमेव जन्यतावच्छेदक-
व्यमित्याशयात् ।

रजतादिगोचरसंस्कारजन्यस्य शुक्तादौ रजतादिसंस्कार-
दृशसंस्कारविषयविशेष्यकत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचारः ।
शङ्कां निराकरोति । अत्रमिष्यति । अगृहीतमेदम् । भेद-
सहितम् । ज्ञानद्वयम् । रजतादिस्मरणशुक्ताद्यनुभवकल्पम् ।
स्मृत्याख्यात्यनभ्युपगमादिति भावः । एवं च तत्र शुक्ताद्यनु-
स्य संस्कारजन्यत्वात्संस्कारजन्यरजतादिस्मरणे च संस्कार-

परजनादिविशेष्यकत्वसत्त्वान्नोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

अथ संस्काराणां स्वाविषयपदार्थविषयताप्रतिपक्षमपेक्षितप्रज्ञे-
त्यतिक्रमकत्वान्नयमेऽपि व्याप्तिप्रत्ययस्यापि भूयोदर्शनजसंस्कार-
स्यावच्छेदकत्वं न सम्भवति व्याप्तिविषयतानवेष्टात्, तादृशसं-
स्काराविषयव्यापकत्वविषयताया अपि तज्जन्यभावच्छेदकगर्भे नि-
जादन्तादृशनिवमपरतया यथाश्रुतस्य सङ्कतेर्भूयोदर्शनजन्य-
स्यास्य व्याप्तिप्रादुर्भावोदिते व्यापकताग्रहत्वस्य तज्जन्य-
त्वच्छेदकताया आवश्यकत्वं व्यवस्थाप्य तदसम्भवपरतया मूल-
प्रदानमनुचितम् । एवं भ्रमभय निशिष्टज्ञानत्वेऽपि रजता-
प्रतिबिम्बपितृशृङ्गादिविषयताया रजतादिगोचरसंस्कारजन्यता-
स्यैव कायकत्वाद्युक्तानेवमस्योपपत्त्याद्व्यापकत्वाख्यातिप्रतिषेधोऽ-
नुपपन्न इति चेन्न । संस्कारस्य व्याप्तिप्रादुर्भावोदिते व्याप-
कत्वस्योक्तमुक्ता तज्जन्यभावच्छेदकत्वं वास्तवम् । एवं भ्र-
मज्ञानव्याप्तमकत्वमपि शुद्धमेव मयोति नृदिप्रमाणेन यथाश्रुत-
स्यास्यैवोपपत्तेरिदृशनिवमपरतया मूलस्यायुक्तत्वात् ।

[illegible]

(चि०) किं च सम्बन्धभूयां दर्शनं भूयःसु स्थाने-
दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि
तथा । एकस्य रूपरसगोर्ध्रव्यत्वपटत्वयोश्च व्या-
प्रधान् । एकत्रैव धारावाहिके तद्वीप्रसङ्गात्, भू-
त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थि-

वत्प्रलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्यासप्रधाना-
तर्कसहकृतं तथेति चेत् । तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचा-
रादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्य-
कत्वात्, किं भूयोदर्शनेन ? न च तेन विना तर्क एव
नावतरति । प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् ।

(दी०) न तथा । न व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचारादर्शने
व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसह-
कृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः । भूयोदर्शनं तु क्वचित् तर्कवृत्ता-
वृत्त्युत्पत्ते इति निर्गलितम् ।

(गा०) न तथेत्यस्य न भूयोदर्शनपरार्थ इत्यर्थकत्वं न पश्य-
तीति व्याप्तिग्राहकत्वापरार्थकतया व्याचष्टे । न तथेति । तथा
च भूयोधिकारदर्शनरूपिनः तद्व्यसाधनपातचामर्दनरूपो न भूयो-
व्यसाधनसहचारदर्शनः । साधनसाधनसहचारविषयवृत्तौ
दर्शनरूपो वा सम्बन्धभूयोदर्शनपरार्थो न व्याप्तिग्राहक इति
किं चेत्यादिमुत्तराः ।

ननु व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचा-
रज्ञानविरोधिनस्तर्कस्यान्यथासिद्धिगतिं भूयोदर्शनसहकृतत्वं त-
र्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वापादनासङ्गतिमित्यत आह । व्यभिचारादर्श-
नमिति । व्यापारतयेति । तत्प्रयोज्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वसं-
नद्धापारत्वम् । प्रयोज्यत्वं च प्रतिबन्धकसत्वात्कार्याभाव इति प्रो-
तिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो निवृत्त्यपि व्यभिचारज्ञानसह-
स्येति तस्य तर्कव्यापारतयेति । तेन तर्को नान्यथासिद्धा व्य-
पारेण व्यापारिणरतथात्वाभावादिति भावः ।

न च तर्कस्य हेतुत्वे साक्षादपि तस्य तथात्वसम्भावना
व्यभिचारज्ञानाभावस्य तद्व्यापारतया ? न हि तर्कस्य हेतुत्वं व्याप्ति-
प्रत्यक्षे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां किमपि प्र-
माणमस्तीति वाच्यम् । तर्काद् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ सत्यां तर्कवि-
शेऽपि व्याप्तिग्राह इति तदाशयात् ।

ननु भूयोदर्शननिरपेक्षतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादव्याघात इति कथं न चैवमेवास्त्वित्यादिने-
ग्राहकताशङ्केत्यत आह । व्यभिचारादर्शनेति । कश्चित्तर्कप्रवृत्तावि-
ति । यत्र प्रथमाद्वितीयदर्शनदशायां धूमं वह्नयसमवाहताजन्यत्वं न
गृहीतं अपि तु भूयोदर्शनात्तरमेव यत्र भूयोदर्शनात् कार्यकारणभा-
वात्तद्वयेन व्याप्तिग्राहकतर्कप्रवृत्तेरात्रि भावः । तथा च भूयोदर्श-
नस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादः काचित्कव्याप्तिग्रहोपयोगितापर इति
हम्य व्याप्तिग्रहकारणत्वविरहेऽपि न नैयायिकानां स्वमतप-
रित्याग इति भावः ।

(चि०) न चैवमेवास्तु । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूल-
ज्ञानानवस्थानात् । ज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्व-
रूपनिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति
न । तर्हि व्यभिचारान्मोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः । न
तद्वृद्धाववान्तरजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या
विपरिहारोदविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न स-
त्तर्कनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न । सामान्यस्य
प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञानस्य,
परम्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्यु-
त्पत्त्यर्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षानि वाच्यम् । द्वितीया-
दर्शनेऽपि शङ्कानादवस्थात् । न त्वर्नापाधिकत्व-
ज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तद्देशकालतत्रावस्थितघटा-
तिनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्यचित् साधनव्याप-
कत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्,
यच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न । अयोग्योपा-
धिष्वतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् ।

(दी०) नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे । न चैवमिति ।

जातमात्रस्येति । तथा च तन्मूलको व्याप्तिप्रत्यक्षो व्याप्तिप्रत्यक्षो
वतार इति भावः । तर्हीति । न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को
हेतुस्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः, निनानुसंगं
स्मरणस्यायोगात् । न च जन्मान्तर्गीणः सः । जन्मान्तर्गीण
पर्यनुयोगतादवस्थात् । अनादित्वेन च परिहाराः परतो वि-
चारयिष्यते । न चेति । मानाभावात्, तर्कस्य च हेतुत्वाविदेः ।
यदि चागृहीतस्यागृहीतपुरोवर्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तिरिति
प्रसङ्गस्तदा पुरोवर्तित्वं तद्गो मृश्यतां न तु सामान्य-
नेत्याह । न त्विति ।

(गा०) ननु जातमात्रस्य प्रवृत्त्यादिजनककृतिमाध्यव्यानुभित्वापि
कव्याप्तिप्रत्यक्षस्य तर्कं विनोत्पत्त्यापि तद्विबुधादिप्रतिप्रादकतर्कस्य
व्याप्तिप्रत्यक्षस्य तर्कं विनोत्पत्त्यापि तद्विबुधादिप्रतिप्रादकतर्कस्य
नप्रहसामान्यकत्वोपगमेऽपि तादृशव्याप्तिप्रत्यक्षस्य तादृश-
दर्शनस्य दुर्गारत्वमित्याशङ्कं परिहराने दाधितेति । तथा च तर्कः
तन्मूलक इति । तदिव मूलं यस्येति व्युत्पत्त्या तन्मूलकता-
पेक्षकान्तिप्रत्यक्षप्रहमूलक इत्यर्थः । यत्रातिप्रवृत्तिव्याप-
नुसारेणैव कर्तव्यः । सः । जातमात्रवालकीयव्याप्तिस्मरण-
तोऽनुभवः । पर्यनुयोगेति । तादृशानुभव एव तर्कपेक्षयातयस्या-
सत्त्वादिति भावः ।

नन्विममनवस्था न दोषाय जन्मप्रवाहस्यानादिनया शक्य-
जन्मनि स्वस्वपूर्वजाततर्कपेक्षव्याप्तिप्रत्यक्षमूलकस्मरणस्य जन्म-
ममव्यवहितप्राक्काले तर्कं विनापि सम्भवेन कार्योत्पत्तौ तद्वि-
भावात्, अन्यथा बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया अपि दोषोऽपि
सेरित्यत आह । अनादित्वेनेति । जन्मप्रवाहस्येत्यादिः । परतो
सिद्धान्तग्रन्थे । न चैतद्विबुद्धावधान्तरजातिरस्तीति मूले हेतुमूल-
हेतुं पूरयति । मानाभावादिति ।

ननु तर्कजन्यतावच्छेदकतयैव जातिः सेतस्यतीत्यत आह । तर्क-
स्येति । असिद्धेरिति । तर्कस्य विजातीयव्याप्तिबुद्धौ हेतुत्वे तं विनापि

व्यभिचारग्रहदशायां व्याप्तिग्रहसामान्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र व्यभि-
चारज्ञानाभावे हेतुताया आवश्यकत्वे तर्कहेतुतायां युक्त्यभावादिति
भावः । सामान्यत्वेन ज्ञाने सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्याभिमानेन
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवसते ऽनुमित्यौपयिकयावद्धूमधार्मि-
क्यव्याप्तिग्रहे अनाधिकृत्याया व्याप्तेर्जनमनेन सामानाधिकरण्यवृत्ति-
त्वेन सामानाधिकरण्यत्वज्ञानादेव भविष्यतीत्यनेकसामानाधि-
करण्यज्ञानमपेक्षितं तदेव सम्बन्धभूयोदर्शनमित्याशङ्कते मूलक
। सामान्येति । सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं इत्यतः स्वरू-
पत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं लभ्यते । तथा च यदा सामा-
न्यं ज्ञातमत्र नास्ति किं वा ज्ञातमस्ति न त्विन्द्रियसम्बद्धव्यक्तौ
तर्कः तत्प्रत्यासत्तया यावत्तदध्ययन्यथापत्तिरित्याशङ्कावतार-
णम् तद्विषयमात्रं भावः पूर्यते । यदि चेति । सामान्यत्वेन । अने-
कज्ञानसंज्ञितेन । न तदुद्देशः सूक्ष्मतामित्यन्वयः । सामान्यत्व-
ज्ञान इत्यस्य तादाविशेषणतर्कमने ऽपिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्व-
निमित्तं यावत्प्रकृततादृशविशेषणोपायज्ञानार्थक्यादिति भावः ।

मूलकाकतालीयताशङ्कते । धूमधनो वह्निसम्बन्धे काकगम-
नास्य तालपत्रनसम्बन्धतुल्यत्वशङ्कत्यर्थः, तुल्यत्वं चानियत-
मात्रं तथा च वह्नी धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरनिष्ठाभावप्रतियोगि-
न्ये प्राप्यैवसार्थान्यास्तद्विशदशङ्काया व्यभिचारशङ्काविधया वि-
शेषतासाक्षाद्भूतनार्थं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरे वह्निसम्बन्धदश-
नसद्वर्तमानत्वात् भावः । द्वितीयाद्दर्शनेऽप्येति । व्यक्त्यन्तरे व-
ह्निसम्बन्धदर्शनेऽपि अपगवाप्यक्त्यन्तर्भावैर्न तादृशशङ्कोत्पादे बा-
धताभावादिति भावः ।

(चि०) अथ साध्यसाधनसहचरिधर्मन्तराणामु-
पाधित्वसंज्ञये न व्याप्तिग्रहेऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञा-
नं भूयोदर्शनाधीनसाध्यव्यापकत्वज्ञाने सनीत्येत-
त्वं भूयोदर्शनापेक्षा । अत एव यावता दर्शनेन तन्नि-
श्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसङ्ख्यानिप-
पत्तिरिति वाऽननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापक-

त्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक
स्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति
ताद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न ।

(दी०) साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावा-
तियोगित्वं तद्वद्व्य साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य
तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा ।

(भा०) साध्यव्यापकत्वग्रहे भूयोदर्शनापयोगितामुपपादयति
दीधितौ । साध्याव्यापकत्वमिति । तच्छून्यसाध्याधिकरण-
व्यक्त्यन्तरस्यैव ताद्विधव्यापकतावृत्तत्वादिति भावः । तस्यैव
दर्शनापेक्षेति । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वप्रकार-
शेकसाध्याधिकरणदर्शनस्य तथात्वपर इति भावः ।

मूलस्थतद्व्यापारपदस्य बहिरिन्द्रियव्यापारार्थकत्वे यद्विनिश्चि-
यस्य व्यभिचारेण व्याप्तिग्राहकत्वावस्थावाद् भूयोदर्शनादित्यस्य
रस्य तत्त्ववृत्तारित्य न सम्भवतीति लभ्यते तच्च तापार्थक्यं तादृ-
शत्वादेश्चक्षुर्गदिजन्यतावच्छेदकतया मानसव्याप्तिग्रहे तद्व्यभि-
चारानवकाशात् । भूयोदर्शनव्यापारार्थकत्वे तादृशसंस्कारस्य
भूयोदर्शनकारणतावादिता मानसस्यापि व्याप्तिग्रहस्याभावा-
नासङ्गतिः । स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्थले सकृदर्शनादपि तद्व्यभि-
ग्रहोपगमे इदृशव्यभिचारेण मनःसहकारिताया अप्यवकाशात्
न तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या मनःसहकारितयापि
क्षेपपरस्य नापीत्यादेरनुपस्थितिरित्यन्यथा व्याख्यातुं वितर्कणीयं
तदाहित इति ।

(चि०) अयोग्योपाधिसंशयार्थानव्यभिचारसं-
शयस्य तथाप्यनुच्छेदान् । स च न भूयोदर्शनाज्ञाप-
नुमानादिगुक्तम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो
न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सव्यभि-
रादिज्ञानवता व्याप्तिग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रिया-

द्विद् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाजान्तरत्वापत्तेः ।

(दी०) तदाहितः संस्कारो वहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसाऽपि वा ? आद्ये तद्व्यापारं विनेति । द्वितीये नापीति ।

(गा०) सकलेन्द्रियसहकारित्वेऽपि वक्ष्यमाणप्रमाणान्तरता-
पत्तिरस्वादिशिष्य मनोमात्रोपादानसयुक्तमित्याशयेनापिकार-
णवशाद्य विनर्कयति । मनसोऽपीति । आद्ये इति । वहिरिन्द्रिय-
मात्रं विनाऽपि व्याप्तिग्रहे तत्प्राधान्यप्रमेस्यैव तादृशसंस्का-
रस्य शतच्छेदकत्वमुपेयम्, अन्यथा तादृशसंस्कारं विनाऽपि तत्स्थ-
ान्यवस्थाप्रतीयलाभमिप्रत्यक्षापत्तेः । एवं च वहिरिन्द्रियेतरस्य
तथाऽपि सहकारित्वमव्याहतमेवेति वन्मात्रसहकारित्वानुपपत्ति-
ति मूलाभिप्राय इति भावः ।

(नि०) तस्मात् परिशेषात् सकृद्दर्शनगम्या सा ।
अत्र हि उपाध्यभावां व्याप्तिः । अभावश्च केवला-
पेक्षया तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्जा-
नम् ? तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना ।
तथात्रैकस्तदभावाऽस्ति । न च प्रतियोगिज्ञानमभि-
यन्तादिज्ञानजनकं येषां पाधिज्ञानं विना तद्य स्यात् ।
अमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चित् ज्ञातुमवाशिष्यते ।
उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्विषयपेक्षते, दीर्घत्वादि-
व्यवहार इवावधिज्ञानम् । न चैवं रासभमम्बन्धतुल्य-
विधुममम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपाधिस्मरणे सति उपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुप-
समसमवधाने चांपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवला-
धिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ।

(दी०) परिशेषात् । साध्यसाधनमम्बन्धग्राहकातिरिक्तान-

पेक्षग्रहकत्वात् । उपाध्यभावप्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिः निर-
स्यति । तथा हीति । उपाधिस्मरणे इत्यादि ।

(गा०) ननु स्वाग्राहकभूयोदर्शनकत्वे सति ग्राह्यत्वं परिशेष-
तश्च घटादौ निर्वक्ष्यमाणसकृदर्शनग्राह्यत्वव्यभिचारोति कथं हेतु-
त्यत आह । परिशेषादिति । साध्यसाधनसम्बन्धेति । ननु साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यप्राह कालिरिक्तजन्यग्रहविषयत्व घटादपि
तादृशसामानाधिकरण्यविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनग्रहस्य
तत्सामानाधिकरण्यग्रहाजनकाजन्यत्वात् । साध्यसाधनस-
म्बन्धप्राहकालिरिक्तजन्यग्रहविषयत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्ध-
विषयकग्रहाविषयत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वे च साधनानप्रुतत्वरूपक-
पाध्यभावरूपायां व्याप्तावसिद्धिः । साधनरूपकस्य साध्य-
साधनसम्बन्धविषयके ज्ञानेऽपि कदाचित्कालादुपाध्यभावे
शिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तयेऽपि साधनान-
दर्शितव्याप्तौ दृष्टान्ततया तद्विहिततावस्थामेव । अत्र साध्य-
साधनसम्बन्धघटितपदार्थान्तरे व्यभिचारोऽपि नृवीर्य इति
एतेन साध्यसाधनसम्बन्धविषयत्वावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपकत्वे
त्वादितिरूपितजन्यतानवच्छेदकनिर्णयताकत्वस्य साध्यादि-
सम्बन्धविषयितानवच्छिन्नजन्यतानवच्छेदकविषयितताकत्वस्य
विवक्षितत्वेऽपि न निस्तावः । साधनार्थविषयताया अपि तादृश-
जन्यताविशेषावच्छेदकत्वाभिनि चेन्न ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकप्रयुज-
त्वावच्छिन्नाभावकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयितानवच्छि-
न्नजन्यतासामान्यावच्छेदकविषयितताकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् न
साध्यसाधनग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्तद्भातृकसामान्यभावस्य
साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकः, व्यापकप्रयोज-
कचित्छिन्नाभावप्रयोजकस्य व्यापकधर्मोवच्छिन्नसामान्यभावरस्य
व्यधर्मोवच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वानियमादित्यतः प्रथमस्य, सा-
धनसामानाधिकरण्यविषयितान्तःपातित्याः साध्यादिविषय-
यास्तादृशसकलजन्यतावच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य नासिद्धिः ।

अस्तुतस्तु ग्रहस्य विषयितार्थकतया साध्यसाधनस-

प्रतिप्रयिताप्रयोजकानधीनविप्रयिताकत्वमेव साध्यसाधनेत्या-
दन्तुप्रार्थः । एकदेशमानं दिना निशिप्रयितानिर्वाहात् सा-
धदिविप्रयिताप्रयोजकस्य साध्यसाधनसम्बन्धविप्रयिताप्रयोजक-
प्रतिपक्ष इष्टान्ताप्रसिद्धिः । साध्यसाधनसम्बन्धवाचगाहिज्ञानज-
ज्ञातिरिक्ताजन्ये समूहालम्बने यदादेर्विपयत्वेऽपि तद्विपयकत्वस्य
साध्यसाधनसम्बन्धमानाप्रयोजकघट्टेन्द्रियसन्निकर्षादिप्रयोज्यत्वात्
भिन्नारः । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपस-
त्त्वनिर्देश एवेति सर्वमेनाकुलम् ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकताव्यापकग्राहकताकत्वं सकृदर्शन-
कत्वं बोध्यम् ।

अनुमितित्रयकतावच्छेदकहेतुविप्रयितानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे-
प्राप्त्या अतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः पक्षत्वे बा-
धितेति तथा हीत्यादेरन्यविशेषश्च, उपाध्यभावरूपव्याप्तेः प-
क्षे वादशब्दाधेभूषोद्देशेनग्राह्यता नैयायिकानामभिमता तस्याः
सकृदर्शनग्राह्यतासाधनसम्बन्धेनार्थान्तरप्रसङ्ग इति दूषणमनवका-
शानादशप्रकारताश्रयोभूयोदर्शनग्राह्यः सकृदर्शनग्राह्यो वेति वि-
ज्ञेतादशकृषावच्छिद्ये सकृदर्शनग्राह्यत्वस्याकाङ्क्षितत्वात् । ता-
दृशवच्छिद्ये च नैयायिकानां मते व्यापकसामानाधिकरण्यं
ननु उपाध्यभावरूपव्याप्तेः ।

सकृदर्शानन्तरमनुमित्यापत्तिवारणप्रस्तावे व्यवहारसामग्री-
तत्त्वानाकाङ्क्षितत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वादिति मूलासङ्गतशङ्कानि-
वृत्त्याधियोग्यानुपलम्भ्यानुमितिहेतुन्ये अतीन्द्रियासन्निकृष्ट-
कानुमित्यनुपपत्तेस्तत्रोपाध्यभावव्यवहारस्यानुपपत्त्या समं स-
म्बन्धमानतालाभाय तत्र तद्व्यवहारानुपपत्तिसूचकं व्यवहारे
शानुपलब्धहेतुतामिभानामेति सूचयितुं तद्व्यवहारव्यवहारव्यति-
रिक्तामिति ।

(दी०) नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात्, उ-
धियोग्यानुपलम्भविरहादत आह । तद्व्यवहारेति । तथा च
व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः । तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञा-
तः । उपाधिस्मरणे इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभा-

वत्वञ्चेदमिह नास्तीति प्रतीतिमाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । एवं बोधाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

(गा०) तादृशसमाधानस्फुटीकरणाय भावं व्याचष्टे । तथा चेत्यादिना भाव इत्यन्तेन । तथा च । व्यवहारस्याप्यनुपपत्तिसंवेततत्रान्यस्य कारणत्वे च । हेतुः । कारणम् । स एवेत्येवकारेण उपाधियोग्यानुपलम्भस्य कारणत्वव्यवच्छेदः ।

नन्वेवमुपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितवभावव्यवहारे च हेतुत्वाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । उपाधिन्मरणे इत्यादि । तत्कारणोति । प्रत्यक्षात्मकापाध्यभावत्वपक्षकज्ञानकारणेत्यर्थः । तथा च तत्र हेतुपदं योग्यसंश्लिष्टहेतुकांशुमत्यादिविशेषप्रयोजकपर्याप्ततासङ्गतिरिति भावः ।

अभावत्वस्य भावविश्वत्वातिरिक्तस्य दुर्निर्घत्ततया नेन प्रकाशेणाधिकरणस्वरूपाभाववादिनामभावज्ञानहेतुता न सम्भवति । अविज्ञानस्य तन्मतेऽप्रतिहेतुताऽभावत्वं निर्वर्त्तितम् । अभावत्वं ज्ञानप्रतीतिमाक्षिक इति । तादृशप्रतीतिप्रतियोग्यतिरिक्तः तत्र पदनिर्देश्यतावच्छेदकस्य यस्तुतोऽभावांशे प्रकाशताया अभाववदिति भावः । स्वरूपविशेषस्य अनुगतप्रतियुग्मादकत्वायोग इत्यशयनाह । पदार्थान्तरं वेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकव्यापिशते योग्यानुपलम्भहेतुत्वे साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकारतात्परतानपदश्रवकत्वस्य व्याप्तावसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय स्वयं व्याचष्टे । एवं वेति न वारयाम इति । तावताप्यधिकरणतावच्छेदकधूमत्वादिवकाशतद्ब्रहेऽधिकापेक्षाविरहेणास्तिशङ्कानवकाशादिति भावः ।

(चि०) नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाविशेषदर्शने सति रासभादिमंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत् ? व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवापाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इति शङ्कया गृहीतव्यासावपि संशयः । अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिरिरासकारा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपे संशयाभावात् आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपव्याप्तिर्वेत्तुं वा ? आद्ये इष्टापात्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्सम्बन्धधाने सति वा सम्बन्धग्रहे ? आद्ये किं विद्यमान इति । तथा च तदग्रदमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः ।

(मा०) उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः अपाधिपूर्ववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारेण संशयाभावापत्तौ तत्प्रकारकनिश्चयाभावेन संशयो नानुपपन्न इति किं विद्यमान इत्यनेनानुपपन्नत्वसमाधानस्यासङ्गतिः । तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रथमतो ज्ञेयत्वात् अतस्तत्तादृशानुपपत्तिं स्वयं समाधातुं अन्यादृशसंशयाभावापत्तौ च मूलोक्तसमाधानं योजयितुं विनर्कयति । व्याप्तिस्वरूपे तत्प्रकारकपूर्ववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । तदुपाधिसम्बन्धस्वरूपेति । उपाध्यभावव्यावच्छिन्नविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपेत्यर्थः । उपाधिस्मरणानन्तरोत्पन्नप्रथमज्ञेयत्वे संशयाभावापत्तौ मूलोक्तप्रथमसमाधानासङ्गतिः । तत्र येनानुपलम्भसत्त्वेन निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकस्यापि निश्चयः सत्त्वात् तदसम्बन्धानानन्तरोत्पन्नदर्शनोत्तरं तदापत्तौ च तदज्ञेयनिश्चयकालीनाथसंशये एव प्रामाण्यसंशयस्योपयोगितया ज्ञेयत्वाच्च निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकनिश्चयानुपपत्त्या यद्वेत्यादिना प्रामाण्यसंशयं कल्पयित्वा तत्प्रकारकसंशयोपादानमाकञ्चित्करमिति द्वितीयपक्षे पुनर्वितर्क्य समाधानद्वयं योजयति । द्वितीयमपीति । आपादनमिति शेषः । उपाधिस्मरणादिकं विना सम्बन्धग्रहे इत्यप्यर्थः । यादृशसम्बन्धग्रहपूर्वमुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकोपाधिस्मरणादिघटितो योग्यानुपलम्भो नासीत्तदुत्तरामत्यर्थः ।

तत्सम्बन्धधाने इति । तादृशयोग्यानुपलम्भसमवधानोत्तरजातसम्बन्धदर्शनोत्तरं वेत्यर्थः । मयात्र हेतावुपाधित्वेनानुपलभ्यमानउपाध्यस्य विद्यमानो न वेति संशयाद्व्याप्तिसंशय इति यथाश्रुतमूलार्थोऽसङ्गच्छते, उपाधिनिष्ठस्य प्रकृतहेतुवर्तमानत्वाभावस्याप्युपाध्यरू-

पथमिद्वयरूपतया निश्चितत्वेन संशयायोगात् । हेतुबुद्ध्यभाविनिश्च-
यस्यापि तादृजसंशयविरोधित्वात् । अप्रामाण्यसंशयानिरिक्तसंश-
यस्य विपरीतानुसृत्यप्रतिपक्षकतायामुत्तेजकत्वे मानाभावाच्च । स-
मानाकारकनिश्चयाभावादेव संतपोपपत्तस्तमनुकृत्वा प्रकारान्तर-
ानुसरणं न्यूनतानुद्धाराद्धेति । विद्यमाने । ज्ञायमाने हेतौ । उपधि-
त्यनोपाधिरेव न ज्ञान इति मूलं योजनीयमित्यभिप्रेत्यना ता-
दृशभूलस्य फलितार्थमाह । तथा चेति । तदग्रहमात्रम् । उपा-
ध्यनुपलम्भमात्रम् । उपाध्यनुपलम्भयोग्यत्वमिदं मात्रपदव्यवच्छे-
द्यम् । तद्वच्छेदलभ्यमाह । न त्विति । तदभावत्वेन । उपाध्यभा-
वत्वेन । ग्रह इति । तादृशग्रहप्रयोजकस्योपाधियोग्यानुपलम्भस्या-
भावादिति भावः । तावन्तैव कार्यं संशय इत्यत आह । समानेति ।

(चि०) यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्यासिसंशयः । यथा
घटज्ञानसामग्र्यां सत्त्वां घटज्ञाने सति तत्प्राप्त्याप्य-
संशयाद्द्विगस्तत्संशयां न त्वग्रिमसंशयानुरोपेन न तत्र
घटज्ञानमेव न वृत्तामिति कल्प्यते । तथेहाप्युपा-
ध्यभावस्य व्याप्तिव्याप्तस्य च केवलार्थकरणव्यव-
प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वाद् व्याप्तिग्राहकान्तरस्य भा-
वाच्च परिशेषेण सकृदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्
निश्चयं प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासमे-
ऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्वादिति याच्यम् ।
तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्
कचिदसंभर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोषमाहात्म्यात् ।
न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न
तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात् ।

(दी०) द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति । प्रथमेति । सत्पुपाधिस्म-
रणादावित्वादिः । न चात्रापीति । सर्वत्र रासभादावित्यर्थः ।

(भा०) ननु प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयादेव

तत्संशय इति मूलमसङ्गतं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन व्याप्तेरमानात्
प्रमाण्यसंशयस्य तदुत्तरसंशयेऽनुपयोगादित्यतः पूरयति । सत्यु-
पाधीति । तथा चापाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकस्योपाधिर्या-
म्यानुपलम्भस्य सर्वत्र प्रथममुपाध्यभावत्वेन ज्ञाने सम्भवतीति
प्रमाण्यसंशयोपयोग इति भावः । एवं च निश्चितत्वादिति मूल-
त उपाध्यभावत्वेनेत्यादिः । तनु उपाध्यभावत्वेन ज्ञाने उपाधि-
योग्यानुपलम्भवत् प्रथमदर्शनदशायां दुर्घट्यन्यर्थाप किञ्चित्कार-
ण कल्पयतां तत एत तत्रोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानाभावोपपत्तौ
हे ज्ञानप्रमाण्यसंशयकल्पनयेत्यत आह मूले । व्याप्तिग्राहकान्त-
रिति । सूर्यदर्शनाद्व्याप्तिग्राहकत्वात्तद्व्याप्तिग्राहकत्वस्य । सङ्गदर्शनस्य ।
आद्ये तत्रानुपलम्भमात्रादुत्तरव्याप्तिप्रकरणस्वरूपस्य । ग्राहक-
त्वस्य उपाध्यभावत्वेन व्याप्तिजनशायकत्वात् । तन्निशये । तादृश-
दशापश्यमावे । न चापाधिन्यग्राह्यत्वस्य गत्यये इत्यर्थकत्वे
सङ्गतौ केचिदासमे व्याप्यत्वस्य गत्यये तादृ अतो दीर्घान-
त्यायेव । सर्वत्र रासभावान्यथे इति ।

अथ चरणादस्वरूपान्तरकत्वमभावस्याभ्युपेयापि उपाधि-
प्रमाण्यभावस्य तर्हि ननु पक्षेन व्यापकतामात्राधिकरण्यरूप-
तायाः । तस्मात्सङ्गदर्शनाभित्येत सङ्गदर्शनस्यासमी-
तादृशकप्रत्यक्षावपि तद्वत्सङ्गदर्शनग्राह्यत्वं व्यवस्थापयतामे-
वेति तत्र मतमुपन्यस्यात मूले । केचित्त्विति ।

(नि०) केचित्तु साधनवन्निष्ठान्यन्ताभावोपपत्ति-
र्गतिमाध्यसामानाधिकरण्यम्, साधनवन्निष्ठान्यो-
पाभावाप्रतिषेधांगसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदु-
पपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथम-
स्वगतयेव । महानमे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो
माध्यमनस्वस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानि-
यनुभवात् । रासमे तथाऽवगमेऽप्यग्रे न बाध्यते इति
तत्र । एवं हि तद्वह्निदधूमपारेष व्याप्तिः स्यात्त तु

धूमन्ववह्नित्वावच्छेदेन न च तदनुमानोपयोगिव-
ह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति
प्रथमतो ज्ञानुपशक्यमेवेति । मैवम् ।

(दी०) अवगत इति । स्वरूपकथनमात्रम् । महात्मे
इत्यस्य । अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतत्वा-
सामान्यतद्वतोरिव योग्ये बहौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्व-
तोरप्यन्यन्तान्योन्याभावयोयोग्यत्वादिति भावः । न प्र-
तियोगितावच्छेदकमिति । न धूमसामान्यतमानाधिकरणतः सा-
भावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः ।

(गा०) नन्ववगतत्वस्य व्यापकत्वावच्छेदकत्वाद्यापकतात्प्राप्तत्वं
मध्येऽवगत इति कीर्तनमपि किञ्चित्कथमित्यत आह दीधितौ । अत्र
इतीति । धूमस्यामान्यतमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाभावात् न
नसत्सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्योऽपि न योग्यः । विप्रवृत्त-
नसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अनुपलम्भसम्भारविशेष-
यति । महानसे इत्यस्येति । अवगतत्वस्य विवक्षितत्वे महानसे-
ऽभावान्तरस्यानवगतत्वदशायां महानसादानवयताभावप्रतिपक्ष-
तावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहसम्भवादस्मिन्निति पूरणप्रयोगोक्तत्वे-
ऽवगतत्वांशपरित्यागात्पूर्वं नैतत्पुरितम् ।

ननु तादृशभावप्रातयोगित्वस्यार्थ-
त्वात्तत्साधारणतादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावतद्वत्त्व-
कथं योग्यतेत्यत आह । महतीति । तथा न योग्य-
मात्रप्रतियोगिकत्वं नाभावयोग्यतानियामकं अपि तु योग्य-
तुलम्भः, महति वायौ पक्षवृत्तिमहत्त्वविशेषणविशिष्टोद्भू-
तवत्त्वं आपादकीकृत्य उद्भूतरूपोपलम्भस्यैव योग्ये बहौ
योग्यताविशिष्टतादृशप्रतियोगित्वमापादकीकृत्य तदुपलम्भ-
पादनस्य सम्भवात्पक्षावृत्तिविशेषणविशेषितप्रतियोगित्वमा-
दृशकापक्षेयोग्यप्रतियोगित्वप्रतियोग्युपलम्भमाभवरूपयोग्यानुपल-
म्भाश्रित एवेति तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावे

व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।

६५७

नायोग्याविति भावः । महत्त्वविशेषितस्यैकोद्भूतरूपस्य तदुपलम्भ-
व्याप्यतया वायवीयाणो गोवृभूतरूपतद्वतारत्यन्तान्योन्याभावो
योग्यो महत्त्वरूपविशेषणस्य तादृशपक्षानुत्पत्तिरित्यादौ महतीत्युक्तम् ।
अत्र वाच्यं येषोऽलौकिकं वायुविशेषणकमेवोद्भूतरूपभावविशेष्यकं
प्रत्यक्षं न तु वायुविशेष्यकं तस्यायोग्यत्वादित्यवश्यम् । अत्रुक्तद्वौ
अभिप्रायेण महत्त्वविशेषणविशिष्टरूपसत्त्वस्य रूपोपलम्भव्याप्य-
त्वाद् रूपसामान्याभावो न प्रत्यक्ष इत्येतद्व्याप्य उद्भूतेति ।

यत्र पक्षतुल्यतुद्भूतरूपसामान्याभावविशिष्टतादृशरूपोपलम्भता-
व्याप्यताद्रूपसामान्याभावाऽपि प्रत्यक्षः स्याद् प्रात्ययिगिप्रादृश-
कीकृतिशेषणाविशेषितत्वरूप प्रतियोगिसत्त्वविशेषणत्वेऽपि भूत-
तत्त्वतादृश रूपसद्विनाशुद्भूतरूपसामान्याभावस्य प्रतियोगिप्रादृश-
कत्वमिति वाच्यम् । यतो रूपसद्विनाशुद्भूतरूपभावो न प्रत्यक्षकारणं
सत्यपि अतुद्भूतरूपमेतत्तु यद्विशिष्टमुद्भूतं त्वरूपजनितविशेष्यार्थाशङ्के
नान्यथासति सतावप्यवर्तमानदीनमानाव । यद्विद्युत्तुक्तं मर्जकपाल-
स्यस्य च तादृशप्रतियोगिवाभावोऽत्रैवौ च न योग्यौ तद्वृ-
त्तिर्गोचरताविशिष्टस्यैव तादृशप्रतियोगित्वस्य स्वोपलम्भापाद-
नान्नतो योग्य वक्तव्यमित्युक्तम् । अत्र तु तद्विषयप्रतिपक्षच्छेद-
नान्नतावर्तमानदीनदीनानाव न तत्प्रतिपक्षी न यद्विनिनि सतीक-
विषयताजानाकारप्रतिपक्षमनुसृत्य वल्लो ज्ञानसंगतयाताप्रस्य योग-
्योपपादनम् ।

यद्विद्यादौ प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वस्य व्याप्यवच्छे-
दकत्वमवश्यमित्युक्तम् । यद्विद्यादिकं न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रक-
रकत्वस्य प्रथमतोऽशक्यत्वं न सामान्यव्याप्तं सञ्ज्ञार्शनप्राज्ञ-
विभावोपपादनं अत्र प्रतियोगितापरं प्रतियोगिताविशेषपरत-
या व्याकुर्वते । न धूमेति । धूमव्यक्तिविशेषस्यार्थविक्रमणाभाव-
प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावरूपं सुग्रहवाक्यमसामान्ये-
ति । तादृशाभावप्रतियोगिताविशेषपरच्छेदकत्वाभावरूपं सुग्रह-
वाक्यप्रतियोगितासामान्येति । आसन्नयोः सामान्यपक्षोपादाना-
दभावपदस्यापि तत्सामान्यपरतात्प्राप्तः अतस्तादृशाभावविशेष-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं सुग्रहवदपि न शक्तिः ।

(चि०) प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिधानेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं बोधायिः । उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः । सिद्धयसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । किं तु साधनस्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञानमशक्यत्वात् । किं च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं किंतु व्याप्तित्वेन तद्योसाध्यभावत्वम् । न चाप्यधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । न च निवर्तनः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यद्योक्तं पत्तियोगिज्ञानं व्यवहृतात्तन्मूर्तभावज्ञाने इति । अस्तु साधनत्वम् । तथापि तदभावो न व्याप्तिः । उपाध्यभावज्ञानाधीनाप्युक्तिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि । न चैवम् । तद्वत्तस्तु विशेषणदर्शने सत्त्वचारिद्विमानाशयनस्यैव ज्ञानव्यभिचारसंज्ञायात्प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिर्निश्चयः ।

(दी०) अथ साधनव्यापकव्यापत्वाभावः साध्यव्यभिचारणस्वरूपमेव, एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनत्वमवच्छेदकानिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञानं व्याप्तिरित्युक्त्यङ्गं तद्व्यविशिष्टं न सकृदर्शनगम्या, साधनसाधनधिकरणमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह । किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा । न चेति । उपलक्षणमेतत् । उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवदुपाधिसामान्यतद्वतोर्भूतत्वादिसामान्यतद्वतोऽस्तिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । न च योग्यो

यथैपि धूमादिनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्येऽपि प्रकृतसाधन-
तावच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यतिरिक्ततत्त्वज्ञातित्वावच्छेद्यत्वमशनम् ।
तथापि साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वमत्र विनाशितम् ।
अथ प्रमेयसामान्यमेव साधनतावच्छेदकं तत्र तदतिरिक्ताप्रसिद्धावपि
न क्षतिः । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वविशिष्टत्वावच्छेद्यत्वस्यैवा-
वच्छेद्यत्वान्तार्थतया साधनतावच्छेदकातिरिक्तांशस्यानिवेशात् ।

व्याप्तौ वा साध्यनिष्ठो व्याप्तिग्रह इत्याशयेन । योग्योपाधि-
प्रतिरेकग्रह इति । तादृशव्यतिरेकस्य योग्यतया सुग्रहत्वादिति
सर्वम् । अनुमानाङ्गम् । अनुमितिहेतुः । अनुमितिप्रसङ्गादिति ।
इदानीमपि योग्योपाधिव्यतिरेकस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

ननु यच्चोक्तमित्यादिना उपाध्यभावस्वरूपज्ञाने उपाधिज्ञाना-
भिप्रायतमुद्भाव्य उपाधिज्ञानशून्यकाले अनुमित्यापादनेन तन्नि-
वृत्त्यर्थं मूलकृतो न सङ्गच्छते तादृशापत्तेरुपाधियोग्यानुपलम्भ-
न्यामिधानेन प्रागेव निराकृतत्वात् । न चासन्निकृष्टहेतुकस्थले
गतितत्त्वयोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न सम्भवतीति तदसहकृत-
त्वेनोपाध्यज्ञानानपेक्षयाभिज्ञानस्य हेतुत्वं गुणना वक्तव्यमित्याशये-
ननु यमिति वाच्यम् । व्यवहार इवानुमितावधुपाध्यभावत्व-
ज्ञानज्ञानस्यैव कारणतया उपाधिस्मरण इत्यादिग्रन्थाभिप्रे-
त्येतत्पर्यं व्याख्यानमदित्यादिना निराधिकीर्णयोग्यानुपलम्भस-
कृत्वापि कारणतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिप्रकरणस्वरूपाध्यायभावज्ञानं
ज्ञानम् । यथाश्रुतपूर्वग्रन्थार्थोपयोग्योक्तशेषेण योग्यानुपलम्भकार-
णत्वं सम्भवतीत्याशयेन दूषणमिदमिति मूलं सङ्गमयति ।
यत्तदिति । उपाध्यभावत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरिति निष्कृष्टमते
तत्र कृतेण सकृदर्शनप्राप्तात्वासम्भवादुद्देश्यासिद्धिरित्युक्तदूषण-
स्य दूरीकृतत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ व्यभिचारसंशयो नान्यव्यभिचार-
प्रतिवन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिवन्ध-
कत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं कापि निश्चयो न स्या-
त् इति चेत् ! न व्यभिचारसंशयः प्रतिवन्धक इति
मत् । किन्तु विशेष्टादर्शने सति सहचारादिसाधा-
नपरीदर्शनात् संशयः स्यान्न तु संशयसामग्रीतो
नेश्वरः । किं च यद्वीसामग्री यत्र प्रतिवन्धिका वि-
शिष्टादर्शने तत्र तद्वीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्र-
तिवन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशयकं तर्कस्त्वन-

वस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च कचिदुपाधिमन्देहात् कचिद् विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च कचिद् विषयभावकतर्कान् कचित् स्वतः सिद्ध एव ॥

(दी०) व्यभिचारेत्यादि । अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यमंशस्यैव प्रतिबन्धकत्वमाहृत्य व्यभिचारशङ्कायाम्प्रत्यक्षव्याप्तिग्राहकम् । अन्यथा पुनरनाधारणतत्तत्कारण्येन कुरुषा साधयि प्रतिवर्तिता बोध्या । विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमभिर्द्वाभिर्त्वा । वक्ष्यते चाधिकमुपारेष्टात् ।

(गा०) ननु ग्राह्यमंशस्यापि तेषिताया मूलकतैवाभिधानेन ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्यनेन व्यभिचारशङ्काया अव्यभिचारिकत्वमिति ग्रहप्रतिबन्धकत्वार्थवधानं तस्य विगत्यते इत्यत्र आह । नञ्च अत्र । अन्ये । प्रत्यक्षे । प्रत्यक्षनिश्चये । आरावद्विकल्पेन शयोत्पत्त्या संशये संशयप्रतिबन्धकतया असम्भवात् ग्राह्यमंशस्यैव निश्चये शेषादर्शनसहकृतस्येत्यादिः । आहृत्येत्यनेनास्य विचारसहकृतचित्तम् । तद्विजं तु संशयोत्पत्तिकाले निश्चयापविचारणाय संशयसामान्यान्तर्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वादिशेषादर्शनसहितवशात् कालेऽपि संशयसामग्रीसत्तेन तत्प्रतिबन्धकत्वं तदुत्तरमापि निश्चयसम्भवात्संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । कथंचित्संशयसामग्रीविगमे च संशयोत्पत्तिरप्यत्र एव निश्चयः भवतोऽपि क्षणव्याजेन तत्र तदुत्पत्तेः । यर्द्धानामग्रीत्यादिनियमश्चाप्रयोजकः ।

न च संशयोत्पत्तिदशायां निश्चयवारणाय संशयाभाव एव कार्यसहवर्ती हेतुरस्त्विति वाच्यम् । संशयोत्पत्तिकाले तद्विषयकप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः संशयप्रतिबन्धकतया आरब्धे तुमशस्यत्वादिति । एतन्प्रतमेवानुसृत्याह । अन्यथा पुनरिति

प्रामाण्यस्याप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । कालादिसाधारणकारणा-
न्नायस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह । असाधारणेति । तत्तत्कारणे-
न । विपरीतकोट्युपस्थितिविर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपेत्यर्थः ।
येन संशयकारणत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकमध्ये न निवेशो या-
नकारणव्यक्तानां एकदाऽस्मिन्मात्रे अपि तु संशयकारणताव-
च्छेदाभावाच्चर्मपुरस्कारणेति सूचयितुं तत्तदित्युक्तम् । प्रत्ये-
ककारणस्याप्रतिबन्धकत्वान्मूलोक्तं समुदायार्थकम् । आमाग्री ।
प्रतिपक्षज्ञानमाग्री । विवेचितं चेदमिति । यत् पत्र निश्चयत्वादेः
प्रमाणच्छेदकतायत्तत्त्वं तुल्यवस्तुविरोधितानस्यामग्रात्तदव-
यवप्रतिकारणीयं तन्मात्रप्रतिषेधित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वम् । निश्च-
यमात्रेणमात्रप्रसक्तत्वं कारितानवच्छेदकत्वमपि निष्कृष्टत्वे च
यत्तत्प्रमाणत्वं न तथैव । प्रतिबन्धकत्वमपि तु कालानुत्पाद-
येत्यर्थमेव एवं तु नास्त्यित्युक्तं । अत्र त्वयान्वक्षिपरीतकोटि-
तत्त्वप्रदर्शनात् । यत्र त्वयार्थिभ्यः तन्मात्रप्रतिषेधकत्वं प्रत्यक्षं च सा-
मा-प्रमाण्यशक्त्युपशृङ्खलत्वेन विचार्यतेत्यर्थः । उपरिष्टात् ।
अतः प्रत्ययः ।

(श्रीः) अत्र न यद्यपि क्षापयणोच्यमानाभाववृत्ति-
 म्प्रत्यक्षो हेतुरिति न युक्तम् । केवलान्यगिनि ग्राह्यप्र-
 णे । प्रत्यक्षसिद्धेः । अतएव प्रसिद्धा क्वचित्तादृशसमसम्भ-
 वः । तर्हि तथा भ्रमे मानाभावात्

(५५०) साधनमात्रेणेति । प्रथमसाधनमात्रेणैव भावविच्छेद-
रहितस्य साध्याभाववद्भास्यत्वप्रदस्यमात्र इत्यर्थः । केवलान्वाये-
नेति केवलान्वायसाध्यमे । ग्राह्यप्रसिद्धेति । साध्याभाववद्वृत्ति-
भासनायाः तद्ग्राह्यप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्धता ता-
मिदं साधनस्य प्रसिद्धेस्तत्स्थलाय व्याप्तिर्भावे व्यभिचागाप्रस-
ङ्गिरेत्येवमव इति भावः, इत्यादिदूषणं च सर्वत्रैव व्यभिचागाग्रह-
स्य व्याप्तिग्राहकत्वं मूलाभिप्रेतमित्यभिमानेन । अभिमतश्च व-
र्तुमिदं व्यादिताऽग्रे निगदकरिष्यते ।

ननु व्याभिचारज्ञानेत्यनेन व्याभिचारघटकपदार्थानां परस्परौ-

त्प्रसिद्धिस्थलीयव्याप्तिग्रहेऽपि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वव्यक्त-
मुचितं न तु विषयनिष्ठस्याभावस्य कालिकप्रत्यासत्त्या, तत्तत्पुरुष-
यत्वनिवेशेन पुरुषभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेरित्याशयेन न-
यैव समाधत्ते । वस्तुत इति ।

(दी०) वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया वि-
शिष्टैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभा-
ववद्भुक्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वा-
च्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र एका-
योगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहेहेतुः । अत एवैकविधव्यभि-
चारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिभीविरोधः । एतच्च
एकविध्यभिचारज्ञानस्यापमिद्ध्या तदभावस्य हेतुत्वेऽपि न वि-
तिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वावच्छेदक-
बुद्धेः समानविषयतया तदभाववैधर्म्यविरोधित्वानुरोधेन न तद-
भावं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्पक्षादिविशिष्टावयव-
विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

(गा०) विशिष्टयेति । तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिग्रहात्
त्साधनादिधर्मिकतत्साध्याभाववद्बुद्ध्यान्तर्वादिग्रहाभाववर्गा-
शेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । सर्वसाधारणव्याप्तिग्रहत्वव्याप्त्यभावात्
त्वयोर्दुर्वचत्वादेकत्र साधने एकस्य साध्यस्य व्यभिचार-
यामप्यपरस्मिन्नपरस्य व्याप्तिग्रहोत्पत्तेः सर्वसाधारणकक्षा-
भावासम्भवादिति भावः । यथायोगमिति । यत्र यावद्विषय-
रहीः प्रसिद्धति तत्र तार्वाह्यतदभावः समवायमवन्धकत्वा-
प्रतियोगिताक आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वत्यर्थः । अत एव ।

प्रसिद्धशेषव्यभिचारग्रहत्वावच्छेदप्रतियोगिताकाभावात्तद-
देव । अत्र च यद्यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वावच्छेदकत्वज्ञानं प्रसिद्धं तत्तद्धर्मिकतादृशावच्छेदकत्वज्ञानं
तत्तद्धर्मिकतत्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वं कल्पनीये विशेष्यविशेष-
निवेशसमानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताकल्पनमेवाविवक्ष्यते ।

प्रत्यया विशेष्यभूततत्तज्जर्मिभेदेनानन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् । एवं च यत्तज्जर्मिकथादृशावच्छेदकत्वग्रहोऽप्रसिद्धस्तज्जर्मिकतदभाव-
ग्रहेऽपि विषयानुष्ठस्य व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वमायातमिति मि-
श्राण्य सकलव्याप्तिग्रहे एव तज्जुत्तुचोपपादनप्रकारमाक्षिपति । प्रसि-
द्धाया इति । तथाभावम् । सकलव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहेहेतुभाव-
म् । प्रकारादिवशपरिनिवृत्तेति । बोद्धव्यत्वादिरूपतादृशावच्छेदक-
त्वग्रहादिकर्पावशस्यताप्रकारतावच्छेदकतादानवैशेतेत्यर्थः । आदि-
प्रसङ्गसम्बन्धविशेषपरिग्रहः । विशेषे न पर्यवस्येदिति । तज्जदेन
कारणता न भिद्येतेत्यर्थः ।

तज्जुत्तुऽसमानप्रकारकस्य सम्बन्धान्तरावगाहिनश्चावच्छेद-
कत्वग्रहावच्छेदकत्वज्ञानविशेषिताचारणाय विशिष्य तन्नि-
ग्रहस्यप्रत्ययकतया विशेष्यनिवशस्य चात्मनिप्रप्रत्यासत्तिक-
ताप्रमाणम् । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यादस्तु तत्पुरुषीयत्व-
संज्ञकपुरुषोपरिवापैव, न च तावतापि व्यभिचाराग्रहेहेतुतायाः
तत्त्वत्वव्यतिरिक्तत्वं, यत्तज्जर्मि धर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्साधन-
तायाऽनुरणामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ताद्रूप्येण स्वरूप-
तत्त्वतादृशात् यस्य पुंसोऽप्रसिद्धस्तज्जर्मिचित्छन्नविशेष्य-
ताप्रमाणतावच्छेदकत्वावगाहितपुरुषीयग्रहे व्यभिचारा-
ग्रहेऽप्यसिद्धेरिति भावः । समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या
प्रकारकप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि यस्य पुंसो यत्साधनसमाना-
धिक्यतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहसधर्मितावच्छेदककबो-
धोऽसिद्धस्तदीयत्वसाधनदशाकताग्रहे व्यभिचाराग्रहेहेतुत्वग्र-
हेऽप्युपपादनमेवेति ध्येयम् ।

व्याप्तिग्रहे सहचारग्रहस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया निर्युक्तकतया
विशेषणविधयैव तस्य कारणत्वं व्यवस्थापनीयम्, सहचारस्य
विशेषणविधया व्याप्तिग्रहकत्वे एव तदुपपद्यते अन्यथा व्या-
प्तिग्रहकप्रत्यक्षे हेतुत्वानिर्वाहात् अतस्तस्य तथा व्याप्तिग्रहकत्वं
प्रसङ्गम् । व्याप्तिरूपमाह । व्याप्तिश्चेति ।

(दी०) व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवाहिसमानाधिकरणर-
ूपत्वादिकम् । तादृशतामनाधिकरण्यमात्रस्य रासमादि-

कारणभावावच्छेदककोटौ भ्रमत्वनिवेशे गौरवादिति भावः । न
चैकधर्मावच्छिन्नधर्मिणि सहचारग्रहस्यान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक
व्यापकताग्राहजनकतया धर्मितावच्छेदकविशेषनियन्त्रितकार्य-
कारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वाद्वाह्यत्वावच्छिन्नधर्मिकधूमादि-
व्यापकताग्रहे सहचारग्रहेतुत्वा नोक्तयुक्त्या सिद्धयतीति वा-
च्यम् । धर्मितावच्छेदकानुपपत्तयस्तस्या साध्यधर्मिकहेतुपदवा-
रज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वमिन्यभिप्रायान् ।

यांद् व्यापकताभ्रममात्र एव सहचारभ्रमस्य हेतुत्वमपि वा-
क्यात्तदेवोक्तयुक्त्या व्यापकताग्रहसामान्ये सहचारग्रहस्य हेतुता
स्यात्तदेव जेत्याह । असिद्धत्वादीति । नन्वनुभवसिद्धाव्य-
वधानिरैकाग्र्या व्यापकताभ्रमे सहचारभ्रमहेतुतासिद्धिरित्याहुः
मपनेतुं निरतान्वयव्यापकानुविधायकत्वमेवास्वर्हासित्याह । नि-
सङ्गेषां हीति । क्रमयोगपर्यवर्तमानमिति । क्रमयोगा-
मिषत्र यथास्तस्यमन्वया बोध्यः । कार्यकारणभाव एव ।
नियतपार्यावर्त्यमित्यर्थः । न च सहचारस्य व्यापकत्वसंशय-
ततया तज्ज्ञानस्य दोषविधया व्यापकताभ्रमे प्रात जात-
दिज्ञानस्य रजतत्वादिभ्रमे प्रतीय हेतुत्वं सर्वमर्तासङ्गमेव न-
व्यम् । कचिद्व्यापकताभ्रमे दोषविधया तद्धेतुत्वादेव तद्धमभा-
न्ये तज्ज्ञानसामान्ये वा तद्धेतुतासिद्धौ सहचारभ्रमे प्रत्येक-
कमेण दोषविधया कचिद्व्यापकताज्ञानहेतुतायाः सुवसतस्त्व-
परीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

प्रसङ्गाद् धूमसामान्यादां बहिष्कृत्यमान्यव्यापकतासिद्धय-
स्थापयति । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरवधेयम् । यथा विद्यमानमपि बहि-
व्यवाहितविप्रकृष्टासमादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न गृह्यते अभावेदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा
धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहगम्भ-
वात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा यो-
ग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परं तु क-

यदि विरोधस्फुरणादिवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठा-
शब्दाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयम-
र्थादिव गृह्यते ।

(मा०) व्यवहितेति । मध्यवर्तिभिर्यादिप्रयुक्तमिन्द्रियसन्निक-
र्षणत्वं व्यवहितत्वम् । विप्रकृष्टत्वं दूरत्वप्रयुक्तं तथैवम् । रा-
त्र्याददर्शयति । रात्रिभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । न गृह्यते इति ।
तद्व्यतिरिक्तमपलभ्यते इत्यर्थः । एतत् वह्नित्वादिनिष्ठतादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य स्वरूपानतिशितत्वेऽपि नास्तीति । अत्राद्यदेश-
विरोधाभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । विप्रकृष्टादिनेति । आदिना व्यवधा-
नपरिग्रहः । प्रादुर्भावादिनेति । तादृशाभावाधिकरणतद्देशप्रादुर्भा-
वादिनेति तादृशान्निष्ठतायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावाच्छेषप्रा-
दुर्भावस्याऽऽभावात् इत्यर्थः । अस्मिन्ऽप्यग्रहसम्भवादिति ।
त्रितयप्रतिपत्त्यादिमति तद्वत्त्वादौ तत्सम्भवेऽपि यथादेशस्य धूमा-
धिकरणविशेषादिनानुपलम्बसम्भवादित्यर्थः ।

अप्युपलब्धेरिति । तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपलम्बभावा-
त्तद्वत्त्वात् । प्रतियोगित्वविरोधित्वलक्षणमिति । प्रतियोगित्वस्य तद-
वच्छेदकत्वप्रतीतिरूपेत्यर्थः । पक्षावृत्तिविशेषणाविशेषितस्य ता-
दृशत्वप्रतीतिरूपप्रतीतिरिति तद्वत्त्वप्रतीतिरूपत्वस्याप्युपलम्ब-
विशेषणादिव प्रतियोगित्वस्य तादृशत्वप्रतीतिरिति भावः । तन्मात्रस्या-
भावत्वात् । धूमाधिकरणत्वविच्छेददेशान्निष्ठतावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वावप्रादुर्भावानुपलम्बसम्भवादित्युपायपदम् । उपलब्ध-
भावस्यानुपलब्ध्यवशेक्षणात् लौकिकेति ।

अथतमीदृशी व्याप्तिर्न गृह्यते । लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन ज्ञाना-
वस्थापश्रयोऽभावेन ज्ञानानुमानादिरप्यसम्भवात् । न च तादृशा-
वच्छेदकत्वस्य लौकिकसाक्षिकत्वात्मापान्याभावस्य वा अभावत्व-
वेसापान्यापान्यान्तित्वाभावे तादृशावच्छेदकत्वाभावेन तन्मा-
त्रस्याभावस्यापनीतभावात्सम्भव इति वाच्यम् । एतदपि सामान्य-
न्यासत्वे स्वयं निराकरणीयतया तदनुपपत्तये तद्वदनुपपत्तेर्दु-
र्भावाद्यद्वयशङ्कामपनिनीयम् । परं त्वेति । विरोधस्फुरणादि-
र्थादिति । धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहादिवशादित्य-

र्थः । गृहीतः । धूमविच्छेदाभावप्रतिपत्तिभावच्छेदकत्वाविच्छेदप्रति-
 शेकानुनानुयितः । उक्तविराधप्रसङ्गस्य चेत्तादृशहनुमत्ताम्रहस्य-
 दकत्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । साध्यप्रसिद्धिं विनाप्यभाव-
 ध्यकत्वनिरोधप्रवृत्तेन साध्यप्रसिद्धौक्षा, धूमाभावादौ धूमवृत्ति-
 त्वसामान्याभावकत्वस्य विरुध्यस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्ष-
 मभवेन धूमत्वादादशङ्क्यै उक्तदृष्टादपि दुर्घटः । परं ता-
 दृशाभावस्याप्युक्तादशा लौकिकप्रत्यक्षसम्भवनं व्यतिरेक-
 चारग्रहोदाहृत्येवम् उक्तं कर्माद्यदिनि । साध्य-
 सिद्धेयभेदेन गतिरुद्दिष्टकत्वानिरेकानुमानाद्भूतवृत्तिसम्भवात्
 प्रायेण एतदुदाहरणत्वादिप्राप्त्यनुमानेन प्रज्ञानच्छेदश्च
 दूताभावप्रतिपत्तिगन्तव्यं स्वस्थितिः । प्रज्ञानच्छेदकत्वं धूमवृत्त-
 त्वसामान्याभावकत्वाविरोधभावे तादृशोपपत्त्यवकाशस्येव ।
 भावादा धूमावरोधप्रसङ्गसम्भवेन न तत्र उक्तद्विभक्त्याद-
 र्भेदः । एवमप्रसिद्धसाध्यकानुमानाद्ध्ययनकदाचित्प्राप्त्यनुमान-
 च्छेदकत्वव्याप्यमानयोगादयं धूमवृत्तिप्रसङ्गस्याप्यनुमानस्य
 तादृशवच्छेदकत्वसामान्याभावताभावनायकत्वान्नलभ्यते ।
 चेददृष्टान्ते उक्तदुर्घटपरिक्रमसम्भवे शङ्क्ये भावः ।

यद्यप्युक्तमत्याम्भावप्रतिपत्तिव्याप्यकानुमाने धूमवृत्ति-
 त्वोपस्थितस्यापि धूमसमानाधिकारणाभावप्रतिपत्तिभावच्छेद-
 त्वसामान्याभावस्य वदित्वादाद्भूतनतमानसम्भवे । तथापि तत्र
 श्रद्धाभिवाक्ष्यकमनुपपत्त्यकज्ञानं भवतीति धूमत्वादाप्राप्त्य-
 साध्यकानुमानमामदितम् । न च व्यतिरेकप्रसङ्गानुमानान्तराद-
 भनवस्थितानि वाच्यम् । विद्युर्भूतित्वाप्यकतावच्छेदक-
 रणादिनापि प्रकृतानुमित्युपपत्त्यकत्वदृष्टेयत्वेनानसम्भवेनान-
 तविरलव्याप्तिलानुमितिप्राप्त्यनुमानेन बोधानयकतात्वात् ।
 भावे धूमावरोधस्यामानदशयां तदुभयसामानाधिकरण्या-
 नानसम्भवादगृहीतधूमवृत्तिव्याप्तिकस्य वदयभावे धूमत्वमपि
 श्यो दुर्घटः । इत्याभावे बोधास्थितिमात्रेणैव स्वविरोधः सुनि-
 यः । अत्राप्यवृत्तित्वसिद्धे विना स्वस्मिन् स्वाभावतामानाधिकरण्या-
 ग्रहणिति वदित्वादावित्यन्तमिष्टाय धूमत्वादावित्युक्तम् ।

कोचन्तु विरोधः कुरुणवशाद् धूमत्वादौ धूमवृत्तिप्रामादपि

योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं यत् साध्यं तदभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपविरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वात् न गृहीतो धूमत्वं धू-
मवाग्रप्राभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद् धूमत्वत्वादित्याग-
नुमितिविषयः । तथा च तादृशविरोधस्फुरणस्य एतदनुमितौ
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयोपयोगित्वं निरुक्तसाध्याभावविरोधस्य
साम्यव्यतिरेकव्याप्तित्वात् । कथंचिदित्यस्य प्रयोजनं निरुक्तप्रायम् ।
न चैवं बह्वित्यादानुक्तक्रमेण तदनुमितिसम्भवाद् धूमत्वपये-
त्तादृशत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षेण एव प्रथमतस्तद्वद्वाच्यं
तदभावादिनिवृत्तिरिति वदन्ति ।

(लौ०) अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहे ऽपि न
व्याप्तिर्हीनाः । निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योप-
पत्तौ संशयादिमाधारणस्य विपर्ययत्वमिति वा विपरीतता-
न्वयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तदभावात् देशान्तगृहीत्वसम्भा-
वात् तादृशवशाद् गृह्यमाणो न संशयभाववद्बलित्वाभावो धू-
मत्ववच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

(भा०) अत एवेति । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षासम्भवादिना । व्याप्ते-
र्हीनाः साध्यव्यतिरेकवशाद् अनुमानिकार्थादावपगतज्ञानस्य तेषां कृत-
तत्त्वज्ञानप्रतिपत्त्या अनुमानिकव्यभिचारग्रहोपायार्थं तेषां द-
ष्टव्यतासमूहेष्वेतेष्वुपपन्नवद्वाहः । उपपत्तौ तन्वय-
विपर्ययव्यभिचारजनमात्रे विरोधोति । उपपत्तौ । तदभावात्त-
त्त्वज्ञाने । निर्णयात्मनि । दोषविशेषाजन्योपपत्तौ तन्वय-
साधारणस्य विपर्ययज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिना योज-
ना । एतच्च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकतामाश्रित्यो-
क्तम् । संशयस्य संशयाप्रतिबन्धकत्वमिति तादृशं निर्णयतन्वयिनि ।
माहकत्वाज्ज्ञादिरूपद्वयविशेषजन्यस्यैव तन्वयप्रतीत्यनुमाना-
निकाशावासावज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादज्ज्ञानतत्त्वम् । लौकिकसञ्चि-
कृतजन्यनिर्णयस्यानुमानिकार्थाद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् उपपत्तौ त-
न्वयज्ञाने । लौकिकसञ्चिकर्माज्ज्ञानप्रत्यक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्व-
निवशादनुमितेः संशयाप्रतिबन्धकत्वनिवाराः । संशयादिमाधारण-

स्येत्यनेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वरूपनिर्णयव्या-
निवेशः सूचितः । एतन्मते संशयऽनुमित्यादौ च विपरीतनिर्णयस्य
प्रतिबन्धकत्वान्तरं बोध्यम् । विवेचितं चेदमथस्तात् ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्ववादिनां मतमाह । साधारणेर्वाति ।
साधारणे दोषविशेषाजस्योपनीतमाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञान-
मात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः । साधारणे । संशयविशय-
साधारणे । तथा च पूर्ववत् संशयान्यत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे-
ति भावः । उपनीतज्ञानत्वमत्र कर्णे लौकिकसाधितकर्पजन्यविज्ञा-
नान्यज्ञानत्वम्, अत आनुमानिकादिरपि विपरीतनिर्णयस्य विव-
कसाधिकर्पजन्यमपि संशयं प्राति विरोधिता । अत्यश्रव्यानिर्णय-
नुमित्यादौ न प्रतिबन्धकत्वान्तररूपनम् । संशयस्य सारग्राह्य-
वन्धकत्वमुपपादयितुं निर्णयात्मन इति । अतमात्रस्यैव न पक्ष-
स्येति कृत्स्नार्थिकम् ।

तदभावददवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयतां मन्त्रा-
तत्तद्व्याप्यत्वात् । देशान्तरेति । अथ ग्राहकमिप्रप्रदेशेति । अ-
न्तर्देशसम्भावनाविरहो देशान्तरावृत्तयं भूतो वाद् वक्तव्य-
द्वुत्तिः स्यात् । तत्त्वेनोपलभ्येनेति योऽन्यानुपपन्नव्यपक्षकत्वनि-
र्वाहकपक्षतावच्छेदकनिश्चये उपयुज्यते । पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदविशेषणाविशेषितप्रतियोगिस्वभावात्कापक्षेनेन योग्यानु-
पपन्नव्यपक्षकतया देशान्तरवृत्तौ व्यभिचारवाप्याय देशान्तरा-
वृत्तस्यापादकविशेषणतया आवश्यकत्वेन तस्य पक्षविशेष-
मप्यावश्यकमिति हृदयम् । भूमान्तरं व्यभिचारसंशयस्य तत्र-
व्याप्यवृत्तानिश्चयोपयोगी व्याप्तिर्युक्त्यावच्छिन्नत्वनिश्चये त-
स्मिन्वतीत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह । लाघवादिति । व्यति । तत्र-
यप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्पन्नत्वादिति भावः । प्रति-
गिग्राहकानिर्वाहविशेषणानवच्छिन्नत्वस्यापादकविशेषणतया त-
वश्यकत्वादेशान्तरावृत्तित्वस्य च प्रतियोग्यग्राहकत्वेन तदवच्छि-
न्नापादककापक्षेने योग्यानुलम्भनिर्वाहकतयादिरस्वरसो वदन्ती-
त्यनेन सूचितः ।

इति अनुमानगादाध्यायौ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

अथ तर्कप्रकरणम् ।

(चिः) तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन(१)नवस्थेति
न ? न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणान् । यत्र च व्या-
प्तेन शङ्केव नावतरति तत्र तर्कं धिनैव व्याप्तिग्रहः ।

(ग) तर्काद्यत्रानुमित्योपर्यिकव्याप्तिनिश्चयविरोधशङ्कानिवृत्ति-
यति यत्र तर्ककारणाभूतस्यापादकनिष्ठापाद्यव्याप्यापाद्यव्यतिरेक-
प्रत्यक्षदृष्टादीनां निश्चयस्य विरोधिनी या शङ्का तन्निवृत्त्यर्थम-
विधीतं पूर्वं तर्कान्तरमुपयं तत्पूर्वमापि तज्जनकानिश्चयविरोधशङ्का-
नाशपूर्वार्थं तर्कान्तरमित्यन्तरास्थितवैधारास्तीकारप्रसङ्ग इत्या-
दिभ्यः तर्कस्येति । व्याप्त्यप्रसङ्गकत्वेन । व्याप्यादांनिश्चयजन्य-
ता यावदाशङ्कमिति । यत्र यत्राशङ्कयास्तर्कान्यतोऽनिवृत्तिस्तत्रैव
भूतनृपार्थं तर्कस्वीकारादित्यर्थः । यत्र । यावदातर्कं उत्पत्त्यमाते
तत्तथा । यावदातर्कान्पूर्वमित्यर्थः । व्याप्तेन शङ्केव नावतरतीति ।
पुनरावर्ततेन शङ्कानवतारः कारणान्तराभावप्रयुक्तः सिध्यती-
त्यतः कानिच व्याप्तेन तादृगादिना शङ्का नावतरति, तर्का-
न्तरं विधीयतयेव तादृशशङ्कानशङ्क इति प्रार्थयति वर्णयन्ति ।
तत्तत्र । तर्कान्तरं प्रत्येव । तर्ककारणव्याप्यादिनिश्चयसम्बन्धो
न शङ्कः । तथा च तत्रैव विच्छेदशङ्कानवस्थितिर्गित भावः ।

अतस्तर्कविरोधिनीनां कीदृशशङ्कानां तर्कान्यस्य कस्य प्रति-
बन्धकतया निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तर्कविशेषविरोधिशङ्काविशेषेषु
अप्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तेषां दूरपक्षप्रवृत्तिविशेषानिर्वा-
ह्यप्रसङ्गत्वं दर्शयन्नुपादानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेक्षते । तथा-
होयित्वा तस्मात्तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यन्तेन ।

(चि०) तथा हि । धूमो यदि बह्वयसमवहि-
ताजन्यतो सति वह्निवप्रवहिताजन्यः स्यान्नोत्तरज्ञः

(१) व्याप्तिमूलकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

स्यादित्यत्र किं भुत्रोऽवहेरेव भविष्यति ? कचिद् व-
हिं विनापि भविष्यति ? अहेतुक एव वोत्पत्स्यते ?
इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रियान्वाधानः स्यात् ।
यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनापि कार्योत्प-
त्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृण्यर्थं भोज-
नस्य, परप्रतिस्तर्यर्थं शब्दस्य चापादानं नियमतः
कस्मै कुर्यात् ? तेन विनापि तत्त्वम्भयान् । तस्मात्तत्त्व-
मुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् ।

(दी०) दूताशनरामभादिपदार्थभार्यस्यान्वयव्यतिरेक-
मन्वयव्यतिरेकी धूमस्योपलभ्यमानो ऽऽज्यमेतेषामन्यतमं शरणं
धूमरेत्यवधार्य मन्दोऽपि विपत्तानि पराण्येव कारणानि । किं
वा कानिचिदथा कानिचिच्च नेति । तत्र च यस्य व्याप्तिर-
ऽपि इतरभेदस्थयाविधेय्यो धूमात्पत्तिमुपलभते तस्याऽनु-
मेवावधारयति यथा रामभादेः । यस्य च व्यतिरेके तादृशस्य
सकलान्वयंऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव नि-
श्चिनोते यथा वह्नेः । तत्र चाकारणत्वमन्देहो विमोक्षितात्म-
दयन्निवर्तते येन तर्केण तमाह । धूम इत्यादि ।

(गा०) धूमो यदीत्यादितर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगि-
त्वे तत्पुर्थं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थयानुमित्येवमय-
व्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगितेत्याशङ्कां परिजिहोषीति
वित्कारो व्याप्तिग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावप्र-
त्ययुपयोगितया सूत्रोक्ततर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगितां पदार्थ-
ध्वन्यं वह्नेर्धूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं (१) प्रदर्शयति । कुतश्चे-
त्यादिना । अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसमुदायमध्येऽकारणभावमा-
दिकमन्तर्भाव्य कारणमात्रघटितसमुदायस्यान्वयव्यतिरेकग्रह-
मन्वेऽपि तादृशसमुदायत्वमामानाधिकरण्यमात्रेण प्रथमं कारण-

(१) अन्वयव्यतिरेकग्रहमिति पस्तकान्तरे ।

तस्मादेतदपि तत्समुदायान्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारज्ञानास-
म्भवेनेतत्समुदायव्याभिचारिधूमाकल्पने लाघवमिति प्रतिसन्धा-
नम् च तद्वदितसमुदायत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चयात्तर्कवैफल्यं
स्यादिति तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वमावश्यकर्तुं रासभपदोपादानं
बोध्यम् । यद्यप्यकारणप्रदितसमुदायत्वावच्छेदेनापि कदाचि-
त्कारणत्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैफल्यं सम्भवति । तथापि विशे-
षात्तानां न तर्कवैफल्यमित्यादि कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् ।

अनुवस्तु तादृशान्वयव्यातिरेकग्रहदशायामकारणेऽपि कारणत्व-
प्रयोजनवाञ्छितसमवधानकाले तादृशयावच्छिद्यत्वात्तत्त्वदशायां
वच्छिद्यत्वावधानकालोत्पत्तिरसमवधानेतरयावत्कारणकत्वनिश्चया-
सम्भवात्तर्कवैफल्यमुपपन्न इत्याशङ्क्यतेऽयमवधार्य सन्दिग्धे इत्य-
न्यथा । यस्य च व्यतिरेकेऽप्येत्यादिग्रन्थेनाकारणे कारणत्वा-
सम्भवायैव सस्याय गतेत्यस्यायैव युक्तिः । तथा च रासभादिरु-
पेता तत्कारणताप्रसम्भवाय रासभादेर्गदितसमुदाये व्यतिरेक-
कारणतां दर्शित इति धेयम् । अवश्यमेतेषामिति । धूमसामग्री
एतत्समुदायान्तर्गतेत्येवधार्येत्यर्थः । एतद्वशात्तर्कं च धूमं बहुशस्-
त्राणां शालीनवदितसमवधानेतरयावत्कारणकत्वस्यापाश्रय्यतिरे-
कस्याभावेऽप्युच्यते । तदतिशये वह्निस्त्वमवधानेतरयाव-
त्कारणकत्वमिति ब्रह्मानन्दवचनकाले तादृशयावच्छिद्यकारणव-
धनं दुर्लभ्यत्वात्तत्समुदायान्तर्गतेत्यपि वस्तुषु धूमकारणत्वसं-
त्यसम्भवात् ।

काम्यत्वे । अवश्यमेतेषामिति । धूमो हुताशनरासभाद्यन्यत-
कारणक इति निश्चित्येत्यर्थः । सामान्यरूपेण कारणतावगाही ए-
तद्वदितश्रय अहतुक एवोत्पत्स्यते इत्येतादृशशङ्कानिवर्तकतया
निर्या वाहुकारणकत्वनिश्चयकतर्कसम्पादक इत्याहुः । तच्चि-
त्तम् । कादाचित्कतया सकारणकत्वनिश्चयादेवाहंतुकत्वशङ्का-
वृत्तिरसम्भवाद्दुक्तसमुदायान्तर्गतकारणकत्वनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणा-
ः । सन्दिग्धे इति । अग्रिमेण इतीत्यनेनान्वयः । किमेतादीति । धू-
मकारणत्वरूपभावकोटिरुक्तसमुदायत्वावच्छेदेन भानलाभाय सर्वा-
णि । सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगादने संशयत्वायोगात् ।

सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्यावधारितत्वाच्चल्लेदकावच्छेदेन
विपरीतकादिभानं न सम्भवतीति सामानाधिकरण्यमात्रेण तदवगा-
हितालाभाय कानिचिन्नेत्युक्तम् । सामानाधिकरण्येन विपरीतकादि-
भाने सामानाधिकरण्येन भावकोटिर्निश्चितत्वमविरोधीत्येतद्द्वालाभ-
कानिचित्तथैत्यनेन भावकोटिभामानाधिकरण्यसंबलनेन विपरी-
तकोटिभामानाधिकरण्यं ह्येवम् ।

वेत्तेतु । किमेवानीति । धूमकारणत्वं द्युताशनरावमा-
द्यन्यतमत्वव्यापकं तन्न्यूनवृत्तिर्येन्यर्थः । अयं च संशय-
निशिष्य धूमकारणतानिश्चये तर्कोपयोगितानिर्वाहकस्य बहिष्पू-
जनको न वेति संशयस्य सप्रसङ्गः । अन्यतमत्वावच्छेद-
कारणतानिश्चये तादृशसंशयासम्भवादिनिर्प्रदर्शित इत्याहुः ।

नन्येवं क्रमेण समूहान्तर्गतस्य बह्वेव रासमादिभिः न
धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानिश्चयः । धूमव्यक्तियोगेन धूम-
समवहिताजन्यत्वस्येव रासमाद्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि युक्त-
श्चेत्यतथा धूमत्वसामानाधिकरण्येन बहिज्जन्यताया इव रासमादि-
जन्यताया अपि ग्राहकस्य तर्कस्व सम्भवात् । धूमत्वसामाना-
धिकरण्येन बहिज्जन्यत्वे गृह्यमाणे वक्ष्यमाणरीत्या तदवच्छेदेन च
बहिज्जन्यताया इव धूमत्वसामानाधिकरण्येन रासमादिजन्यताया इव
गृह्यमाणे तदवच्छेदेन रासमादिजन्यताया अपि सुप्रसङ्गान्न तद-
त्वावच्छेदेन च बह्व्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि दुर्निश्चयतया बहि-
जन्यताग्राहकस्यापि धूमसामान्यपक्षकर्तृकस्यासम्भवात् । तद्वत्
बह्व्यसमवधानकालीनवह्निप्रत्यक्षेणैतदवधारयत्कारणकत्ववद् रासमा-
द्यसमवधानकालीनतत्तद्व्यापितरयावत्कारणकत्वस्य रासमाद्यस-
मवहिताजन्ये धूमे सत्त्वाच्च तत्र रासमादिजन्यताग्राहकत्वमि-
न्तानामवसरति । अत एव तद्धूमत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि न तेषां हेतु-
ताग्रह इत्युच्यते तथापि बह्व्यसमवधानेतरयावद्धूमकारण-
बह्व्यसमवधानकालीनत्वग्रहदशायां तत्र रासमासन्धे रास-
मस्य धूमकारणत्वसन्देहे धूमे पारिभाषिकवक्ष्यमाणजन्यत्व-
निश्चये न सम्भवति रासमस्यापि तथाविधयावत्कारणान्तर्गतत्वं
सन्दिग्धतया तस्य बह्व्यसमवधानकालीनत्वादर्शनेन धूमे विधि-

मशरादित्याशङ्कानिराकरणायोक्तत्वापेक्षेनोक्तसमुदायत्वावच्छेदेन
प्रकारणतानिश्चयासम्भवप्रदर्शनाय च व्याभिचारनिर्णयेन रास-
त्वावच्छिन्नस्य कारणतावरहो निश्चयते इत्याह । तत्र चेति ।

यद्यपि धूमान्तरे रासभादेर्व्यभिचारदर्शनेऽपि तद्भूतत्वाव-
च्छेदं प्रति रासभादेः कारणतासन्देहो नास्ति । तथापि यस्यामा-
त्रस्यामान्यस्य कारणत्वमस्ति बाधकं तद्विशेषस्यैवेत्यादिनिय-
मात् सामान्यकारणताविग्रहावधारणार्थं विशेषकारणताविग्रहाव-
धारणामप्यवश्यम् । धूमावावच्छेदं प्रति भवानसीयवद्वित्वेन का-
रणताप्रकृतकवितासम्भवेऽपि व्यभिचारनिश्चय इवे न तद्भेदः ।
तत्र व्यभिचारात् न निश्चीयते मध्यमात्रनर्कस्यावतरति तद्भूतत्वा-
च्छेदाप्युक्तस्य ज्ञानावच्छेदकस्य व्यापने च प्रतिसम्पत्ते ताव-
त्तत्वावच्छिन्ने प्रति । तद्यापि कृतानवच्छेदकस्यावच्छिन्नस्यापि
स्मरणार्था निश्चयान्नेव उत्तरकाले च व्यभिचारे प्रत्यक्षता नि-
मित्तमादृशोद्धारणताविशेषो यथाप्युक्त इति भावः ।

यस्य चेति । यदातिरेकविशिष्टतत्त्वापारमिभ्रसकत्वधूम-
नानुभवधानक्षणे तदधिकरणनिष्ठधूमोत्पत्त्यव्यवाहतपूर्ववा-
तपद्वर्तीत्यर्थः । तस्य कारणत्वमवति । धूमो स्वाधिकरणदे-
वतत्त्वप्रदभाववत् । अतस्तथाकारणकत्वाभावरूपवद्व्यवसाय-
तत्त्वत्वविशिष्टतत्त्वत्वधानकार्यत्वेन तत्त्वापारेतरयावत्स्वकार-
णत्वत्वात्कारणकत्वव्याप्यधर्मानुश्रयेन तत्कारणकत्वाभावरमा-
त्रकत्वस्य निश्चिन्तातादृशधर्मोपेक्षापादद्वयस्यावादिनि भावः ।
इत्यनेन कार्यकारणभावप्रदे तर्कस्य हेतुत्वे मानाभावात् प्रति-
पत्तिरुक्त्याविप्रसन्नतरा नत्र तर्कोपयोगिता दर्शयति । तत्र चेति ।
। वद्वि कारणकत्वनिश्चयं वेत्यर्थः । अकारणत्वसन्देहः । धूमो वह्नि-
रणकत्वाभावरसन्देहः । विरोधिताम् । एकत्रैककालावच्छेदनानु-
यमावताम् । निवर्तते इति । तथा च ग्रहसंशयस्य प्रत्यक्षाति-
श्रित्यन्धकृत्यतममवलम्ब्यैतद्विर्माहृतम् । तदप्रतिबन्धकत्वमते-
शयसामग्रीविघटनेन तदभावज्ञातप्रतिरन्धकस्य तदभावापाद-
कत्वस्य तन्निश्चयोपयोगितेति भावः ।

अथ तर्कहेतुरापाद्यव्यातिरेकानिश्चय एवापादककोटिकशब्दां नि-

वर्तयिष्यन्ति, आपादकस्यापाद्यव्याप्यतया आपाद्यव्यतिरेकस्या-
पादकव्यतिरेकव्याप्यतया तन्निश्चयस्य विशेषदर्शनत्वादिति किं
तर्केण ? न चापाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यत्वेऽपि तादृ-
शव्याप्तिप्रतिसन्धानानियमेन तर्कस्योपयोग इति वाच्यम् ।
आपाद्ये आपादकव्यापकतानिश्चयस्य तर्ककारणतया तादृशका-
णक्षाननियमेनापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्तिज्ञानाभावस्यापि
श्रित्तिरत्वात् । पुरुषत्वाभावे कराभावव्याप्यग्रहेऽपि करादि-
व्यापकत्वेन पुरुषत्वादिग्रहसहितपुरुषत्वाद्यभावग्रहस्य आपाद-
संशयनिवर्तकत्वादिति चेन्न । तर्ककारणीभूतज्ञाननाशेऽपि तर्कसं-
शङ्कानुत्पत्त्यनुसंधेन तर्कस्योपयोगित्वात् ।

न च पूर्वजातस्यापाद्यव्यतिरेकानश्चयस्य नाशेऽपि तत्तुल-
कात्मनस्तत्तादृशज्ञानादापादकव्यापकताज्ञानाद्योत्तरकाल्यभावे य-
द्भानुत्पादनिर्वाहान्तर्कस्यापिश्रित्तिरनेति वाच्यम् । कुत न य-
द्वन्धकात्तादृशज्ञानानुत्पादेऽपि तर्केण शङ्काभावपन्थात् ।

आहार्यजङ्घाया विशेषदर्शनानिवर्तनीयतया तादृशव्याप्य-
अप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्तादार्थ्यसत्त्वे निश्चयेऽप्यन्यस्यास्य तादृश-
विग्रहनाय तर्कपिज्ञात मिथ्याः ।

ननु कार्यकारणभावग्रहस्यैव का प्रत्यक्षोपयोगिता स्या-
त्तादृशकतर्कविरोधिशङ्कायां व्याघाता उपपद्यन्ते इत्यत आह-

(दी०) अनुसन्धेयथावयवं कार्यकारणभावग्रहः तर्क-
नत्वाद्याप्तिबुद्धेः । सापानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकसंज्ञात्म-
मानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं पृक्तवन्तस्मैव वा व्याप्तिरिति सं-
कत्वात् । विपर्यये तत्कोटिप्रावर्धयसापेक्षश्च तर्कस्य तत्ता-
कोटिकशङ्कानिवर्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्निःफलम-
न्यान्यतरो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । तथापि
वसायिता च क्वचिद् विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि ।
चित्पक्षधर्मतावलात् तत्सम्पत्तये चात्र बह्वयसमवहिताः सन्त्य-
पक्षो विशेष्यः । विशेषणवत्त्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्नि-

वह्नयसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वमापादकम्,
जन्यत्वाभाव आपाद्यः । वह्नयसमवहिताजन्यत्वविशिष्टभूमत्वं पक्ष-
तावच्छेदकम् । घटादौ व्याभचारवारणाय बन्हासमवहिताजन्यत्व-
रूपमापादकविशेषणमुपात्तम् । तादृशविशेषणाभावमादाय विपर्य-
यपर्यवसानवारणाय तस्य पक्षविशेषणतयोपादानम् । अतो वह्ने
रेवेत्यादिशङ्काद्वयनिराकरणमप्युपपद्यते । तदुभयस्यापाद्यत्वात्
रेकानिश्चयावितोषत्वेऽपि विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तर्कविरोधि-
त्वादित्युपाध्यायप्रभृतयो व्याचक्षते । तत्र बन्हासमवहितजन्यत्व-
साधारणविशिष्टाभावस्वप्रकारेण बाह्यसमवहितजन्यत्वरूपस्यापा-
दकाभावस्य जन्यत्वाकृतेरुपायाभावेन निष्ठावपि न क्षम्यते ।
तादृशसिद्धेरसमानप्रकारकतया तादृशसमवहितजन्यत्वस्येव न
ह्निसमवहितजन्यत्वाभावकोटिकशङ्काविरोधत्वं विरोधेऽपि तस्य
चिच्छन्नापादकत्वात्तत्तत्तद्विच्छन्नप्रकारकज्ञानविरोधत्वेन तद्वि-
समवहितजन्यत्वाभावरसावच्छन्नापादककस्य प्रकृतत्वकस्य ता-
दृशशङ्काविषयनङ्गाय । वह्निमसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नत्वस्या-
यकतासम्भवादिति दर्शितपक्षविशेषणमनर्थकम् । यदि च तद्वि-
च्छन्नावच्छन्नापादककतर्कस्यैव तद्व्यावच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिपक्ष-
कता, अन्यथा यादृ रूपं शुभान्यत्वं विशिष्टमनाद्यन्त्यात्तात्पर्यं गुणे
न स्यादित्यादित्वावतारदशार्था रूपं सत्तावदिति कालानुदयानुस-
रिति नोक्तविशिष्टापादककतर्कस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वकतार-
ङ्गाविरोधितेति मन्यते, तदा तादृशपक्षविशेषणापादानेऽपि न तस्य
तादृशशङ्काविरोधिता निर्वहतात्यलं तादृशपक्षविशेषणोपादानेऽपि
शङ्का निराकृत्य तादृशविशेषणोपादानं सार्थक्यति । तद्व्यावच्छिन्न-
कोटिमात्रपर्यवसायिन इति । तत्कोटिनावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य
कावपर्यवसायितयोगितावच्छेदकावच्छिन्नापादकस्येत्यर्थः ।

तदभावशङ्केति । तद्व्यावच्छिन्नावशङ्केत्यर्थः । तेन भूमत्त्वकत-
स्वी न स्यान्नभूमः स्यादित्याद्यापत्तेर्भूमजनकतेजस्तत्वात्तदा तद्व्यावच्छि-
न्नपर्यवसायित्वेऽपि न वह्निमात्रे वेति शङ्काविरोधित्वम् । विपर्ययानु-
मानादनाश्रयतादृशशङ्काया निवृत्तिस्तर्कादप्याहार्यसाधारणता-
दृशः पवति तु पर्यवसितार्थः । न तु विशेषिताविशेषितसाधार-
णतद्व्यावच्छिन्नापादककतर्कस्यैव तद्व्यावच्छिन्नकोटिकशङ्काविरो-

अथ तथा सति उक्तानिप्रसङ्गापातात् । नापि शुद्धतद्दर्मावच्छि-
न्नापादककर्ममात्रस्य तथात्वम्, गुणकर्मभिन्नं सामान्यं यदि शु-
द्धतद्दर्मावच्छिन्नविशिष्टसत्तावन स्यात् द्रव्यं स्यादित्येतादृशतर्कस्य शु-
द्धतद्दर्मावच्छिन्नापादककत्वविरहेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नविशि-
ष्टतद्दर्मावच्छिन्नानुभववदित्यवधारणत्वात्पर्यायेः ।

सत्त्वपदप्रयोजनपाह । अन्येति । येन केनापि रूपे-
ण तत्कोटिपर्यवसायिनस्तर्कस्यैव तद्भावशङ्कानिवर्तकत्वे
तत्त्वः । व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितौ साध्यभा-
वतत्त्वपदप्रयोजनमात्रानुसारे पुनस्तत्कोटिमात्रपर्यवसा-
यित्वं तद्दर्मावच्छिन्नविशिष्टतत्त्वपदप्रयोजकमात्रमात्रकत्वं त-
त्त्वकत्वमात्रमात्रशङ्कानिवारणमात्रपदप्रयोजकमिति यथाश्रुत एव विप-
र्ययः । अदर्थः । तन्मते समानविषयकत्वेनैव विरोधितानस्य प्रति-
फलनस्य विशेषणवत्तानिश्चयकार्त्तानिश्चिष्टाभावाऽनुमितेर्विश-
ेषाजपस्यार्थविधेयकत्वनिर्वाहः तथा च सत्यन्यथेयस्यापि तत्कोटि-
पर्यवसायिपर्यवसायिनोऽपि तर्कस्य तद्भावशङ्कानिवारणार्थे
तत्त्वः ।

वदितच्छुन्येति । वह्निजन्यतदसमवहितजन्यान्यतरो न स्या-
त्त्वः । आपाद्यप्रतिप्राप्तिं जन्यत्वं त्राप्रे निर्वक्ष्यमाणं पारिभा-
षिकेण प्राप्तां तेन वह्निसमवहितजन्यपटादौ न व्यभिचारः ।
विशेषाया वह्निसमवहितपरत्वजन्यान्यतरत्वञ्च जातिरिक्ता भेदो येन
। तत्त्वपदपर्यवसायिता न स्यात् किं तु स्वप्रतियोगितानवच्छेद-
विशेषतत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वज्ञमस्वरूपमेवेत्याशयेनदम् ।
तत्त्वपदभूमालोकान्यतरत्वस्य भूमत्वालोक्तत्वरूपतापक्षे तेन हे-
तुः प्राद्विद्यान्याश्वानुमाने धर्मिभेदविरहेण वैयर्थ्यं सम्भवतीत्या-
होऽप्यनन्याश्वप्रवेगेन परामर्शप्रत्यये दीधितिकृत समाधायस्यति ।

तत्त्वपदवह्निसमवहितपरत्वपक्ष वह्निसमवहितजन्यमे-
वेत्याह । तत्त्वपदवह्निसमवहितजन्यमदस्याजन्यत्वमनियततया ततो शु-
द्धतया च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नमेदरूपान्यतर-
मात्रप्रतिप्राप्तिरिति वाच्यम् । एकभेदविशिष्टपरमेष्ट्यन्ताभावरूपवा-
च्यत्वंस्यात् विवक्षितत्वात् तुल्ययुक्त्या तस्यापि वह्निसमवहि-
जन्यतादिरूपानतिरिक्तत्वात् । स्वसमानाधिकरणवाङ्मन्त्रक्षण-

तद्व्याप्ताभावमात्रवृत्तिप्रसङ्गविच्छिन्नप्रकारकत्वानियमात् । तादृशप्र-
त्ययमात्रविधेयकत्वानियमाद्वा, विशेषणवृत्तानिश्चयस्यैव विशि-
ष्टतास्त्वाकान्तविशेषणाभावरूपैकविशेषवाच्यरूपत्वादिति भावः ।

न च तर्कस्य तादृशशङ्कानिवर्तकत्वे विषयेयानुमितिकलोपधानम-
न्वयः यत्किञ्चित्कारणविरहेण तदनुपधानस्थलेऽपि तस्य तद्भावात्
तत्तदभावाभावस्य तदूपावच्छिन्नसिद्धियोग्यतैव तर्कस्य तदूपाव-
च्छिन्नताभावशङ्कानिवर्तकत्वोपयोगिनी वाच्या । तथा चैतादृशतर-
त्यादिशून्यकालेऽपि योग्यताया अव्याहतत्वात् तर्कस्य पक्षे
तत्तदविशेषसम्पादकविशेषणदानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पर्वतो
तर्कस्य स्यात्पर्वतः स्यादित्यादितर्कस्याभासवद्भिवाधानवत्ता द-
त्ताया भासवद्भिवाचाच्छिन्नाभावशङ्कानपत्त्यकत्वात् प्रकृततर्कौप-
यकत्वपक्षपक्षादप्रकृतपक्षभावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्ययकत्वादूपावच्छि-
न्नाभावताज्ञानापीनापादकाभावानुमितेनैव सति प्रतिबन्धके यत्को-
ट्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वानियमस्तद्व्याप्तावच्छिन्नापादाविषयक-
त्वमिति तर्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयो-
जकत्वात् पक्षतावच्छेदके बहुपक्षमवहिताजन्यत्वप्रवेशनस्यावश्य-
कत्वम् ।

तद्विरुद्धकद्रव्यपक्षवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ वदित्वावच्छिन्न-
प्रकारकत्वाविरहादुक्तनियमासम्भवात् इति प्रकृततर्कप्रयोजक-
त्वमिति तद्व्याप्ताभावमात्रवृत्तानिश्चयस्यैव विशेषणम् । यत्र चमन्तप्र-
त्ययानुमितिकप्रयोजकत्वान्न तर्कव्यापिशानजन्यायां बहुपक्षवलि-
तावृत्ततावानुमितौ वदित्वावच्छिन्नप्रकारताविरहादुक्तनियमा-
सम्भवात् इति प्रकृततायाभाववत्तावगाहित्वं व्यापिशानविशे-
षणम् । अत्रपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकस्य पर्वतो निर्दिष्टः स्या-
त्तद्व्याप्ताभावमात्रवृत्तिशून्यः पर्वत इत्याद्याकारकस्व-
त्वावच्छिन्नतायां पर्वतो भासवद्भिमात्रे वेत्यादिराशयनिवर्त-
नं प्रत्यक्षं प्रतिबन्धके तादृशनिश्चयवच्छिन्नतदूपावच्छिन्नाभा-
वाज्ञानजन्यापादकाभावानुमितस्तर्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रानियमतादृशनिश्चयविशिष्टत्वे सति तदूपावच्छिन्नापादाविषय-
त्वमव तादृशशङ्काविरोधित्वप्रयोजक वाच्यम् । पक्षतावच्छेदके
प्रत्ययमवहिताजन्यत्वविशेषणप्रवेशनं च तादृशनिश्चयवैशिष्ट्य-

निर्वादायैव । स्वतन्त्रतादृशनिश्चयविशिष्टः शुद्धधूमत्वावच्छिन्न-
पक्षकतर्कोऽपि शङ्कानिवर्तक इति ध्येयम् ।

[(१) धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण बहुवचनवहितजन्यत्वाभावा-
निश्चयसहकृताच्छुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकाविशिष्टाभावव्याप्यवत्ता-
शानाम् तादृशपक्षे बाह्यसमवहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताका-
नुमातः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरवाच्यनिश्चयस्यैवापगत्यो-
प्रकारताप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन
नीलरूपाभाववत्तात् पृथिवीत्वावच्छेदेन नीलेतररूपानुमितिप्रवृत्ति-
रिति तु न भाधुः । सामानाधिकरण्यमात्रावग्राह्यनुमतौ तादृशवत्त-
वाभावत्वादपि अपरविशेषप्रकारकत्वेऽविरोधात् ।]

अत्र पक्षे विशिष्टाभावस्य विशेष्यताविशेषगताभावभावमात्र-
कत्वाभ्रोकतर्कस्येतरवाधवत्तादपि विशेष्यभावमात्रपर्यवसानेन
निर्वहति, इतरवाधस्य व्यापकतावच्छेदकानाकान्तधर्माभासत्वात्,
अनतिरिक्तत्वेऽपि बहिःसमवहितजन्यत्वत्वेन विशिष्टाभावपक्षमात्र-
प्रकृते दृष्टम् । बाह्यसमवहितजन्यतान्वीविरोधनदृष्टावच्छिन्नपक्ष-
विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नवाधप्रदात् । न हि सौरभेतरगन्धानुल्लस-
तिविशेषावच्छिन्नवाधग्रहदशायां गन्धत्वावच्छिन्नसाध्यकाद्युत्पत्ते-
सौरभत्वेन गन्धो भासते, अपि तु तादृशगन्धमिश्रगन्धत्वेनैवात्र
वन्हासमवहितजन्यत्वमिश्रविशिष्टाभावत्वेनैव पर्यवसानं भवेत् ।

न च बाह्यसमवहितजन्यत्वत्वेन विपर्ययपर्यवसानाय बाह्यसम-
वहितजन्यत्वमिश्रत्वविशिष्टविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नभावत्वेन पर्याय-
शेषणीय इति वाच्यम् बहिःसमवहितजन्यत्वमिश्रत्वाविशिष्टतादृश-
भावत्वस्य वन्हासमवहितजन्यतात्वसमनियतया गौरवेण तादृश-
विशिष्टाभावत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नभावमात्र-
मिद्वेगित्यस्वरसात् सत्यन्तमापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशादनु-
क्रमते । वस्तुत इति । तत्र बहिःसमवहितजन्यपदस्य यत्तादृश-
परतां प्राचीनैरनिराकृतां प्रथमतो निराकरोति । बहुवचन्यमवति-

(दी०) वस्तुतो वन्ध्यमन्यमपि बहिःसमवहितजन्यं च

वृक्षममवहितजन्यं च सम्भवतीति वह्नितन्मत्वपर्यवसितं व-
ह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । तथा च घटादौ व्यभिचारवार-
णाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं (१) मयन्तम् । अजन्मे
जन्ये च नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारवारणाय जन्य इति ।
अर्थस्तु वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितन्मत्वधानेतस्यावत्का-
लजन्यत्वम्, तथाविधभावकारणकत्वमिति यावत् । तथा च
वृक्षममवहितजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानकालीनवह्नि-
समवधानेतस्यावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

(२) नान्तरीयकत्वान्न च घटादौ स्वस्मान्नाधिकरणव-
ह्निसमवधानसमवधानजन्यत्वस्वरूपस्य तादृशक्षणावहितोत्तरअणो-
पपन्नपर्यवसितस्य वह्निसमवहितजन्यत्वपर्यवसितस्य वह्न्यसमव-
हितजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । वह्नितन्मत्वपर्यवसितम् ।
वह्नितन्मत्वस्वरूपम् । वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । वह्निस-
मवहितजन्यपदार्थावच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा यथाश्रुतवह्नि-
समवहितजन्यत्वस्य शुद्धस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वविशेषितस्य
। वह्नितन्मत्वव्याप्यत्वेन प्रकृततर्काद्वह्न्यसमवहितजन्यत्ववि-
शेषणसमवहितजन्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशनिश्चयस्य तत्स-
माप्तकस्य च यादृशपरकभावशून्याभावोपपन्नस्य तादृश-
तादात्म्यावकाशविहेन ब्रह्मसमयोः कार्यकारणभावनिश्चयानुपपत्तेः ।

तच्च वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वनियततया तन्नि-
श्चयेऽपि व्यसितिशयनिर्वाहान् कार्यकारणभावशून्याऽऽकाञ्चन-
मिति वाच्यम् । स्यादववाहितपूर्वक्षणावच्छिन्नवह्निसति तादृशवह्नि-
त्ये च यदुत्पात्तस्यत्वाधारण्येन वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्नि-
व्याप्यव्याप्यत्वात् ।

तच्च वह्न्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वस्य व-
ह्निव्याप्यत्वनियततया तन्निश्चयशब्दे व्यसितिशय इति वाच्यम् ।

(१) आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमित्यपि पाठान्तरमिति शायते
स्यानुसंधात् ।

तादृशविशेषणविशिष्टस्य केवलजन्यत्वस्यापि वह्निव्याप्यत्वमित्यत
 तथा वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकत्वकैवल्यम् । एवं धूमसाध
 क्लेशेन जन्यत्वरूपायाव्यतिरेकनिश्चायकत्वात्तदुक्तकर्मता धूमसा
 मान्यं वाह्यसमवहितजन्यत्वनिश्चायकत्वेन व्यतिविशेषेण न तत्र
 केस्य वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चायकताया तादृशनिश्चयस्य न तत्र
 विनापि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयवत् समवेन तर्कमन्वयान्
 आपाद्यकौटिभिनियोगिविशेषणमित्ये । आपाद्यकौटिप्रतिपक्षे
 शेषणार्थकमित्यर्थः । तथा च घटादिमाभारणस्य केवलवद्विजयभा
 भावस्यापादकत्वेऽपि तत्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपावशेषणमात्र
 तत्र तद्विशिष्टजन्यत्वात्तत्वरूपाभासस्य सत्त्वेन न व्यतिरेकता । तत्र
 च पक्षे वह्न्यसमवहिताजन्यत्ववशेषणान्तर्भाव विनापि तत्र पक्षे
 भावस्य चानिरीकत्वेऽपि च वाह्यजन्यत्वाभासपर्यवसानेन न व्यति
 रेकता । अतएव वह्न्यसमवहितजन्यत्वमपि तत्र व्यतिरेकता । तत्र
 प्रोक्तत्वम् । वह्न्यसमवहितत्वे च स्वाधिकारणद्वयवच्छिन्नत्वेन तत्र
 वक्ष्यमाणवृत्तिवत् । एवं च जन्यत्वधिकरणदेशवच्छिन्नत्वेन तत्र
 वक्ष्यमाणवद्विहितपूर्वजन्यत्वमेव पर्यवस्यति । अतएव तत्र जन्य
 त्वम्, तदभासमात्रादयस्य वा सत्यन्तार्थः । स्वाधिकारणकेन
 चिच्छिन्नत्वस्याभावे निवेशाज्जन्यभावस्यैव किञ्चिद्विशेषाच्चजन्यभा
 भाववत्त्वाव्यवहितपूर्वक्षणकत्वेन विशिष्टभावस्याभासत्वेन तत्र
 योग्यप्रसङ्गः, सत्यन्तार्थजन्यत्वयोरुभयाभासस्यापाद्यत्वेन तत्र
 त्तिः, धूमे सत्यन्तार्थाभासेनोभयाभावस्याक्षतत्वादित्येतावन्तानि
 पक्षेनोक्तानि ।

केचित्तु स्वसमानाधिकरणवन्निहमदन्यस्वाव्यवहितप्राधान्य
 यद्यत्तदन्यत्वमेव वह्न्यसमवहिताजन्यत्वम्, वन्ही सत्यन्त
 अधिकरणत्वनिवेशाद्व्याव्यवहितप्राक्ष्यस्यापि देशान्तरे तत्र
 निहमत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः । एवं च यादृशार्थ
 व्यक्तेरधिकरणे कदाचिदपि वह्निर्नास्ति तत्र सत्यन्तत्वमस्ति
 ऽपि विशिष्टद्वयस्य स्वसमानाधिकरणवन्निहमदन्यका प्रकृति
 निहतत्वमवधानेनैवभावकारणकत्वज्ञस्य तत्रासत्वादेव विशिष्ट
 वानिर्वाहाश्च व्यभिचार इत्याहुः । नदस्तु । तथा सति निवर्त्तनी
 यविशिष्टद्वयनिवेशस्य वह्निर्व्याधिकरणघटादिकमुपेक्ष्य तान्ता

दशभ्रमसंयोगादीनां चातथात्वाच्च तद्वदादौ व्यभिचार इति
चाच्यम् । तद्वद्विषमवधाननाशकालस्यापि भाविबहुवचन-
मवधानप्रागभावकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वी-
ययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्विषमवधाना-
भाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां
प्रत्येकं तथाप्यवधानवृत्तिवदपि मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्व-
द्विषमवधाननाशक्षणानां तथापि धर्मदादियावत्कारणान्तर्गतत्वा-
गतावानाधिकरणत्वात् । याद्विषमवधानप्रागभावक्षणाणां च तदन्तर-
व्यसंयोगादधर्माधिकरणत्वादिनिवृत्त्यवस्थस्य तादृ-
केणात्रेदापि क्षणनिरूपिणीयां वृत्तित्ववच्छेदकत्वविरहेण तावत्
धर्मदादौ विशेष्यदलाभावस्याक्षयत्वात् ।

तत्तद्विषमसमर्थादतज्यत्वाविशिष्टस्य न तद्विषमसमवधान-
भावकालीनवर्द्धितत्वमवधानान्तरयान्तरकारणकत्वस्यात्राभावात् । अथा-
दनीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि कश्चित् ।

अथ भूमादितनयोपपत्त्यमुदाहरणसमानकालीनत्वव्यतिरिक्त-
मवधानस्य भावत्वेन न युद्धापि क्षणे वृत्तिर्भावतायाः प्रागभाव-
कारणपदकलोपवित्तकारणपरमाध्यम् । यावत्प्रवृत्त्यवस्थस्य
न्तर्गतवर्द्धितत्वमवधानयोर्विषमसमवधानकालीनत्वाभावात् । अ-
पि नैतद्वलप्रसिद्धिस्मभ्य इत्यतो वर्द्धितत्वमवधानान्तरस्य का-
णविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वर्द्धित्वमवधानाभाववत्त्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वादाह-
स्य कारणाविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वर्द्धिसंयोगाभावे न त-
समवधानपदार्थः किं तु कालिकत्वस्यैव अवच्छिन्नप्रतिपत्तिरिति
वद्व्यवभाव एव, वद्व्युत्पत्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य चान-
सम्बन्धेन वर्द्धितत्वादिति वर्द्धेव वद्व्यसमवधानकालीनत्वमि-
हर्तव्यं वर्द्धिभेदनिवेशनमाश्रयकमिति चाच्यम् । वर्द्धितत्वस्या-
वृत्त्युत्पत्तिक्षणस्य देशावेषावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वर्द्धिसमर्थादतज्ययथादिनामस्यधिकरणक्षणस्यापि
इति यावच्छिन्नवद्व्यभाववत्तया स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्व्यम-
वधानस्य विवक्षितत्वात् । वद्व्युत्पत्तिक्षणस्य च भूमाधिकरण-
वच्छेदेन वद्व्यभाववत्ति- अतकाला

वाच्यम् । यदा यत्र यस्याधिकरणनानिर्वाहकः संयोगादिस्त-
र्कप्रकरणमेव तदानीं तद्वृत्तावच्छेदकमन्यथा देशान्तरवृत्ता-
दन्तर्गतं चात्रानेप्यमाणे घटादाविहास्य स घट इत्यादिपरीति-
साक्षात् । एवं च बहुधादेः स्वात्पत्तिप्रणवृत्ता तत्कालीनसम्बन्ध-
ता स्वावयवस्यैवावच्छेदकत्वं न तु स्वसंयोगिनोऽपि धूमवत-
जदा तत्र तत्संयोगाभावादिन, तत्र च धूमवदवच्छेदेन बहुधावा-
च्यस्याक्षतत्वाद् बहुधापि तदसमवधानकालीनस्य द्वार-
याद् भवेत् । यत्र बहुधिसमवधानदशायां महाघटशब्दस्तदन्त-
र्गतः स बहुधिसमवधानकालीनैवात्यन्तसंयोगादिभिर्निर्दिष्टमिति
महाघटो जीततत्तादृशस्य स्वघटप्रत्ययवाचतां दृष्ट्याभावसंयो-
गोपशब्दप्रणानां तादृशसमवधानकालीनतया तत्र बहुधिसम-
वधानकालीनयात्राकारणकत्वमेवात्र व्यभिचारः ।

तत्र महाघटोत्पत्तिदशायामेव तादृशस्वघटप्रत्ययनिवारणाय
महाघटतादृशव्यक्त्यापि तद्वृत्तेर्नृताया आवश्यकत्वात् तद्वृत्ते-
तत्तादृशसमवधानकालीनत्वाविहास्य व्यापन्या-
सो भवेत् । यत्र महाघटस्यासंग्रीसमवधानोत्तरे महाघटाधिकरण-
तादृशसंयुक्तकपालान्तरमन्तर्भाव्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययमितिस्तत्र पूर्वे तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविहादेव तद्वृत्तेर्नृ-
तायाण्यसम्भवेन महाघटतादृशव्यक्तिहेतुतायां मानाभावात् ।

तत्र तत्संयोगतत्तादृशव्यक्त्या तस्य हेतुत्वमित्यत्र विनिगम-
भावरह इति वाच्यम् । सामान्यद्वारेण स्वघटहेतुताकावस्थेय-
संयोगव्यक्तिहेतुत्वे विनिगमकत्वात् । एवं चित्तादृशव्यक्तिचान्या-
णाम् स्वात्पत्तिप्रयोजकप्रत्ययान्तिविशेषानां कारणानां बहु-
धिसमवधानप्रणवृत्तित्वं अवधारणायम् । तथा च सति तादृशघट-
तत्तस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिशोभिताकृत्यरूपप्रतिबन्ध-
प्रभावस्य तद्वृत्तेर्नृतापत्तिप्रयोजककपालप्रत्ययान्तिविशिष्टस्य
तस्य अधिकरणकालोऽसत्त्वेन व्यभिचारकारणसम्भवात् । एवं च
वोत्पत्तिक्षणं धूमोत्पादप्रयोजकसंयोगरूपप्रत्ययान्तिविशिष्टस्य बहु-
धिसमवधानस्य न बहुधिसमवधानकालीनमेति बहिर्लोकनिवर्तनमर्थवत् ।

यदि चागन्तुककपालप्रत्ययस्यापि तादृशप्रत्ययसत्तिनया त-
त्तादृशप्रत्ययमावस्य तत्तादृशप्रत्ययसत्तिनया इति मन्यत तदा स्वाधि-

क्षणदेशावच्छेदेन वक्ष्यमाववान् यः क्षणस्तदवच्छिन्नस्वप्रयोजक-
वह्निस्तत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वमेव विवक्षणी-
यम् । तादृशसमुदायान्तर्गतायाः पूर्वघटारम्भककपालनिष्ठद्रव्या-
भावाधिकरणतायास्तथाविधक्षणावच्छिन्नत्वेन न व्यभिचारः ।
एवं च धूमेत्पत्तिप्रयोजककारणाधिकरणतासमुदायान्तर्गते-
स्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवक्ष्यधिकरणत्वस्य बह्व्युत्पत्तिक्षणान-
वच्छिन्नतया तादृशक्षणमादाय स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवक्ष्यता-
ववक्षणावच्छिन्नतत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वस्य
धूमे प्रसिद्धसम्भवेन बहिपदव्यर्थ्याभावात् ।

यद्वा यद्यत्कारणं यद्यधिकरणप्रत्यासन्नं सन् स्वाव्यभिचार-
जकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतत्तत्कारणसमुदायवद्धवक्ष्यव-
धानक्षणकत्वविवक्षणात् सामञ्जस्यम् ।

यत्तु बह्व्यवधानकार्त्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणवद्विपक्ष-
क्षणवृत्तित्वमेव विवक्षितम् । तथा च बह्व्युत्पत्तिक्षणस्यापि म-
समानाधिकरणवद्विपक्षतया बहिपदसार्थक्यामिति केचिदाहु-
सन् । स्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवद्विपक्षजन्यत्वस्य बह्व्युत्पत्तिक्ष-
णाधारणतया तावदेव वर्दानात्त्वनिवेशनं विनाप्युपपत्तेः त-
दधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवद्विपक्षजन्यत्वं निवेद्य वर्दानस्त्वानु-
सृत्यायुक्तत्वात् । एवं स्वसमानाधिकरणवद्विपक्षजन्यत्वस्य
यदि बह्व्यवधानकार्त्तिकत्वं तदा स्वसमानाधिकरणवद्विपक्ष-
व्यवहितप्राक्क्षणकत्वरूपस्य बह्व्यवधानजन्यत्वस्य विशेषणत्वेन
सामञ्जस्ये बह्व्यवधानवहितजन्यत्वरूपनिर्बन्धव्यवहितसत्यस्मान्म-
णमनर्थकम् । स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवक्ष्यत्वमवधानाभाववक्ष्य-
वृत्तित्वं यदि पुनर्बह्व्यवधानकार्त्तिकत्वं तदा एकस्या एव घट-
व्यक्त्येव स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवद्विपक्षमवधानवति त-
त्समवधानाभाववति चोत्पत्तिस्माद्विशेषव्यक्त्येवद्विपक्षमवहितजन्यतया
यत्किञ्चिद्देशावच्छिन्नवक्ष्यभाववक्ष्यवृत्तिमात्रजन्यतया च न
व्यभिचारः स्यादिति सत्यन्तर्निर्बन्धव्योपादानसार्थक्यमिति ।

बह्व्यवधानजन्यपदस्य बह्व्यवधानार्थकत्वे जन्यपदस्य यथा
श्रुतार्थान्तामभ्युपेक्ष्यामि तान्तर्यायवद्विके प्रकारान्तरेण व्यभि-
चारं वाच्यतां मतं दूरीयितुमुपन्यस्यति । यस्मिन् ।

(६०) यत्तु नान्तरीयवाहिके व्याभिचारवारणाय आपा-
दककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च बह्व्ययवृत्तिसामग्य-
जन्यत्वमिति । तन्न । प्राक् तदसिद्धेः ।

(६०) आपादककोटावेवेत्येवकारेणापाद्यप्रतियोगिविशेषण-
व्यवच्छेदः । विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय पञ्चांशोऽपि तस्य
विषयत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । बह्व्ययवृत्तिसामग्यजन्यत्वमि-
ति वा असमवहितजन्यघटादौ च न तादृशसामग्यजन्यत्ववदेस्त-
दावृत्तया तदुत्पत्तिप्रयोजककारणसमूहात्मकतत्सामग्यघट-
त्वादिति न व्याभिचार इति भावः ।

आगमः । बह्वी धूमजनकत्वमिच्छयात् पूर्वमित्यर्थः । तदसिद्धेः ।
तथाप्यवृत्तिसामग्यजन्यत्वानिर्वाहाद्धूमा धूमजनकत्वमन्वदे-
ह्यसमस्यां तदवृत्तितत्त्वापि संशयादिति भावः ।

यत्तु त्वत्त्वसमवाहकजन्यत्वस्यापाद्यप्रतियोगिकोटीविशेषणत्वे-
ह्यपि निविष्यतीत्यादिशङ्काद्वयस्य कथं तर्कविरोधिता, एत-
न्न तस्य पञ्चाविशेषणतया तादृशशङ्कायाः पूर्वमेत इव विंशि-
तपञ्चाविशेषणसमवादादित्यत आह ।

(६१) अत्र आपादणी शङ्कादष्टापत्तिपर्यवसायिनी (१) । त-
त्त्वसमवादावधिनिर्दिष्टपर्यवसायिनी । अवहेतुवदिशङ्कान् ।

(६१) अवेति । एतन्मते इत्यर्थः । दष्टापत्तिपर्यवसितेति ।

तस्य पञ्चाविशेषणत्वस्य दष्टतापर्यवसितेत्यर्थः । इदञ्च न ज-
यातव्यम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत् । तज्ज्ञानजनकत्वमत्र त-
वसानं बाध्यम्, धूपवद्वयसमवाहतजन्यत्वस्य सन्देहे तद्या-
स्य तदवसायविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः ।

निर्दिष्टशङ्काश्च कारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटकतया
वेद्य इत्येव बोध्यम् ।

तत्रैवमथहतुक एवात्पत्त्यने इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं
वेत्तावता ? तथा हि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभा-
वाद्यतयोत्पन्नत्वरूपतद्भाववति अहेतुकत्वशङ्का मूलशैथिल्य-
(१) पर्यवसितेति पाठान्तरम् ।

शङ्कापर्यवसायिनी, गतस्तस्यां सत्यां तत्र वक्ष्यसमवहितहेतुकत्वमहितवैधित्यहेतुकत्वस्यापादककौटिकशङ्का जायते तादृशेचित्तो यत्र वक्ष्यसमवहितहेतुकत्वमिति वद्विषयवक्ष्यताहेतुकः स्यात्तदा हेतुकः स्याद्वक्ष्यसमवहितान्तस्ममवहितान्तिरिक्तस्याप्रतिष्ठेति तादृशकर्म्य इष्टापत्त्या असम्भवात् न च मूलशैथिल्यशङ्केन व्यापकाभिमतभाववात् व्याप्याभिमतसत्ताया व्यभिचार्यवादिति । एतन्मते सौत्पन्न्ये वा प्रायव्यतिरेकः अपि तु वक्ष्यसमवधानकालोक्तयावत्कारणत्वम्, तद्विशिष्टे चाकारणकत्वशङ्का नावतरत्येवेति नोक्त्याऽप्यहेतुकत्वशङ्कायां मूलशैथिल्यशङ्कापर्यवसानम् ।

न चाप्रायव्यतिरेकवक्ष्यता निर्वाचने धूमहेतुकत्वशङ्का व्याप्यसंशयविधया आपादकीभूतवक्ष्यहेतुकत्वशङ्कामावर्धनं, अतो शैथिल्यशङ्कायां पर्यवसानं, एकस्मिन् धूमिण आपादाभावात्कालसहिताया आपादकशङ्काया आपादके आप्रायव्यतिरेकस्य रूपत्वान् । पक्षे आपादाभावनिश्चयस्य च तर्कपूर्वपक्षव्यतिरेकः न । यदि चाहेतुकत्वशङ्कायां सत्यां धूमे स्वकारणकत्वमावधानाभावादिनश्च एव न सम्भवतोऽप्युच्यते तदा आपादशङ्कायाऽप्यसंशय एव हेतुर्न तु रूपान्तरेण, भिन्नधर्मितावच्छेदकत्वमावधाननिश्चयो न सम्भवतीति प्रागेवोपपादितम् । एवं धूमसहितपक्षे वक्ष्यहेतुकत्वसंशयो विधौ तादृशहेतुकत्वशङ्कां सुलभ एव तस्यां न तर्कानुसरणान् सा चेत्तद्विद्युच्छ्रुत्यात्तर्हि अलमहेतुकत्वशङ्कां कणायासेन ।

(१) आपादाभावापादकवत्त्वेनेति पाठान्तरम् ।

(२) विषयविति पाठान्तरम् ।

यत्न शक्तिं धूमहेतुकत्वशङ्का आपात्रव्यतिरेकनिश्चयविघट-
तया दृष्टान्तिशङ्कारूपेति तदपि न । यत्न उत्पन्नतया निश्चिते
य धुमे यद्यहेतुकत्वशङ्का स्यात्तदा उत्पन्नमात्रे एव सा स्यादिति
हेतुकत्वस्य न कुत्रापि प्रसिद्धिर्गति तदभावशङ्काया एवास-
त्तव्यत आह । तृतीया पुनरागत । पुनः शब्देनेतदपत्तिर्व्यवसा-
यप्रयत्नेदः । आपाद्याधानाद्विरूपहेतु इष्टान्तिप्रयोगात् सा च
व्यतिरेकविषयतया । आपादकोत । आपादमित्यत्र बहुप्रयत्नत्वं बहि-
र्गमक-वामावरूपम् । तदप्रतिपत्तिरप्येवमेव । तत्स्वरूपतान्ति-
यः । उत्पन्नमात्रेहेतुकत्वभेदाय कान्यदपि भेदहेतुकत्ववर्धित-
हेतुकत्वस्यैव प्रतिपत्तिरिति न तत्रैव तदसाधनानाम्भवान् ।

[illegible]

तत्र कार्यान्तरं सहेतुकत्वप्रसिद्धिश्चाप्या भूमिप्रतिपादितकत्व-
विषय-व्यपदेशयविवक्षा भूमे तादृशव्यवहारणत्वाभावा-
त्तत्राभावात् तादृशत्वस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धिर्वा दृष्टापातसङ्कायव्यवसा-
नसम्बन्धात्, तत्कणमहेतुक एवोक्तस्यते इति शङ्काया भूमिप्रदानुपेक्षेण
प्रमाणार्थं कत्वमुपक्रम्येष्टापत्तिपर्यवसायिता न व्याख्यातं चेन्न ।
प्रमाणतयाऽवभूतेऽपि भूमे सहेतुकत्वस्य शस्यसदा कार्यान्तरेऽपि
प्रमाणं सहेतुकत्वप्रसिद्धिर्दुर्लभत्वात्, न ह्युपत्तिमत्त्वादन्व-
यित्वा प्रमाणवैधिरूपं सम्भवतीति ।

नैव ह्येत्यत्र सूत्रेऽवहित्यस्य बहिर्निर्गतार्थकत्वे बहिर्निर्गतजन्य-

त्वं तन्मात्रजन्यत्वं वा कोटिः स्यात् तत्कोटिकशङ्कायाश्च न प्रकृ-
विरोधिता सम्भवति प्रथमे पक्षमाधारणत्वाद् द्वितीये च बहु-
जन्यत्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तच्छङ्कायास्तर्कात् पूर्वं दुष्कलेत्वा-
त्तदभावस्यापाद्यप्रतियोगिकोटी निवेशासम्भवाद्नस्तद्याचष्टे । अ-
ध्वेति । वह्निसुन्यात् । वह्नयसमवहितात् । तथा च वह्नयसमादित-
जन्यत्वकोटिकत्वं शङ्कायां लब्ध तादृश्याश्चापाद्यप्रतियोगिकोटीरपि
एवह्नयसमवहिताजन्यत्वविरोधिविषयकत्वात्तर्काविरोधितेऽपत्तिः ।

मूले । इत्यत्र । इत्यादितर्कः । उपन्यमाने इति शेषः । त-
शङ्का स्यात् । इत्यादिशङ्का जायेत । सम्भावनायां लिङ् । सर्वत्र
शङ्कायाम् । स्वक्रियाव्याघातः । धूमादौ गृहीतवद्वाद्यन्वयमात्रे
कानुविधानस्य पुनो धूमाद्ययितया वद्वाद्यो प्रवृत्तेर्विरोधः । तद-
वापादकत्वमिति यावत् । आपादनाकारमेवाह । यदीति । य-
तान्वयव्यतिरेको यो हेतुर्वदिन्तं विना । कार्योत्पत्तिम् । धूमः त-
समवहितजन्यत्वं कार्यसामान्ये हेतुकत्वं चेति शेषः । तादृ-
कत्वं कुर्यात् । वह्न्यादिसमवधाने न प्रवर्ततेति यावत् । तेन तत्त-
तत्सम्भवादिति । तदसम्भवाद्तादाप तत् सम्भवतीति तादाज-
प्रवर्तककारणताग्रहविरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः । तस्मात् । तद-
प्रवृत्तिनिर्वाहात्तुंग्रहान् । तदुपादानम् । बहुमुपादानम् । तदुपा-
बन्धकम् । आस्थीयते इति शेषः । अत्रोपादानपदस्य भावः नृप-
प्रवृत्त्यादिपरत्वं न सम्भवति प्रवृत्त्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वेनैव
दतो व्याचष्टे दीधितौ । तदुपादानमिति ।

(दी०) तदुपादानमिति कारणव्युत्पत्त्या तदीयकारण-
कताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरं वा
अग्रतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव । कृत्यादेः शङ्कापरित्यक्त-
त्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च ।

(गा०) कारणव्युत्पत्त्युपलक्षणम् । तस्य उपादानं यम्
दिति बहुव्रीहिस्मासादगद्व्यपि बाध्यम् । तदीयकार्येति । वह-
दिकार्यधूमादीत्यर्थः । वह्न्यादौ धूमादिप्रयोजकताज्ञानस्य पुन-
वद्वादिप्रयोज्यत्वरूपवद्वाद्यसमवहितजन्यत्वव्यावर्तकधर्मविषयकता
तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । एवं तृप्त्यादिकार्यं प्रत्यक्त-

भेदभोजवादौ तन्निमित्तपूर्ववर्तित्वाभावव्यावर्तकतत्प्रयोजकत्व-
स्य कार्यसामान्ये हेतुकत्वशङ्कानिवर्तकत्वम् । प्रयोजकत्वं च
णत्वादन्यदेव सम्बन्धविशेषः कारणाकारणसाधारण इति पूर्वं
तद्व्यतिरेकं न कारणताप्राहकतर्कवैयर्थ्यम् ।

तनु कारणत्वस्यैव प्रयोजकत्वस्यापि प्रथमे दुर्निश्चयतया कथं
श्रव्याच्छङ्काप्रतिबन्ध इत्याशङ्कायां प्रकारान्तरमनुसरति । तादृ-
क्येति । भूमादिधर्मिकथङ्गव्यायन्वयव्यातिरेकानुविधाय्यन्वयव्य-
वधाननिश्चयपरं वैयर्थ्यम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वानिश्चयश्च
न पूर्वमपि मरुतवति, प्रत्यक्षतो यत्र न वादस्तत्र न धूम इति
विरोधनिश्चयान्न तादृकानिश्चयो न वदन्जन्यत्वशङ्का-
या तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकतदकारणक-
रणतया तदजन्यत्वावधारकत्वादिति न तर्कवैयर्थ्यमिति
ए । अग्रेतन्मघोत्पत्तिपकारः स्वीकृत्यापदामत्यन्तत्वं योज्यः ।
मन्त्रा स्वकीयान्यापद इति प्रकृतस्वाकृत्यापदस्य प्रवृत्तिपर-
त्वं सम्भवाद्भेदतर्कान्न ।

तद्वदु स्वकीयान्यापद इति अन्वयः प्रवृत्त्यभावव्यवृत्त-
तात्पर्यादित्यस्यापि तदवयवाभाषायाः स्यादिति अन्वयकार-
णतद्वदप्रत्यक्षत्वं स्वकीयान्यापदस्य प्रतीतवन्त्य इत्येवार्थः ।
अस्याः अज्ञाप्रतिपक्षकत्वं प्रमाणाकाङ्क्षा यदि हीन्यादिना
त्यासाः शङ्कायाप्यप्रतिबन्धकता प्रवृत्त्यनुपपत्तेरभिधानं तस्मा-
दप्यभिज्ञात अन्वयः स्वाकृत्यासाः अज्ञाप्रतिपक्षकत्वोपपत्तितरु-
णा प्रतिबन्धकत्वमित्यन्तरं योज्यः । इयं चाग्रेतन्मघोत्पत्तिपका-
र्यास्थानस्य एव प्रकृतस्वकीयापदसमुच्चायक इत्याहुः ।
मिश्रमते तादृशजन्यस्य परार्थानुमानस्थलाभिप्रायकतया
मते च स्वाथोनुमानस्थलपरतया विज्ञेयान् स्वकीयापदस्य य-
थार्थपरत्वपरिवागानौचिण्यात् । मन्त्रमतेति । तदुपादानपदं
न परमेवैयर्थ्यः । तदुपादानपदस्य प्रवृत्त्यादिपरत्वपरित्यागे
स्वयमेवाह । कृत्यादिति । आदिपदस्यैव रूपव्यापारपरिग्रहः ।
भावादिति । विरोधनिश्चयस्येव तथात्वादिति भावः ।

तनु तत्तत्फलसाधनताज्ञानजन्या कृतिरपि तत्तत्फलसाधनता-
यैव स्वीकरणीया नृमये भोजनं करोमीत्याकारकतदनुभ-

वबलात् । यत एव एकफलेच्छासहकृतापरफलसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिवारणाय विशिष्य तत्तत्फलगोचरेच्छात्वेन तत्तत्फलसाधनताज्ञानत्वेन च प्रवृत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् एकफलेच्छादिजन्य-प्रवृत्तावन्यफलेच्छादिव्यभिचारस्य नावकाशः । तत्फलेच्छादिजन्य-तावच्छेदककौटौ तत्तत्फलसाधनत्वायगाहित्वस्य निवेशेनैव वारणसम्भवात् ।

न च तत्तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककौटौ तत्तत्फलोद्देश्यकत्वं निवेशेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात्साधनतायाः कृतिविषयत्वं मानाभाव इति वाच्यम् । उच्छृङ्खलफलविषयताया अनुभवविशुद्धतया तत्फलसाधनत्वेनोपायान्तरविषयकेण फलान्तरसाधनत्वेन चैतदुपायविषयकेण ज्ञानेन जनितायां फलद्वयोपायद्वयविषयकप्रवृत्तौ तत्फलसाधनताधियो व्यभिचारवारकतया च उपायावपयतानरूपितफलविषयतोपगमे उपायफलयोः सम्बन्धविधया कार्यकारणभावमानस्यावश्योपेतत्वात् । न हि ययोः सम्बन्धो न भासते तद्विषयतयोः निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचरः । एवं च कृतेः कार्यकारणभावाविषयकतया तद्विषयकज्ञानस्येव तस्या अपि शङ्काविरोधित्वमक्षतमेव । ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य संशयान्यविरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । निविशतां वा संस्कारव्यावृत्तगुणलौकिकमानसप्रयोजको जातिविशेष इत्याशङ्क्य कृतेः शङ्काच्छेदकत्वं प्रकारान्तरणापि निराकरोति । कारणताग्रहेति । तथा च प्रवृत्तितः शङ्कानिवृत्तौ तर्कावतारे सति कार्यकारणमाद्यग्रहः कार्यकारणभावग्रहे च सति प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

परीक्षाकारस्तु नास्य तर्कस्य कार्यकारणभावनिश्रयोपयोगिताम् नुमन्यते किं तु प्रथमं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमनन्तर्भाव्य कार्यकारणभावे निश्चिते लाघवाद्बहुयाधारत्वरूपवहिसमवधानाभावात् धूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं चावधृते बह्व्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वशङ्कयाऽव्याप्यत्वशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति बह्व्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वानिश्रयार्थमयं तर्क इत्याह । दीधितिकृतापि इदमवाचोभङ्गेत्यादिना मतमेतत्प्रदर्शयिष्यते । तथा च सति प्रवृत्तं कार्यकारणभावग्रहसापेक्षत्वं नान्योन्याश्रयप्रयोजकमित्युपादानादिपदमसौ कृतिपरतयैव व्याचकार । ज्ञानत्वासहितमेव च विरोधि

वययकत्वं शङ्काप्रतिबन्धकताप्रयोजकमङ्गीचकार ।

तत्रेदं चिन्तनीयम् । विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वात् ज्ञानत्वानन्तर्भावे विरोधिविषयकानुद्बुद्धसंस्कारस्यापि
शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । संस्कारव्यावृत्तजानिविशेषनिवेशने तु
कमपराद्धं ज्ञानत्वेन ।

न च तादृशजातौ प्रमाणान्तरमत्वे विनिगमनाविगृहात्तत्पुर-
स्कारेणापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमावश्यकमित्यव्याहतमेव कृतेस्तथा-
वमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चिन्ताव्यभिचारक-
त्वं कृत्याद्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयेन च तादृशजात्यवच्छिन्ना-
भावस्य तथात्वमित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति ।

ननु वह्निशून्ये तत्तद्धृतत्वावच्छिन्नानुत्पाददर्शनेऽपि धूमत्वावच्छे-
देन वह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न शक्यते निश्चेतुं धूमान्त-
राल्पस्यधिकरणे वह्नयभावशङ्काया दुरुच्छेदत्वात् तथा च सा-
मान्यतो धूमत्ववह्नित्वाभ्यां कार्यकारणभावावधारणं तर्कादपि न
सम्भवति वह्नयजन्यतया धूमत्वावच्छेदेनैव वह्नयसमवहिताज-
न्यत्वं सति जन्यत्वाभावस्यापत्तिसम्भवात् तादृशापत्तेश्च धूमत्व-
समानाधिकरण्येन वह्नयजन्यत्वसंशयानिवर्तकत्वात् । तादृशसंश-
यदशार्थां च धूमत्वे तज्जन्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवात् । न हि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिसत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकज्ञा-
नं निवर्तयितुमीष्टं । यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति
सा तादृशज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमुपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिम-
न्त्रादिवत् स्वत एव वा तन्निवर्तयति । अवच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ
तदवच्छेदनापादकवत्ताज्ञानं हेतुः, तदेकदेशे अभ्युपगतस्य तत्सा-
मान्येऽनिष्टाप्रसङ्गकत्वात् । न वा पक्षतावच्छेदकसामाधिकरण्यमा-
त्रेणापादकज्ञाननिवर्तनक्षमस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाही तर्कः
कृते सम्भवति धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहवद्वयसमवहि-
तजन्यत्वशङ्काया यत्किञ्चिद्धूमंऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्च-
यानिवर्तनीयाया जागरूकतया तादृशनर्कहेतोर्धूमत्वावच्छेदेना-
द्यव्यतिरेकनिश्चयस्यानुदयात् ।

न चापत्तौ समानधर्मितावच्छेदककायाद्यव्यतिरेकनिश्च-
यात्रमपेक्षितं स चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्य-

मात्रेण वा व्यतिरेकमवगाहतामिति वाच्यम् । विरोधिवि-
षयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वापगमात् । तथा च तद्व्यतिरेकमा-
मानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरे-
कावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात् । अत एव तर्कस्याहार्यारोपरूपता ।
अत एव च प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वादिद्व्यतिरेकनि-
श्चयेऽपि द्रव्यत्वादिना तत्सामानाधिकरण्येन न गुणवत्त्वाद्या-
त्तिरुदेति । तथा चांशत इष्टापत्तिशङ्कानुच्छेदाद् धूमत्वसामाना-
धिकरण्येन बहुयजन्यत्वशङ्कानिवर्तकतकानुदयेन सामान्यतः का-
र्यकारणभावानिश्चयेन बह्वित्वे धूमत्वसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रदाविरोधितादृशावच्छेदकत्वरूपव्यभि-
चारशङ्कायाः कथं निवृत्तिः, धूमत्वसामानाधिकरणजन्यताप्रतियोगि-
कजनकतायाः सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वस्य वा तादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वादित्याशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति बह्वे-
नकत्वं नायाति । तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणताया-
मपि तथात्वसम्भवात् । तथापि विशेषाणां कार्यकारणभाव-
ग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्य-
व्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रति-
सन्धानादिवशात् सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति । प्रामाणि-
कौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ । फलबलेन लाघवादिज्ञानशून्या-
या एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्पते

(गा०) नायाति । न सिद्ध्यति । ननु धूमत्वसमाधिकरणजन्यता
धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्ववाधसहकृतावच्छिन्नत्वग्राहकजन्यतात्वा-
दिहेतोर्धूमत्वावच्छिन्नत्वं सेत्स्यतीत्यत आह । तृणारणीति । य-
त्तृणादीनां बह्वित्वसमानाधिकरणजन्यताकत्वेऽपि न तदवच्छि-
जन्यताकत्वम्, अपि तु तदवान्तरधर्मावच्छिन्नजन्यताकत्वमेव त-
त्प्रकृतेऽपि अवान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि जन्यताया धूमत्व-
सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यर्थः । तथा चावान्तरधर्मस्यावच्छेदक-

परभावनाया न जन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः ।
वेद्येषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्य-
तिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यत्वकारण-
त्वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् ।
कार्यकारणभावम् । परिच्छिन्नति । विपर्ययीकरोतीत्यग्रिमणान्वयः ।
एवकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिःशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि का-
र्यकारणभावग्रहाहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्त-
तर्केणेत्यर्थः । तद्विरोधिःशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरो-
धिण्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाभावशङ्कायाम् । अप-
नीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्यां जायमानः ।

नन्वव कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तद्वान्तरधर्मावच्छेदेन
क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदे-
नैवस्यादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्य-
कारणभावग्रहाहकसामान्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्ग्रहजननेऽपेक्षणी-
यान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन वह्नित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः संयोगविभागादिविशेषसाधा-
रणगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिकं
विनापि वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनेन वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणा-
जन्यत्वनिश्चयात् प्रत्येकं तृणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिषु या-
द्विषु अनुगतागुरुविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । कि-
न्वयव्यतिकरानुविधायिसंयोगविभागादिषु संयोगत्वादिना सङ्कु-
प्रसङ्गानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहृत-
विति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन
द्विजन्यत्वस्य संशयसत्त्वादिश्चयानुवाचनम् । तस्य च बाध-
नेश्चयभावरूपस्य कारणत्वेनैवोपयोगिता बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धवत्तानिश्चयेऽपि
तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहाद्धर्मितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृ-
त्तेरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामेव विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिक-
रण्यमात्रावगाहिबाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्बन्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति वह्निर्वाद्यौ स्वरूपसम्बन्धरूपतृणादिजन्यतावच्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनिश्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतीवलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि बुद्धौ सामानाधिकरण्यावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमन्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारानिर्गन्धपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादिश्रयपरतया व्याकुरुते । तत्र । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भाने तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च वह्निर्वादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वाभावादिश्रयपरमेव तदास्त्वमिति वाच्यम् । वह्निर्वाद्यवच्छेदेन जन्यतावगाहिनः स्वरूपतो वह्निर्वाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकतावगाहिनानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण वह्निर्वाद्यावच्छेदकतया तत्वातवधत्वासम्भवात् । अनुगतानुगुर्विशेषान्तरानुगुस्थितानि । यावत्सु अन्यव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीते तावत्साधारणस्य सामान्यधर्मोपेक्षया ऽगुरोस्तन्मनूतवृत्तिधर्मस्यानुगुस्थितित्यर्थः ।

एतेन विशिष्टानुभवत्वाद्युपस्थितिदशायां नञापकविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्मरणे व्यभिचारानिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि निर्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतत्ताया यावत्सु वदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्धूमान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेशोपस्थितिसम्भवान्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्गृहोपपत्तये विशेषणत्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिसत्त्वे च न तदपेक्षया ऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यतायास्तदधिकरणीभूताधिकदेशवृत्तित्वकल्पने गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पने लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थिति विरहोपेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्तित्वमुपयुज्यते इति तदभिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगोचरे तद्व्यतिरेकानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्

प्रतिरेककार्यान्तरावृत्तिष्वे च कार्यान्तरं अन्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
न्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यनोऽनुमतत्वागुह्य-
तिरत्वेऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्येते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेति । तत्तदधूमत्वतत्तद्विद्वत्त्वादीनां कार्यका-
रणभावावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने भोक्तव्यं धूमत्ववर्द्धि-
शोभतदवच्छेदकत्वे पुनस्तदर्थेन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धाने-
यः । ईदृशं च प्रतिबन्धानं एवकारणत्वविशेषधर्मावच्छेदेन
त्येकारणभाव इदं उपयुज्यते । आदिपदाद् समनियतधर्मान्तरापा-
या गौरवप्राप्तसन्धानाभादपरिग्रहः, ततः धूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
त्वा धूमत्वादिधर्मानां तत्तदधूमत्वादिप्रकारकप्रमाविशेषत्वादिरूपेण
वृत्त्यादिजन्यत्वग्रहणिरासः ।

ननु सामान्यधर्माभावाधिकरणव्यतिरेकप्रत्यक्ष-
सामान्यधर्माभिचारनिर्णयादिसहकारिण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
कारणभावावच्छेदकत्ववर्तिनश्चमिष्यते आह । प्रासङ्गिकतां चेत् । अनु-
प्राप्तसङ्गाधिव्यर्थः तथैव । सामान्यधर्मावच्छेदकार्यकारणभावा-
वच्छेदकत्वैव । अन्वयप्रतिरेकादिना । विशेषणमिति शेषः । ननु क-
ल्प्यवागावशङ्कात्प्रतिबन्धकत्वत्वाशोक्तानामप्रतिः सामान्यधर्मा-
वच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत आह । फलबलेनेति ।
अनुभवसङ्गकालान्यथानुपपत्त्यर्थः । लाघवज्ञानादिदूष्यता इति ।
तस्यचिद् धूमस्य बाह्यजन्यत्वं धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो
तानाविशेषधर्मो वा जन्यतावच्छेदकः स्फुरिति गौरवम् । धूमत्वा-
वच्छेदेन तज्जन्यत्व च न तथेति लाघवाभित्यादिलाघवज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टता इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्य-
धर्माभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन वद्व्याजजन्यत्व-
शङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन वद्व्यादिजन्यत्व-
ग्रह इत्यादिः ।

न चेवं लाघवज्ञानसत्त्वे ग्राह्यायाधनिश्चयदशायामपि प्रत्य-
निश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव
प्रतिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिता वाच्यम् ।
विपरीतनिश्चयानन्तरं संशयादिवारणाय संशयादिसाधारणज्ञा-
नत्वावच्छेदं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशान्
तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोक्तापर्यनवकाशात् ।
भ्रमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि भ्रमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयो-
पगमेन निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशा-
त् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्यु-
पेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनबल्लाघवज्ञानस्यापि विपर-
तकोटिमाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बोध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामा-
नाधिकरण्येन बहुयसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्श-
नात्मकदोषादिसमवधानं देववशाद्भवति तत्र तादृशशङ्काविरह-
प्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनापायव्यतिरेकनिश्चयस-
म्भवात् सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितर्को नावतरितुमीष्टे इति
तादृशस्थलाभिप्रायकोऽयं सामान्यनर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोपा-
यप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिविरहात्तादृशशङ्कानुदयस्तत्र
धूमत्वावच्छेदेन बहुयसमवहितजन्यत्वनिश्चयान्नसामानाधिकर-
ण्यमात्रेणापादकवत्ताज्ञानसहितत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणापातः सु-
लभेति तत एव सामान्यकार्यकारणभावः सुग्रहः । तदभिप्रायेण
क्वचिद्बहिर् विनापि भविष्यतीत्याकारिकाया ध्वशत इष्टापत्तिशङ्का-
यास्तर्काविरोधित्वाभिधानमसङ्गतः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छे-
देनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदसङ्गतमापद्येत । न चैवम-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्कापि
रोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव, तादृशशङ्काविरोधिनाऽवच्छेदकावच्छे-
देनान्वयव्यतिरेकग्रहस्याशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपद-
नान्वयव्यतिरेकग्रहवत् शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यैव
विवक्षितत्वादिति सर्वं समञ्जसम् ।

वस्तुतस्तु क्वचिद्बहिर् विनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्व-
वच्छेदेन बहुयसमवहितजन्यत्वकोटिविपयिण्येव । पूर्वशङ्कायां स्था-
व्यवहितप्राकालावच्छिन्नबहुयभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां
मात्रार्थानन्तर्भावेण तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव
ङ्गयोर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतध्रुमे

वृथसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवाच्च धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्व-
निश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी
सामानाधिकरण्येनापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्का धूमत्वावच्छेदेन
तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनापत्तिमुपपादयितुं प्रकारान्त-
रेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च वह्न्यसमव-
हिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि
नोक्तकर्तृच्छुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिरासः
सम्भवात् शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति
प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि वह्न्यसमवहितानुपादानस्यापाद-
कविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवशेन वह्निसम-
वहितजन्यादिपक्षस्य वह्निजन्यादिपरतया च तदेव मतं परिच्छृत्य
दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन ज-
न्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहितानुपादानस्य व्यतिरे-
क एव आपादनीयः । तच्चोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणक-
लापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहे-
ऽपि निरतिशयस्यैव तादृशममूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च
तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शननैवायोगात् तादृशस्यैव क-
चिद्वह्निं कचिच्चेतरदापाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) कचिद्
धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधस-
मूहस्यैव धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वनिर्ण-
नापनयान्मनसैव सुग्रहम् । वद्वेः, वह्निसमवहितोपादानम् ।
अथ च नियमव्यवच्छेदस्य च वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्र-
योजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा
प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवहितानुपादानस्येत्यन्वयः ।

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यातुरोधान् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य बहुयसमवहिताजन्यत्वस्य
 ह्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः । तथा चोक्त-
 प्रयासमन्तरणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं सुनिश्चे-
 यमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य बहुयजन्यत्वेनेत्यन्वयाद्
 धूमत्वावच्छेदेन निश्चितेन बहुयजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वाव-
 च्छिन्नस्यापादनीय इति अन्वयेन वा धूमत्वावच्छेदेनापादनीय
 इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविपर्ययापा-
 दकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरिच्छि-
 त्करत्वात् । जन्यत्वविशिष्टस्येति । तेनाजन्ये न व्यभिचार इति
 भावः । नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय वह्निसमवहिताज-
 न्यत्वस्य बहुयघटितसामान्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु
 जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निर्दिष्टनीयमित्येतत्सूचयितुं बहुय-
 समवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम् । अग्रेतनस्य तद्व्य-
 स्य बहुयसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष-
 विधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यय क्षतिविरहात् ।

विरोधिशङ्कानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन बहु-
 समवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुघटनामाह । तच्चेति । मनसै-
 सुग्रहमित्यनेनान्वयः । मनसैवेत्यस्य उरनयसहकृतेनेत्यादिः । एता-
 घता बहुयसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाचादिजन्य-
 त्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूषणमुद्धृ-
 तम् । उक्तन्योयेनेति । हुताशनरासभादीत्याशुक्तप्रणादप्येत्यर्थः । या-
 युक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामान्यां वह्निसमवहा-
 नियतत्वरूपवह्निसमवहितत्वग्रहेण तद्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरास-
 दिति धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन बहुयसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पाद-
 दित्यर्थः । तथा च तादृशङ्काधीनाया धूमत्वावच्छेदेन बहुयसमवहा-
 तसामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीका-
 त्वनिश्चयात् स्वाधिकरणदशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाद्व्यवहितप्रा-
 क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिता-
 न्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः ।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन बहुयसमवहि

वशङ्कासम्भवात्तदधीना धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्नयसमवहित-
सामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूमत्वावच्छेदेन वह्नयसमवहिता-
जन्यत्वनिश्चयः ? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्री-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य वह्नयसम-
वहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण व-
ह्नयसमवहितत्वसंशयो भविष्यति स च वह्निविरहे तथाविधाद् धूमा-
नुत्पाददर्शनेन वन्ध्यसमवहितादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनि-
श्चयादेव निवर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यग्गीत वाच्यम् । क्वचिद्बहि-
विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि वह्निसमवहितादिव
क्वचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति श-
ङ्कानपायेन तादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयो-
जकत्वनिश्चयस्य दुर्निश्चयत्वादित्याशङ्क्य वह्नयसमवहिततादृशसमू-
हत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य स-
म्पादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथा-
वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य
निश्चये विरोधिण्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । वह्निविरहे-
ऽपीति ! तादृशसमूहस्येत्यनेनान्वितम् । वह्नयसमवहिततादृश-
समूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादि-
एन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा
व सहकार्यन्तराद्यटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देह-
स्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधात् । वह्नयसमवहिततादृश-
समूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्य-
वहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्ये-
तरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्यावर्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव ।
इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारिकृत्य । जनकत्वस्य ।
उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतराद्यटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति
शब्दः । कत्वार्थस्य जनधात्वर्थेऽन्वयो न तु सम्भावनायामिति
स्फुटीकर्तुमसमासेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः ।
क्वचिदात । यत्र वह्निं विना इन्धनादिसमूहाद्धूमानुत्पादो दृष्टसन्ने-
त्यर्थः । अवधृतस्य । निश्चितस्य । एतेन वह्निविरहस्य तादृशसमूह-
मालीनधूमानुत्पादप्रयोजकत्वं क्लृप्तमितरविरहस्य च तथात्वम-

कलसमिति तदकल्पनरूपं लाघवशीर्जं स्फुटीकृतम् ।

वह्निविरहस्यैवेत्यादि । तादृशसमवधानानन्तरं धूमसा-
मान्यानुत्पादस्य वह्निवावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनैव-
र्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादं तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदक-
त्तदिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदेपा-
दानम् । इत्थं चेतस्सहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येतरा-
प्रयोज्यस्वसमवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनाग्नौक्तशङ्का शङ्का-
स्पृष्टमपीति भावः ।

अथ तदुत्पादानपदेन वह्निसमवहितप्राज्ञोत्पादानं विवक्षणीयम्,
तच्च तदेव वाह्यसमवहितपरामर्शकत्वं एव सम्भवति तदर्थं वह्नेरुत्पा-
दानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरत्वा व्याचष्टे । वह्नेरिति ।
उत्पादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूलं वह्निसमवहितानिरूपित-
नियमार्थकाज्जियमशब्दाद्विशेषणे तृतीयार्थकर्तासत्प्रत्ययेन वह्निस-
मवहितनिमित्तकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थकम् । नियतत्वं विषयता-
शेषसम्बन्धेन व्याख्यन्तं वह्निसमवहिते रविप्रकाशत्वाभावरूपम् ।

ननु तदुत्पादानमेव शङ्काप्रतिवन्धकमित्यत्रोत्पादानपदमेतन्मन्त्रेऽपि
करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकपरं प्रवृत्तेः शङ्कापामविरोधिन्वात्,
तथापि चासङ्गतिः, वह्निपदवहितोत्पादाने वह्निसमवहितजन्यत्व-
ज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोत्पादे धूमरूपकजनकत्वावगाहनेन
जनकत्वात्, तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः
तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरवरोधादित्याशङ्कामप-
नेतुं तदुत्पादानपदं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरतया व्याचष्टे ।
अत्र चेति । नियमव्यवच्छेदस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव
उत्पादानं यस्मादिति लुप्तपदबहुव्रीहेराश्रयणीयतया एवकारलक्ष्य-
वच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वह्न्यसमवहितानुत्पादानस्य । वह्न्यसमवहित-
गोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकवह्न्य-
समवहितधर्मिकधूमजनकताग्रहं विघटय्य निर्वाहक इत्यर्थः । तद-
जन्यत्वग्रहे । धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । वह्न्यसमवहितधर्मिक-
धूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन वह्न्यसमवहितजन्यत्व-
शङ्कानिवृत्तिस्तर्ककारणवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न
साक्षादर्थतर्क, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्षते तदा

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तच्चोक्तन्यायेनेत्यादावन्यस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वा-
भिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम् । तर्ककार-
णोभूतं धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितसामग्रीकान्यत्वानिश्चयऽपेक्षितायां
शङ्कानिवृत्तौ ततोऽन्यस्यैव वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्ववि-
रुद्धानिश्चयस्यापेक्षितत्वाभिधानात् । प्रागप्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिव-
र्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च ।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवाक्षितार्थलाभस्सम्भव इत्या-
ह । परम्परयेति । कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः । तत्र ।
निवृत्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने ।

एतन्मतमालम्ब्य मिश्राभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्व-
ज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति । यात्वेति ।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव वि-
शेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि
गृहीतमन्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । यादृच्छिकस्य तद-
नुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नित्यस्य च उक्ताभेदसम्पादक-
त्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(भा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य । यन्मन्त्रे वह्नि-
तदग्निमन्त्रेण उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे वह्निव्य-
तिरेकः अनुत्पन्नमातृत्वस्येत्यर्थः । सत्यन्तानिधेशादनुत्पन्नगगनादौ
व्यभिचारः । ज्ञानम् । धूमधर्मिकनिश्चयः । विशेषदर्शनतया ।
ज्ञानाभावव्याप्यदर्शनविधया । शङ्काप्रतिबन्धकम् । धूमधर्मिकव-
ह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम् । वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः ।

नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमवह्न्यजन्य-
शङ्काप्रति विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यात् किं तर्कस्य प्रतिबन्धक-
कल्पनेनेत्यत आह । तदेवेति । एवकारोऽप्यर्थः । अन्वयव्यतिरेका-
विधानमपीत्यर्थः । तर्कघटकम् । तर्कप्रयोजकोभूतज्ञानविषयतया
रूपावधारकम् । तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्था-
राणामुपनयमर्यादया भावे नाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाय-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्वातन्त्र्येण शङ्काप्रतिबन्धत्वविर-
हेऽपि विशेषदर्शनविधयेव तथात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्त-
कत्वाभिप्रायेण मूले तदुपन्यासस्य नासङ्कतिः । तत्र स्वातन्त्र्येण
शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः ।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्र
समाधानमनुसृत्य तदन्यथाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्का-
प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधानस्य नान्तरीयकवद्विकसाधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तक-
त्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेवेति परमार्थः ।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थं तर्कपदं तर्कमूलाभूतज्ञानपरतया
व्याख्याय तर्ककारणीभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्त्वात्तर्कोऽपि
दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिश्राभिप्रायवर्णनमनुसृत्य
तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थं अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविषय-
द्वारा तर्कसम्पादकमित्यर्थपरतया व्याख्याय दीधितिभूतामा-
तादृशमेवाभिप्रायं वर्णयन्ति । तदसन् । तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्क-
त्वसौ बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात् ।

न च तत्र सामग्रीबलात्तर्कोत्पत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवै-
यर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम् । अन्व-
याद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे ए-
तादृशस्यायावकाशात् । तादृशस्थले च तर्कानुपपत्त्या तत्र तस्य त-
थात्वकल्पनानवकाशात् ।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तत्र
दशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्का-
वारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमि-
वाच्यम् । एवं सति मूलस्यैव तादृशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगि-
त्वाभिप्रायकतासम्भवात्तदुपरि तर्कवैयर्थ्याशङ्काया एवानवतारो-
पयत्र च कारणान्तरविरहाच्छङ्कानवतारस्तस्य स्वतस्सिद्धशङ्कावि-
हस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरत-
उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च । एवं
मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवश्यं
अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्य

स्वरस इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादेस्तादृशबोधस्य शङ्का-
विरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति
भावः । वह्न्यव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधि-
करणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
वा तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावसमानाधिकरण्यस्य प्र-
त्यक्षसम्भवनार्थं धूमत्वावच्छेदेन सुग्रहमपि घटादिमाधारणतया
वह्न्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्का-
निवर्तकत्वमित्याह । यादाच्छकस्येति । नियमागर्भस्य यत्किञ्चि-
दधिकरणे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् ।
वह्न्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन
वह्न्यसमवहितजन्यत्वविरोधपि धूमत्वावच्छेदेन दुर्ग्रहम्, धूमत्व-
समानाधिकरण्येन वह्न्यव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्ना-
भावे वह्न्यभावेव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिवशात् कथ-
ञ्चित्प्रश्नश्च तु उक्तजन्यताप्राहकनर्कवैयर्थ्यम् । नियतान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्राग्व तन्निश्चयात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तनु
प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् ।
अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्ति-
निश्चयसम्पादकत्वेन तादृशविशेषणघटितजन्यतापदार्थनिर्णयस्य
प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्वादित्याशयवानाह । नियतस्य त्विति । निय-
मगर्भस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्त-
जन्यतांशाभिन्नत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञान-
स्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्व-
नेत्यायकतावादिनामिदं दूषणमित्यवधेयम् दीधितिकारमते तु
तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयविरोधिशङ्कानिव-
र्तकं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञा-
नस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च वह्न्यभावव्यापकतायाः
सुग्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्यं सुग्रहमेव । तादृशग्रहेण जन्यताप्राहकनर्कवैयर्थ्यमित्यापि ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्भ-
वकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यातिरेकानुविधानबोधमूल-
कतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताग्रह-
त्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरे-
कानुविधानरूपजन्यतांशानिश्चायकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसह-
काद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्तत एव च धूमत्वा-
वच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ।
यतस्तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन बह्विजन्यत्वकल्पनापेक्षया धूमत्वावच्छे-
देन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छि-
नस्य बह्विजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृशे च लाघवज्ञानं अन-
थासिद्धत्वघाततत्कारणभावकल्पनायामवोपपद्यते न तु निश्च-
यौर्वापर्यमात्रकल्पने, तत्तद्धूमत्वरूपविशेषधर्माणां नियतान्वय-
तिरेकानुविधायिनावच्छेदकत्वस्यासंयमतासिद्धत्वादिना । तस्मि-
न्न्यमिति । धूमत्वावच्छेदेनापाद्यव्यातिरेकनिश्चये लाघवज्ञान-
पेक्षया आनश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनापाद्यव्यातिरेकज्ञा-
मूलकादेव तर्कालाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्य-
ग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्तावीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः क-
र्यकारणभावननिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः कार्यकार-
भावननिश्चयपेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावननिश्चयस्य श-
ङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्वयव्यातिरेकदर्शने
विनापि तर्कं कार्यकारणभावननिश्चयसम्भवात् तद्विरोधि शङ्का
अन्वयव्यातिरेकनिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यातिरेकधीनिर्वर्तयितुं प्र-
वर्ततेति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षते एवेति वाच्यम् । तर्कं विनापि
रणान्तरविरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यत-
तत्सामानाधिकरण्येन बह्विजन्यत्वशङ्का नियमन एव जायते तत्त-
द्धूमत्वावच्छेदेन बह्विजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कोट्युपा-
स्यादिविरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवात्

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्रयस्य तर्कविरोधिशङ्का-
निवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति
चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या बहिर्जन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन
धर्मस्तत्र संयोगेन बहिरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामा-
न्यतो बहिर्जन्यत्वस्य बहिर्जन्यत्वस्यैव रूपसिद्धिरिति व्याप्तिनिश्चय-
स्य बहिर्जन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्या-
निविष्टेपावच्छिन्नत्वाविशिष्टतस्येव तादृशप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्व-
विशिष्टतस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र
मत्वावच्छेदेन तन्निश्चयं विरोधिशङ्काविरहप्रयोजकान्तरसम्भ-
वान् नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य सार्थक्यसम्भवात् । एवं च बहिस-
वहितपदमप्यर्थवत् । बह्व्यसमवाहिताजन्यपदं च सामानाधि-
रण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या बह्व्यजन्यपरमं, जन्यो न स्यादित्यस्य
। बहिर्जन्यो न स्यादित्यर्थः । अवन्तरेवेत्यस्य च बाह्यमिन्ना-
वेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च बह्व्यजन्यत्वको-
ट्यैव, तस्याः प्रकृततर्कं इष्टापत्तिशङ्काविधया विरोधित्वम् । श-
योभेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्रयस्य ग्राह्यभाव-
नश्चपमुद्रयैव विरोधित्वात्तादृशनिश्चयात्कार्यकारणभावविषयकप्र-
वृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्रयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वक-
र्तृत्वमङ्गलं कार्यकारणभावनिश्रयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः
शङ्कानिवृत्तरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शना-
धीनशङ्कानिवृत्तिं सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्रयव्यक्त्या सह-
कार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तर-
प्राधानं तद्व्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासी-
त् । पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्रयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिप्रवृत्ति-
न पुनः (१) कार्यकारणभावनिश्रयः सम्भवतीति न तर्कानुप-
सरति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्रयार्थानप्रवृत्तेः

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविरोधित्वाभिधानसङ्कोचेरिति तर्कसामञ्जसमित्याहुः तेषां न
तमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय
व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च धूमो
यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या बह्व्यजन्यत्वे सति सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बह्विजन्यो न स्याद्बह्विजन्यो न स्यात् ।
अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासत्त्यन्वय-
शालिर्बह्विजन्यत्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्तेतन्मतेऽनुपादानपदं अस्वप्नवृत्तिकानुविधाय
ज्ञानपरमेव, तदधीनशङ्कानेवृत्तिमुल्लङ्घ्य कार्यकारणभावविशेष
स्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थकतया नास्मिन्निति, अपि त्वापादयत्यनेनेति
श्रवणविषया साक्षात्तर्कोपयोगित्वेनैव, ईदृशश्च प्रयासः समर्पित
पदसार्थक्यायैव, आपादादिषु जन्यवदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वात्
क्षया बह्विजन्यत्वपरत्वोक्त्या न्यासेति । तदन्वयः । सार्थमोमेव एषा
दानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावनिश्चयकत्वं तर्कपूर्वमेव
मपेक्षणीयतया तर्कयैयर्थ्यामित्याक्षेपे एतन्मते न प्रवृत्तिपरत्वात्
पादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वपरिहारे दीयते
कृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसरे एतन्मतमनुपन्यस्य तदुपादानमेव
ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्वर्जितत्वापानाच्च । व्याप्ति-
हायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन बह्विजिति व्याप्तिनिश्च-
यमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्य-
करणाऽपि बह्विधूमं जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूम सामानाधिक-
रण्यप्रत्यासत्त्यवाच्छन्नबह्विजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धाधीनत्वार्थ-
स्तोको पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तमिति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नार्थ-
निष्ठजनकत्वानिरूपकत्वं सति बह्विनिरूपितसंयोगान्यसम्बन्धा-
च्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नार्थ-
निष्ठजनकताप्रतियोगिरूपसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्या-
द्बिजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियोगी

कादावेव धा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव
संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन
वा वह्निः कारणमित्येतादृशशब्दादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन
वह्नेर्व्यापकत्वनिश्चयायोगाद्विशेष्यदले जन्यतायां जनकतायां च सं-
योगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्या-
लाकादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगा-
वच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमवेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश
वह्निजन्यत्वाद्याभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठतादृश-
जनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यता
निवर्तनीत्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् ।

न सैवमपि वास्तवव्यभिचारव्याकृतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्प-
रिहामेयेति वाच्यम् । तथाप्येऽपि व्याप्तिग्रहोपयिक्तया तस्य सा-
र्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिश्रमते सार्थक्यम् ।

अस्तुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिवत्त्वेन परार्थानुमान-
स्थले एव तस्याधिकपक्षानिग्रहस्थानसंस्थापकतया दोषत्वं न
तु स्वार्थानुमाने इत्युक्तञ्चित्करमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यस-
म्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रातयोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धान-
वाच्छिन्नत्वोभयाभाववह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अल्पदु-
ष्प्रसङ्गाभावस्य निवेशाच्च वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो
न स्यादित्यन्तरं इति पर्यवसिततर्कादतार इति पूर्णायम् । सा-
मानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च
वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावां न वर्तते इत्यप्र-
योजकत्वशङ्कासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यत आह । अप्रत्यासन्नस्ये-
ति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्यवच्छिन्नत्वान्यमावधा-
रणेन मिलितोक्तविशेषाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सु-
घट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य हुनिश्चेयतया नायं तर्कः सम्भवती-
त्यत आह । प्रत्यासत्यन्तरशालिवह्निगत्वे इति । तादात्म्यादिना
वह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादिद-

शनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धान्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-
परिश्रहः ।

सार्वभौमतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति । धूमे
यदि वह्नयनधिकणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्याधिकरणदेशो-
त्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च
धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उ-
पस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधार-
णादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्ग्येति ।
तथा च ईदृशदिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कपूर्वं निश्चितत्वेऽपि
तर्कस्यावैयर्थ्यमुपपादितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षयः । एतन्मते-
ऽपि यथाश्रुतोपादानमर्थः कार्यकारणभावनिश्रयाधीना प्रवृत्तिरेव
शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्रयः पूर्वमते इवान्वयव्यतिरेकनि-
श्रयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो नान्योन्याश्रयः । अवहेरेव भवि-
ष्यतीति शङ्काद्वयं वह्नयनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं वह्नयनधि-
करणदेशानुत्पत्तिकत्वरूपसत्त्वन्तदलानिश्रयविघटनेन तर्कविरोधि-
तत्र च कार्यकारणभावविपर्ययी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिवह्न्याधारता-
विरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयं सम्पाद्य विरोधिनी वह्न्याधा-
रताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य बन्धनाधारोत्पत्तिकत्वव्यावर्तक-
तया तादृशस्य तत्संशयविरोधित्वात् । तत्कारणकत्वस्य च तत्स-
मबन्धानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया संशयान्यतद्विपर्य-
कस्य तच्छङ्काविघटकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चायकत्वात् । एव-
प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियो-
ग्युत्पत्तिकत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च वह्नयनधिकरणानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तिव्य-
विशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे वह्न्यभिचारसंशय-
विघटकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवेन तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यम्
व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवह्न्याधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसन्दे-

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तिविविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्निसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात् । न ह्यक्तर्कं विना धूमान्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयस्थान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिरुत्पादेऽस्मदव्यावर्तकत्वात्तत्नहितस्योत्पन्नत्वस्य तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादकविशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टनिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवैयर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां दीधितिकृतां मते एव दुरुद्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय तस्य पक्षविशेषणताया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्नत्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चयभ्रान्त्यपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टपरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् । एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्थानावश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधिकरणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वयमुक्तम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतः वह्निसमवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिति कथं तद्विशिष्टा प्रवृत्तवैवाह्यसंयोगविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चयार्थमप्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वनियतमिति तद्विशेष्यकमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ् निश्चये तस्यैव विशेष-

पददर्शनतया संयोगेन बहुधाधिकरणदेशोत्पत्तिकृत्वनिश्चायकताम्-
 स्मभेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमनन्तर्भावेन
 स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागवगतस्तत्रैव तर्को-
 पयोगितायाः स्वीकरणीयतया बह्विसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकृ-
 त्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपन्नेस्तत्राशङ्क्यसमाधा-
 नत्वादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकृत्वेति । संयोगेन बहुधा
 धिकरणदेशानुत्पत्तिकृत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । बह्विसम्बन्धाभावस्य ।
 बह्विसम्बन्धप्रतिशोगिकाभावस्य । ग्राह्ये । बह्विवमयोर्दु-
 हेतुमद्भावनिश्चयवलाद् पृथग्भागे । लघवात् । परम्परसम्बन्ध-
 पेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्ब-
 न्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयान् । अ-
 च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमेषतावान् प्रशस्यः, अ-
 न्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिन्या भू-
 त्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचाशङ्काया विरोधितो धूमत्वाव-
 च्छेदेन बह्विजन्यतानिश्चयस्य जननेनैव उक्ततर्कसार्थक्यसम्भ-
 तदुपेक्षया अनुचितत्वात्, सैव च न सङ्गच्छते प्रवृत्तेः श-
 क्तीवशीघ्रत्वस्याभिप्रेतत्वे यदि हीत्यादिना उपादान कथं कुर्यादि-
 त्यन्तेन शङ्कासम्भावनेन तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसङ्गस्यासङ्ग-
 पत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारण-
 भावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्ता बाधकाभावान् ।

न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्-
 क्तस्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शङ्कापादनतया
 दापत्तिपरतया तद्वन्धसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादानस्य
 शङ्काप्रतिबन्धकतासिद्धिमन्तरेण तादृशापरप्रयोगात् । ईदृशापर
 शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्ध-
 कत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्ग-
 त्वात् । एवं धूमत्वावच्छेदेन बाह्यमदुत्पत्तिकृत्वनिश्चयार्थ्या
 श्रित्करः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञातस्य
 जुमितावनर्पाश्चनत्वात् । तदुपेक्षायामवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावि-
 भ्रालङ्कारानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन व-
 मदुत्पत्तिकृत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यातिरेकग्रहस्य त

एकत्वादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्व-
र्नाप प्राग् दूषितमित्यादि चिन्ताबीज बोध्यम् ।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपा-
दानं च न शङ्का । तदिदमुक्तं तदेव व्याशङ्क्यते य-
स्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति ।
न हि सम्भवति स्वयं बह्यादिकं धृमादिकार्याधि-
नियमन उपादत्ते तत्कारणं तत्रैव्याशङ्क्यते चेति ।
एतेन व्याघातो विरोधः स च सदानवस्थाननियम-
इति तत्राप्यनवस्थिति निरस्तम् । स्वाकिसाध एव
शङ्काप्रतिपन्नकत्वात् ।

(मा०) मिश्रास्तु उपादानपक्षस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय
न्ययर्पयन्ति । तर्कस्य उपादानमलज्जनायत्येति शङ्का न स्वार्था-
मनस्यलभिमप्राप्तिका, काचन्कादयुगस्येत्यादिरूपशङ्काकारणवि-
हणापि मूलशोधित्वादिशङ्काविनष्टास्मन्वेन सर्वत्र तर्कानेपक्षया
नदस्थानिबृत्तेर्व्याघातोपपन्नवैयर्थ्यासंघ तु परार्थस्यले धूमा-
दय कार्थेण बह्यादिसाधनावसरे प्रतिवर्तिना अनुमानाप्रामा-
त्यादिना चार्वाक्रेण व्यामवाशङ्क्या उपादानग्रहो मम न जायते इत्यु-
क्तेन प्रति वामिग्रहं स्वकार्यानुवर्तिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावन-
म तद्विरोधिर्मूलशोधयेष्टापत्त्यादिशङ्कासत्तात्तर्क एव नावतर-
ति परेणोत्तरयितव्यम् । तच्छङ्काविरोधं तर्कान्तरोपन्यासेऽपि त-
र्कविरोधिः शङ्कान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावन-
स्मवात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्येवं तर्कस्ये-
यादिशङ्काथेः ।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यान्तरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत्
स्य तर्कादिविरोधन्याः शङ्काया उद्भावनं निरावाधं तावदेव
कोपन्यासः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्यैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्या-
घातोपपत्तिर्नैव शङ्कोद्भावनाच्च तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासा-
वस्थेत्यत्र तात्पर्यम् । एवं च तर्कानुवर्णादित्यस्य तर्कोपन्यासा-
दित्यर्थः । व्याघातेनेति । प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पण्यासेनेत्यर्थः । शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावनं न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनु-
पन्यस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघा-
तेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणासिद्धप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या
प्रवृत्तिमतः कारणान्तराभावाधनिशङ्कानवतारसिद्धिस्तत्र तर्कानुपयो-
गेन तं विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवान्न तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः ।
व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कोपन्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः
प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनसम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः ।
इत्यत्र इति । शङ्का स्यादिति । तर्कं उपपत्त्यमाने इति मम शङ्का भव-
तीति परेणोद्भावनीयमित्यर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वाक्रियाव्याघा-
तः । स्वाक्रियाव्याघातकत्वं स्वाक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् ।
यदि हीत्यादिना तादृशस्वाक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि
तत्सम्भवादिति । उक्तशङ्काविरोधेन बहिर्भूमादीनां हेतुहेतुमद्भावि-
श्रायकतर्कानवतारेण बह्व्यायजन्यत्वशङ्कायाश्चानिराकरणादिति या-
वत् । तस्मान् शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् । तदुपादानमेव भूमा-
द्यर्थिनः परस्य प्रवृत्तिरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशैथिल्यादश-
ङ्काया कथं तर्कोऽवतरेदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्व-
प्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वादशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति
भावः । तदेव ह्याशङ्क्यते इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मि-
न्नाशङ्क्यमाने इति । आशङ्क्यमानस्य यस्य सत्त्वे इत्यर्थः । स्वाक्रिया
व्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदेव द्रढयति । न हि सम्भवतीति
तत्कारणम् । तस्य धूमादेः कारणम् । तत् । बह्व्यादिकम् । इत्याश-
ङ्कते चेति । तर्कविरोधि शङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवता-
रादेतादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्कते इत्यर्थः । उ-
क्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव व्याघातेने-
त्यादिनोक्तमित्याभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । एतेनेति । तत्राप्यन-
वस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्निश्चयापेक्षायामप्यनवस्थेत्यर्थः । निय-
मप्राप्तित्वोर्विरोधनिश्चयार्थमपि तद्विरोधि शङ्कानिवर्तकतर्कपेक्षणादिति
भावः । स्वाक्रियाया एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धक-
त्वात्प्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श

ङ्कायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति ।

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तत्रैव प्रवृत्तयो व्याहृत्येरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं बह्व्यादिकमितीति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति घादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्यभिचारशङ्काया निवर्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यते इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावयेथाः । व्याहृत्येरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तथापि कारणतान्त्रयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासस्य चार्वाकप्रवृत्तयसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदि व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावा दर्शितः ।

मूले स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयेव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षातादवस्थमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतया व्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

“शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तस्यम् । व्याघातावधि-
शङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत” इति कारिकाया शङ्कायाः कचिद्व्याघात-
प्राप्त्यानुत्पत्तिकत्वमभिहितमाचार्यैरित्यभिमानेन तदुपरि खण्डन-
त्वां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्भ-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नभीभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तन्न समाधत्ति
व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कात्पक्षावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिषेध-
कसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्या-
घातादिभ्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति । अत एवेति ।

(चि०) अत एव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न
चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः
शङ्कावधिः कुत” इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् ।
न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वक्रियैव शङ्का-
प्रतिषान्धिकेति । न चा विशेषदर्शनात् कचिच्छङ्का-
निवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कविचारो भूयोदर्शनं
विनेति भूयोदर्शनादरः । न तु स स्वत एव प्रयोजकः ।
अत एव न तदाहितमंस्कारो न मानान्तरम् । तर्क-
स्याप्रमात्वात् ।

(गा०) व्याघातो यदीति । शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वीक्रियते
इति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्कानुपादोऽवद्यमङ्गीकार्य इत्य-
र्थः । न चेदीति । शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेत्तस्मिन् तदा प्रतिब-
न्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः । अतो व्याघातावधि
व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधि
शङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधशङ्काया व्याघातादि
वर्त्यत्वेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः ।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्च
ङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह ई-
यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः । न ।
व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविषया शङ्कानुत्पादप्रयोज-
क इत्युच्यते इति शेषः । किं तु स्वक्रियैवेति । आचार्यकारिकायां व्य-
घातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कात्पक्षौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः । तादृशस्थले स्वक्रियाप्राप्ति-
न्धनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तृकार्थ इति भावः ।

कच्चित् व्याघातावधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिष्ठप्र-
वृत्तिविरोधपरं अपि तु स्वाक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म-
वत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्काबाधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमा-
चार्याभिप्रेतं तत्तदव्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्थेवाव्यवहितप्रा-
क्कालीननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयो-
जकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदामिति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्वं विचारासहं तस्याः
शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकतासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रतिपो-
गिकविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्त-
कताया एव व्याघातपदित्यत आह । न वेति । कच्चिदपि विरोधिज्ञा-
दात्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदृशवितर्कसम्भवादित्यर्थः ।
तथा च सर्वानुभवसिद्धं कणादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिव-
र्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगितः कस्यचित्क-
चित्सत्त्वे एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु
यदा यत्र निवृत्तिरभिमत तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते
इत्युच्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्ति-
प्राप्तकत्वोपपत्तेरभूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्राप्तकताप्रवादो भज्येत्येत्यत
आह । न चेतादृशान् । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा
व्याप्तिप्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाद्यव्याप्तिज्ञानादिसत्त्वे प्रथम-
दर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूयः-
सहचारदर्शनमकिञ्चित्करं तथापि यत्र महानसे प्रथम सहचा-
रदर्शनेऽपि गोष्ठे बहिः विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे
बहिर्धूमयोः सहचारदर्शने च तान्नष्टस्या क्रोड्युपस्थित्यादिविरहेण
चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावतारस्तत्र द्वितीयदर्श-
नस्यैवं क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि कचिदपेक्षासम्भव इति
नासङ्कतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीय भू-
मे बहुव्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयसम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

(१) विशेषदर्शनादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्करमेवेति वाक्यम् । प-
चमपि क्वचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघव-
ज्ञानासमवधानस्थले धूमत्वावच्छेदेन बह्वयसमवहिताजन्यत्वनि-
श्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वान् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत
एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगित्यर्थः । अत एव न तदा-
हितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्ज-
न्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया आवश्यकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं
स्यात् तर्कं द्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्जन्य-
संस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरता-
प्रसक्तिरुक्तापादकाभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारेण
व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावाच्च मानान्तरताप्र-
सक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्को-
पयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं ता-
दृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति ।
यत्रापाद्यमप्यधिनि वाधभ्रमाच्चापत्तिस्तत्रापि जनकज्ञानविषयापाद्य-
व्यातिरेकावगाहित्वं स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभा-
वेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्वशात् । ननु सहचारदर्श-
नव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुक्क-
लतर्कयोजनं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि
व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्ति-
ग्राहकत्वात् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा
विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचार-
ज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अ-
र्थनिश्चयान् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तदाऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव शब्दानुमानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहस्येन पूर्वोक्तव्यभिचारादर्शनपरतया तद्याचष्टे दीधितौ । तदिति । व्यभिचारादर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य शब्दादिवुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावरूपतांज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां स्मारयितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रहविशेषोपादानबीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावाभावेऽपीत्यर्थकं तदभावोपाति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः । तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुपादान् । अतः संशयदशापरतया अधृतैव तद् व्याचष्टे । योग्यतादीति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दादिति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्यभिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघवज्ञानादिदशद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोत्तरानुमितौ व्यभिचारो बोध्यः । तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसकलिङ्गतां कथंचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अत्रास्मद्वरसोऽव्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात् । हेतुपदस्य गद्विविग्द्वारापयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरहपरताया एवोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्धावनात्तज्ज्ञानं विरोधीति तदभावयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च स्वरूपसंस्तथा इत्यभिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभिचारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम् (१) । व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूपज्ञोतिरिति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

वर्तकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वं सम्भवत्येवेति भावः । एवं च परार्थे स्थले प्रतिवादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावनं तदुद्भावेन व्यभिचारा व्यभिचारसहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभिचारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धार्यैव, न तु व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवेन कारणाभावाद् व्याप्तिनिश्चया मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमापि स्वकाव्यभिचारसंशयज्ञापनार्थैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः ।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावनं सङ्गच्छतां स्वरूपसन् एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावानिश्चायकत्वेन साध्यतद्वाप्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कविताराजनकस्तद्भाजनजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामांतर्चोदित्यम् । यद्ययं निर्वाहस्याग्निधूमः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वाहिनिधूमपदसमभिव्याहृतभवनार्थकास्यानुभ्यां निर्वाहनिधूमयोस्माधारणधर्मरूपो भावः प्रत्याख्यते सम्भावनार्थक्यदित्वाभ्यां हेतुहेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आख्यातपदाभ्यां च तदन्विताश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं प्रथमान्तपदार्थं बोध्यते अवयवार्थज्ञापि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याख्यातेन बोधने व्युत्पत्तिविरोधविरहात् । अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः । न्यायमते तु कलञ्जमक्षयबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वादिशिष्टेष्टसाध्यतत्वाभाववदिति । तत्र धत्वार्थाख्यातार्थयोरन्तरा नन्वर्थस्य भानात् । तथा च निर्वाहिनारोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिधूमन्वारोपाविषयताश्रय इति बोधः । निर्वाहितवारोपस्तर्ककारणपापादकज्ञाननिधूमन्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानपुण्येन न तु ज्ञानतनातो हृदादावाहार्यबह्वभावप्रमया धूमभ्रमसहकारेण धूमाभावपत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य हृदोऽयं निर्वाहः स्यान्निधूमः स्यादिति वाक्यस्य प्राप्ताण्यं एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्ज्ञाशाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कमिकज्ञानाजनकत्वेऽपि अपाद्यापादकदर्शोप्यज्ञापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादनत्वासाक्षात्तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकतया परकीयत

सम्पत्सुपयोगः । अनुमानस्थले साध्यहेत्वोक्षाप्यज्ञापकभावबोधक-
हेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत् ।

न चोदाहरणवाक्याध्यातिबोधेऽपि तर्ककारणाहार्यापादकव-
त्ताज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्प्राप्त्यन्तर्कसम्पादनासम्भव
इति वाच्यम् । पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्याह्लादिनः सा-
ध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया एकको-
टिनिश्चयेच्छातः स्वत एव मध्यस्थस्याहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्भवेन
व्याप्तिमुद्धाव्येव चादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भावान्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वे तर्कस्याप्रमात्वानयमान् । ना-
पि प्रमात्मकापादाव्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं चा,
भ्रमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पत्त्यात् प्राप्ते याद् व्याप्तिप्रामात्रासी स्या-
द्व्यं स्यादित्यादिनर्कव्याप्तिप्रमाया उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पा-
दस्य चानिर्वाह्यादित्याशङ्कानिराकरणप्राया समाधिस्तास्यसूच-
कं विशेषदर्शनेत्यादिमुक्तोक्तद्वयान्न भङ्गमयति । नन्विदं

(दी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिस्तर्कं तर्कभासात् प्रमाभ्रमयो-
क्त्यादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह । विशेषदर्श-
नेति । तथा च यथा तस्य बोधपनरभावताद्विषयत्वे सत्य-
त्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति । अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके
धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिणन्निर्गुणं वा तात्पर्यम्,
लाप्यात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च ।

(गा०) प्रमेति । प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्य-
भिचारः । व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्भ्रमे
तर्कभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । यथायोग हेत्वोरन्वयः ।
समाधानं स्फुटीकरोति । बोध्येति । बोध्यत्वं प्रकृतनिश्चयविषय-
त्वम् । सत्यत्वासत्यत्वे इति । न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शेषः । पुरुषे
पुरुषत्वव्याप्यतया शाखादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादात्तद्भ्रमस्य
वानुत्पादादिति भावः । तर्कस्यापीति । सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तम-
नुपपद्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः । यथा-
श्रुतेऽस्वरसस्य दक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अत्र चेति । धर्मिणः ।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोध्याभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमा-
त्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गक-
तत्प्रकारकप्रमाभ्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्वि-
तत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतू अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्त-
द्विति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य
कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपु-
षादौ पुरुषत्वप्रमांदरनुत्पादस्य कारणाभावनिर्वाह्यत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपा-
दनं पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं
तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठायाः पुरुषत्वप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्व्याप्तत्वाभावस्यैव कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिता
पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एवं सत्युक्तकार्यकारण-
भावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयार्तात्प्रसङ्गान्तरा-
प्रसक्तस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नन्वनिर्त्याविशेषणस्य तत्तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य
तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादृशायामि-
प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । एवमनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्सं-
सर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकबो-
ध्याभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र स-
त्त्वाच्च भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरण-
कालमात्रस्थायिज्ञानादौ विपर्ययतासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य
नेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्भ्रमसम्भवेन तादृ-
शभ्रम एव बोध्याभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह ।
बोध्यादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां
लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वोचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन
भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निकर्षस्य
तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्वं तदवच्छेदक-
सम्बन्धोऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वेऽपि न क्षतिः ।
ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेर्विपर्ययानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । तद्विपर्ययत्वस्यै-

बोक्तरूपेण हेतुत्वोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणामप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणप्रतीतिरिति नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न वातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वं न द्वितीयकल्पादपि गौरवं तर्कत्वं च मानसतयाप्यज्ञानविशेषः । ज्ञानरत्नाशिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेणानुमितित्वस्येव लौकिकसन्निकर्षबलमातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारस्येव चाप्याद्यमात्रोपरागेण तर्कत्वस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यत आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः पारस्परमाशङ्कते । अर्थात् ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र कृतृत्वमाणायादिप्रयोजकादेव तत्र प्राप्ताप्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यगृह्यन्नासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाञ्जमप्योजकमिति वदन्ति ।

(ना०) तन्निवर्तकत्वेन विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन । तच्च विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च । तर्कस्य । विपरीतापादकतर्कस्य । तथा च कृतृत्वकारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वयं विशेषदर्शनहेतुत्वानुपगमात् । आपातन इति । तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य प्रमप्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षस्येति । तत्र ! विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे ! तस्यापि । तर्कस्यापि । अपिकारो विशेषदर्शनमनुच्छापकः । विशेषतः । बोध्यादिमात्रविशेषकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषधर्मेण । कारणत्वमापरीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षविशेष्यत्वादिद्वयकारणत्वम् । गौरवादिति । प्रमाञ्जमसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकत्वमात्रादेव प्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावदधर्मिणि विशेषणत्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्यमात्रस्याक्तत्वात् । नापि बोध्यादिमधर्मिसाक्षिकर्तृ, अनुमित्यादी तदहेतुत्वात् । न च तारशफ-

मववृत्तिवेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वमनेऽतिप्रसङ्गान् । न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बोध्यादिमहत्त्वाश्रयत्वं प्रत्यामत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं यदभावत्वाविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह । उक्तं चेति । कारणत्वमते इति । कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानश्रयुपगन्तुमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम् । विशेष्यसम्बन्धेन । विशेष्यनिष्ठेन स्वाविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रेवेत्यर्थः । प्रमाभ्रमेति । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः । तद्वृत्तितद्दन्त्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम् । तद्विशेष्यवत्त्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा वा यसमवधानं विनापि तद्वत् इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापत्तेर्दुर्गन्वात् । प्रमास्थले विशेष्यसामान्यन्तराभावेन तद्वत्स्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात् ।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यामत्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्वृत्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्वृत्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयत्वेनैव पटादौ घटत्वादिग्रहातिसङ्गवारणसम्भवादिना वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकालामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अधभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथा-
वलाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुर्गासिद्धिरित्यलं प-
रिवितेन ।

(चि०) अग्रे तु यत्र तर्कं व्यासयनुभवो मूलं त-
त्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र त्व व्याप्तिस्मरणे हेतुस्तत्र न
तर्कान्तरापेक्षेति नावच्छेदा । अस्ति च जातमात्राणा-
मिष्टानिष्टसाधनानुमितहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं
व्याप्तयनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चा-
ग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्ध-
कार्यकारणभावविरोधादमूलाः कोचित्तर्का इति । तत्र ।
तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमाने एव परितमानात् । न च
व्याप्तिग्रहान्ययानुपपत्तयैव तर्कस्यानादासद्व्यव्याप्ति-
त्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिविद्वत्त्वज्ञानस्य प्र-
शेनकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् ।
व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलभूतव्याप्यादिप्रदाय
तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रवालकीय-
व्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धपति । अस्ति चेति । सम्भवती-
त्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यता-
वच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणायोगादि-
त्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सद्चारदर्शनादेरभावात् ।
तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा
स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जानमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः,
तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कवितारासम्भवेन बहुधादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह । तन्मूलेति । अनुभवमूला चेति ।
एतद्भवानुभवमूला (१) इत्यर्थः । अग्रेऽपीति । तर्कविनैवेति शेषः ।

अनादिसिद्धति । अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः । कार्यकारण-
भावो धूमवह्नीविशेषादिप्रादुर्भावे तर्कमूलम्, विरोधश्च वेदाभेदयोस्ता-
दात्म्यादिना वृक्षशिशपादिव्याप्तिप्रसङ्गेऽप्यज्ञाया यदि वृक्षान्यतादा-
त्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, वेदाभेदयोर्विरोधादित्यादि तर्क-
ऽनादिसिद्धत्वस्य स्वतन्त्रः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुपाया-
सम्भव इत्यतो दीयितान्वदिनीत । अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य । वह्नी-
दावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य । प्रथमे अकत्वम् । विशेषपदजन-
तया बहुधादिधर्मिकभूतकारणत्वविदिरहशङ्काचिरहनिर्वाहकावम् ।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्नीपदौ कारणताप्र-
कारकानादिप्रसिद्धाविशेष्यत्वस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परा-
र्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्कातिः, अनादिभिद्धत्व-
साधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया
तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह । परेति । वाकारोऽनास्थाया-
म् । स्वरूपसद्विरोधिताया अप्राप्ताणि कृत्वादन्वयव्यतिरेकमगृहीतवतो
वह्नीपदौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दूरपक्षवतयासम्भवाच्च । वस्तुत-
स्तु स्वरूपसद्विरोधित्वे विचारनहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्था-
भिप्रायकमव, व्याप्तातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपायकव्याप्ति-
श्च निवृत्तताया श्रावश्यकत्वात् तन्वयानुपपत्तैव कार्यकारणसा-
वादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिस्त्यग्रिमशङ्काया अन्यथाऽनङ्गेरेति ध्ये-
यम् । मूले । तर्कस्येति । तर्कविषयस्य बहुधादिः । अनादिसिद्धव्या-
प्तिकत्वज्ञानम् । तादृशकारणताकत्वनिश्चयः । अर्थापत्तेः पार्थक्ये
ऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुर्बलतयाऽनुमानान्तर्भावाव-
लम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे । अनुमानत्वादिति ।
प्रवृत्तिः । फलोपधानम् ।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादिनौपाधिकत्व-
ग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्क-

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम् ।

प्राप्तमाणात्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्र-
पञ्चादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्क-
वेना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे
तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां यो-
ग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्या-
व्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौ-
पाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासि-
द्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्त-
सहकारितया(१) वा तत्रार्थं दूरयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्क-
ते व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सांपाधिक्यम् । अग्रेतनमपि व्या-
प्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्का-
ह दीधितौ । द्वारेणिति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्ति-
ग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतीमत्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजक-
त्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधि-
क्यं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति म-
न्यग्रहाह । यत्तिविति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयान् ।
भावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रहः । इति । विरोधिः शङ्कानिवृत्तौ ।
नौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् ।
अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्का-
विरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणाभानवस्थेति घादिनो मतमा-
क्षेपति । ये चेति ।

(नि०) ये चा नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-
व्यापकत्वग्रहंऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । अनुमानमात्रो-
च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-
ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दौषत्वमाचक्ष्महे, मा-
ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया
व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च ।
अपि च करवह्निर्भोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-
समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साध्यकम् ।
तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-
द्विपक्षबाधकतर्काभावाच्च तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-
जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र
सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन
स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-
मेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।
करवह्नीति । परमतेनेदम् । स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना
रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बोध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पुरयति दीधितौ । अनिश्चि-
तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्या-
पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भाव-
ितत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिपाध-
यिषया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्षे इति । तथा च सकलानु-
मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षेत्थापक-
त्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाण-
तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । ३

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापक-
व्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्ये-
तदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति ।
साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्य-
र्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृश-
निश्चयस्य किञ्चिद्व्याप्यविरोधित्वमित्याशङ्कयामाह । व्यापकेति ।
वज्रलपत्वात् । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्च-
यस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्भूतं तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति
भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्याप-
त्वापादककर्तृरूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या
इतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादाधर्या तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव
 व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अ-
 णिचित्त्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्धयुपजी-
 यत्वेन व्यभिचारवद्वेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्या-
 ष्यभावस्त्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यम-
 पे न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्व-
 साधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रति-
 त्यक्तम्, अतिप्रसक्तः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्वेतु-
 यात्तद्वीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने
 हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूष-
 कः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न दू-
 षकः । न चे । न व्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचार-
 तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्या-
 वारवद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभि-
 चारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न
 चानयोः परस्परविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादि-
 विशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्यैव संयोगव-
 द्भिरस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रा-
 पि तदवश्यं निवेशनीयमिति क लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पुरयति । प्रतियोगीति । आदिपदान् प्र-

तियोगिवैयधिकरणपरिग्रहः । विशेषणविरहेणेति । अत्यन्ताभावार्थं व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः । भेदस्य व्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरनिवेशादिति भावः । हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे । किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे । तादृशग्रहे अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत् । तत्रापि । भेदेऽपि । तत् । विशेषणान्तरम् । अवश्यं प्रवेशनीयमिति । अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या भावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशेषप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव विरोधितया नानुपपत्तिरिति भावः । क लाघवम् । अधिकविशेषणाग्रवेशप्रयुक्तमिति शेषः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तस्थः शङ्कते । नन्विति ।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् । न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यादन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम् ।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति । प्रतियोग्यनुपस्थित्या तदा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्वद्विषयान्तेदुर्ग्रह इति भावः ।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते । न चेति । प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति । तथा प्रतियोगिसमानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकाळीनस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्गः । तादृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानं ये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिक

देति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभा-
वत्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वम्, प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्याद्यनुमास्यतिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्ध्याऽनुमित्य-
नुपपत्तेः ।

न च ज्ञानांशे तत्पुरुषोपपत्त्यवश्यं निवेशनीयतया पाटशशरीराव-
च्छिन्नस्य पुंसः कदाचिदपि कचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यग्रहे न सातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति
वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तभाव्ये तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषोप-
पत्त्येव निवेशनीयतयाऽप्रसिद्धनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः
स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य
तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषोपपत्त्यवश्यविषयकत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्न-
तत्पुरुषोपपत्त्यज्ञानरूपितत्वस्वरूपत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभाव-
प्रक्षेपणत्वोपगमात् ।

एतेन यास्मिन्नभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभ्रमो
नास्तिद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावपि न साध्यतावच्छेदके हे-
तुमिच्छन्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्य-
भिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनानुगमो दुर्वारः ।
एव संयोगी सत्त्वादित्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेन
ज्ञायमानसंयोगाद्यभावमिज्ञाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
स्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादितिप्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामा-
न्य प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वनिवेशे क-
पिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभा-
वमपि तस्याक्षतत्वादन्यनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्वैत्वधिकरणे प्रति-
योगिसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्वैत्वधिकरणनिष्ठतदी-
धिकरणताभिज्ञहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्त्वतत्त्वानुगमादप्यन-
गमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्वेत्तादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणाभा-
वतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्राति-
स्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वद्धि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसमानाधिकरण्यभ्रंशेऽपि
वदित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकं वदित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावद्भाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रति-
योग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वे-
प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकताया
हित्वम्, अतो न हेतुमश्लिष्टघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमि-
त्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहि-
त्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपाव-
च्छिन्नवृत्तानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावा-
प्रयासो विकल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्र-
योगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति
तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावद्भाव-
युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण ताव-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेष-
तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं नानवेद्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसमानाधिकरण्यग्रहकालं
ज्ञानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमश्लिष्टाभावप्र-
योगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्गदः, तादृशप्रतियोगित

वच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो
स्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्त-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वधिरहात् तथापि प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियो-
गतावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वादिना ऽभाववगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्त-
व्येतिभिमानः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञा-
निविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह ।
वदित्वेति । भ्रमऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय
व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृश-
ज्ञानस्य विशेषाभाववगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरो-
धत्वेन तददशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमिति-
प्रसङ्गादिति । बाह्यत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया
तद्विषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियो-
गेतावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति
वाच्यम् । बहिर्वत्वे धूमसमानाधिकरणरामभाष्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकर-
णान्तरानुपस्थितौ बहिर्वत्वे रामभत्वादौ च तादृशप्रमात्पादेऽपि
रासभादेरिव बहैरप्यननुमानाच्च । एवं बहिर्वत्वावच्छेदेन शुक्ल-
त्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका बह्वीतरप्रतियोगिकाश्च ये
धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्वत्त्व-
मिति ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्त-
व्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि बाह्वि-
च्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्बहिर्वत्त्वस्य तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिन उक्त-

ज्ञानानुमित्यापत्तिरिति भावः । एकरूपेण । हेतुम
श्रियुवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन । तद्य
ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा
ग्रहसम्भवात् । व्यभिचारप्रदे वास्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावभावेन
हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानमकलाभावानां वह्नित्वानवच्छिन्नाभावत्वे
मानादान भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसमानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रा
तेन रूपेण ज्ञायमानत्वनिवेशपक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधि
करणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभावा
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थित्या ए
द्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमा
त्वादेति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादरननुमानं दृढाकृतम्
वाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचा
रिलिङ्गकानुमित्यनुदयात् । रासभादेति चेति दृष्टान्तेन च तदा व
ह्नुच्युमताधिप्रापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितप्रयोजकविशेषे व
स्यच्चिन्नानुमितिः कस्यच्चिन्नानुमितिरेति वञ्चमुपशङ्क्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभावाभावावगाहितप्रति
योगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नाभ
वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादवव
स्तववह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्याभिचारज्ञान
शायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति
वह्नित्वावच्छेदेनेति । वह्ने शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वह्नित्वावच्छि
न्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्या
वह्नित्व ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वह्नित्वावच्छेदेन शुक्
त्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वह्नित्वावच्छिन्नाभाव
इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानया
वदभावात्तर्गतवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगा
हितानिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसमानाधि

याधगाहित्विशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम् । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुपपद्यते । तथा च तत्र तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

तन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्गुद्दीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकाविशेषणतयानुमितिजन्यग्रहविषयाणाममानानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशेषविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्स्वनस्त्वनविशेषनानुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधिविज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशे-

। यदाप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहात्तन्मन्धीविरोधित्वमतिप्रसङ्गं तथापि तादृशप्रत्यक्षसामान्यप्राप्तवन्धकत्वस्य विवाक्षितत्वान्न । तच्च तादृशालंभिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वम् । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यताकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारानुपादेयम् । प्रातयोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवद्ग्रहमात्राभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्नरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिर्गारवान् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकज्ञानविशेषेऽपि पर्याप्तपदार्थविवेचनायां गौरवान् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिवैधिकरणयानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिवैधिकरण्यवर्षयताघटितधर्मस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकाभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविष-
यता तद्वत्त्वमनो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानमा-
धारण्यम् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वभावान्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मि-
तावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयिताया व्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात् ।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तस्या-
प्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकार-
सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधिताया अविशेषादिति वाच्यम्
व्यभिचारज्ञानविरोधिनो ऽभावप्रातयोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञाना-
दनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताग्र दशनीय-
तद्वारणप्रकारस्यैवंक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्य-
नुसरणीयत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्याभिचारज्ञानप्रति-
बन्धत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवस्त्वेन तदज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वेनापि वि-
शेषात् । व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबन्धस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनि-
श्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणे ऽनुमितिप्रसङ्गात् ।

अथ व्यापकत्वमामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रातवत्त्व-
कतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषावपयितानिवेशनमावश्यक-
म् । व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छे-
दांश एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकता-
तन्त्रत्वात् । एवं च तादृशव्याप्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमिति-
प्रसङ्गो दुर्वारः । एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् त-
दप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदत्वत्वावच्छिन्नविषयित-
निरूपितत्वनिवेशाच्च व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इ-
वाच्यम् । तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवत्त्वभावानिरुक्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववद्बहिर्विमिति ज्ञानीयानुयोगित्वावपयि-
यामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्

(१) [] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते ।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्मभाववत्ताग्रहे न
तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्ना-
स्तीति तुदावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात् । तथापि तद्वन्निष्ठमेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावग्रहस्येव तादृशव्यापकत्वमहिततद्वर्त-
तावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनु-
भवसिद्धमेव ।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वर्ततावच्छेदकावच्छिन्ना-
भाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्त्यप्यपकत्वविशिष्टतद्वर्ततावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्या-
पकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च ना-
तिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीय-
त्वात् । एवं व्यापकतामाताधिकरणरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वा-
कक्षानादपि नात्रास्तीत्यसङ्गः । ग्राह्याभावं यद्धर्मव्यापकता गृह्यते
तत्तन्वनतद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकग्राह्याभावधर्मिकतद्वर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्वर्मवत्ताज्ञानत्वस्य
व्यापकतामाताधिकरणरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधार-
ण्येन तादृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात् । ज्ञा-
नद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणैव वारणादिति
वाच्यम् । यद्वावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तर-
विशिष्टतद्व्यापकतावच्छिन्नाभावप्रवारणाय तद्वर्तनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहि वस्तुतद्वर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदक-
ताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्वर्ततावच्छेदक-
विशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केन
चिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयि-
ताया अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशे वक्ष्य-
माणावच्छेदकमेदासङ्गः । एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्त्वमविशेषाननिवेश्य दुर्निर्वचनया तन्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीप्रसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्धार एव ।

अत्राहुः । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धयतानवच्छेदकत्वात् । न चैवं तादृशप्रतिबन्धताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनात् वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहव्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचनया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्वचमित्याकारकान् साध्यसम्भानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वानन्द्येण तदवगाहिसमूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथा च तादृशसंशयवारणमशक्यमेव । संशयस्याप्रतिबन्धकत्वोऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावस्वविशेषणताविशेषाभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशाविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वनिरूपितावच्छेदक-
त्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव (१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः
कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अ-
वच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभे-
त्तमाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्त-
प्रकारत्वनिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविष-
यता तद्वस्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशा-
भावविषयतानिरूपिताविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु ता-
दृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अथच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृ-
शाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसारिकवि-
षयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्र-
हसङ्ग्रहः । शान्दिल्यसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषाणां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुद्धि च सामान्याभावबोधो ऽपि सामान्य-
घटितविशेषवत्तावुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जा-
त्यपि नीलो घटो ऽस्तीति बोधानुदयान् । तत् कस्य हेतोः ?
तद्विनिष्ठप्रतियोगिमत्तावुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियागिताकाभाव-
द्विर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्तावुद्धिरपि घटत्व-
विनिष्ठवत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वगोरन्योन्यात्यन्ताभा-
योरुपपन्नद्वन्द्वः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहनुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं वल्लिन्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिव्यधिकर-
णविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना
ग हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तन्निरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपि-
ताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वनिरूपिता या अधिकरणप्र-

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेनैवेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वनिरूपिता
आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयनेत्येवं क्रमेण
विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्या-
पि कथंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरुक्त-
रूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह ।
अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितान्यन्ता-
भावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदक-
त्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तान्निरूपिता-
भावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिक-
विषयता तन्निरूपिताभावाविषयताशालित्वादिति वाच्यम् । तथा स-
त्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायानिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह-
विरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कवह्नित्वादिसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मि-
कतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमन आहार्यरू-
पतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धा कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धात
आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नाऽप्य-
तानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्ना
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभाव-
विषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारण-
तावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि ता-
दृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवाह्निवत्विशेष्यकव्यापकतावच्छे-
दकत्वग्रह इति न दोषः । शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्निवत्त्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशशान्नादिशिष्टवह्निवत्त्वावच्छि-

विधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनि-
ध्याव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यताव-
च्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तादृशविषय-
ताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति ता-
दृशविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिक-
मेतत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दक्षितरीतावपि यद्वा-
वच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतत्पत्तं पारचायकमात्रम्, विशिष्ट-
वह्निवत्त्वाद्यवच्छिन्ननिर्देश्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिवर्ध्याभूतज्ञानस्य कारणतावच्छे-
दकान्तौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेद-
प्रावश्यकतया शब्दक्यस्याकिञ्चत्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अधैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्निवादेः
साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्निवत्त्वादिना तत्र व्यापक-
तावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदकमेव व्यापक-
तानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्र-
तेवध्यतया नात्करीत्या प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटिततद्घटितव्याप-
कज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदक-
त्वेन विशिष्टस्य वह्निवत्त्वादौ साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने
व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्ट-
समानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नात्करीत्या व्या-
पकतद्व्यञ्जानानुगमापेक्षान् वाच्यम् । वह्निवत्त्वाद्यसहितेन व्या-
पकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्याप-
कतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्निवत्त्वादौ प्रका-
शानुमितिजनकत्वे वह्निवत्त्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्निवत्त्वादि-
विषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्वि-
षयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तपक्षैवमप्यभ्याधिकं त्वित्यादिन्यायेना-
नुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्निवत्त्वप्रकारकतत्प्र-
कारकानुमितिविलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

(१) [] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

एकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टम-
भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्याव-
च्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनाऽनाहार्यज्ञानस्य
सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकहि-
विधव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननुकरूपेणानुमितहेतुत्वे बह्वित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कं बह्वित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः,
तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपविशेष-
धर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादिन्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिरसदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरो-
धित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वपक्षे
तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे
प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्याभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्यो-
ऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्युक्तम् । अनवच्छेदकत्वा-
दित्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादिति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि-
त्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । त-
द्विरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्याभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविपरिणामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्य-
त्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च बह्वित्वमित्यादिसमूहात्
स्यनासङ्गद्वयसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विपरि-

ताविशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं बाह्यव-
मित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यबाह्यत्व-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया
न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशाप-
त्त्या गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्व-
व्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशं तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुपादकात्सामा-
नाधिकरण्यांशे साधनीयत्वानवगाहितसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं बहुत्वामत्यादिज्ञानादनुमित्यापात्तरतोऽभावांशे
सामानाधिकरण्यावगाहज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव वर्तमानतया ऽप्रसिद्धिरनस्तादृशग्रह-
निष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यकता-
वच्छेदकत्वस्य प्रतियोग्यव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिब-
ध्यकतावच्छेदकावपयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्य-
तायामेव तादृशग्रहत्वव्यापकत्वं निवेशनीयं तावतैवाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकं बाह्यत्वामत्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्य-
तायास्तथावधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिरत्यन्ताभावघटितव्याप्तेश्च
ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतानि-
वेशासाम्यव्यवस्थापेनान्यान्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां ला-
घवं निराकृत्य चास्तवतादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रि-
त्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदान-
मिति । व्याप्तिशरीर ऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशा-
भ्यक्तव्यमित्यर्थः ।

अत्रैवं तत्त्वम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहितदनवगाहिज्ञानयोः
रूपमेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय कारण-
विशेष्यस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथक्कारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुताकल्पनमु-
चितमिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेद-
कत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथग्भाववैशि-
ष्ट्यनिवेशानुगोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धक-
तयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवाद्वाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
त्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि
ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावीविशिष्टत्वेन व्य-
भिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य
प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविरहेण कारणताव-
च्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमेनाप्यनि-
स्तारात् । न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मनिशिष्टत्वेन हेतुत्वापगमादेव नाप्रामाण्यग्रहवि-
शिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्याप-
ज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकयष्टकज्ञानत्वादे-
रपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतयाऽप्रामाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वज्र-
लेपत्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
प्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभाववति
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले
नज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्ति-
वारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशो
यतया कानुगम इति ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं
न विचारसहम् । तथा हि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्य-
धिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वोपगमे-
यान्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः
संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्ध-
त्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तद्वत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानम्

कचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं भ्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् ।
तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमिति-
विलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्,
एवंप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्य-
परत्वे दर्शिताप्रसिद्धितादवस्थं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचा-
रिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि वि-
शेषदर्शिनामनुमित्यापत्तिरतस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-
धिकरणवृत्तितत्तदभावप्रातयोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वा-
च्यः । तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि
रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादप्यनु-
मित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य
हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभायानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं
न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणश्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेतुमतस्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव सिद्धान्तलक्षणे
व्याप्तिशरीरघटकतया अववाक्ष्यतत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
नां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन वाऽभा-
वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञान-
मेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थमपि नि-
वेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनि-
यामकसम्बन्धताविरहाच्च संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृश-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिरामादायाव्याप्यवकाश इति न स्व-
पदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति
विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वरूपमनुगतं प्रातयोग्यैवधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तुमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूप-
कानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्यावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वो-
भयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरण-
ताविशेषणं भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमतेऽपि सम्यगिति दिक् ।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । सत्यं तथापीति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्व-
स्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः । तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्ता अव-
च्छेदकावच्छिन्नांशनिर्वशाधिकयादौस्वामिति भावः । अत्र च
प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्यो-
न्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति
संयोगिभेदप्रतियोगितः संयोगितो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरश-
क्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां
संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नत्वं अधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्य संयोगे ग्रहादनुमित्यपलापापत्तेश्चैतन्निमित्तं प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्य विशेषणत्वमुक्तम् ।

न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादावतिष्ठत्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन सं-
योगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्व-
त्त्वस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात् ।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण
चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्व-
यमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवाभावविशेषणं
देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्य-
भिप्रेत्य लाघवान्तरमाह । न चेति । न वेत्यर्थः । अत्यन्ताभावघटि-
तव्याप्ता प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमा-
दायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्यं निवेशनीयतया गौरवादिति भावः ।

यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिन इत्यस्वरससूचनाय । स चात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायामिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वहवादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतायटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदंशे साम्यम्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन यद्विषयवज्ज्ञानात्यन्ताभावमादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमभिष्टुतत्तत्साध्यव्यक्तिमद्भेदमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे(१)ऽवच्छेदके अनवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचनयाऽन्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादां विषयितासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमिति ह्यारब्धतायां लाघवमश्रुणमेवेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादत्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तिव्यतिवेशने लाघवमक्षतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशायितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यातत्त्वं निवेशनीयत्वात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथाऽन्योन्याभावविशे-

(१) अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपविशिष्टे इति २ पु० पाठः ।

पणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरी-
रतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रति-
योग्यवृत्तिवत्त्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्या-
प्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे नि-
वेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे
स्वावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्र-
तियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगि-
ताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकर-
णकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निष्कर्षः । तत्र चावच्छेदक-
विशिष्टांशनिवेशाधिक्यमस्त्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्तौ,
तथापि चरमव्याप्तौ तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदके
प्रथमव्याप्तौ च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्तौ
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधि-
कस्य निवेशाद्विपरीतगौरवम् अच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य
गुरुत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वानिरूपितत्वांशस्यैवेतन्मते
आधिक्यमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादवोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति
वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवे-
शार्थाधिक्येन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यासन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरा-

ग्रहे अन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः ।
इन्द्रियसंयोगादिवच विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवचेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्वतत्समवे-
नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्राप्ति इन्द्रियसंयोगत्वतत्संयुक्तसमवायत्वा-
दिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि कार्य-
तावच्छेदकाननुगमाच्च व्यभिचारः । तथात्र कारणतावच्छेदका-
ननुगमेऽपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाद्यवहितोत्तमेत्यज्ञानुमितित्वरूपविशेष-
धर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छे-
दकाननुगमाच्च व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्यास्याभावगमव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य
तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति
तेषां मतसुपन्यस्य परे दृश्यन्ति । यस्त्विति ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो
भावो धर्मिणि गृहमाणः साध्यवत्तावुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहितो ग्रहस्य
विरोधित्वेन व्याप्तिवृद्धयोऽनुगमनीयाः । प्रतिवद्रीतश्च सा-
ध्यतद्रूपन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्तावुद्धिम् । केवला-
न्यस्यस्थले च भ्रपरूपस्यैव तद्रूपस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति ।
तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठविषयानिरूपितविषयताश्रयः । ध-
र्मिणि गृहमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । सा-
ध्यवत्तावुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसंसर्गावच्छिन्नयद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया धर्मिविषयता-
निरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञान-
निबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगम इति पर्यवसितार्थः । प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रकारतायां यद्रूपनिष्ठत्वतद्रूपनिष्ठत्वेन निवेशाद्विहित्वावच्छिन्नेदवह्निमत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनो हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्यं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमित्यादिज्ञानान्न बह्व्याद्यनुमित्यापत्तिः । बह्विभेदादिधर्मितावच्छेदककवह्व्यादिमत्ताज्ञान प्रति तच्चेदादिधर्मितावच्छेदककसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्व्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां बह्व्यादिभेदनिष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्बह्व्यानुमानापत्तिरतो धर्मिविषयतानिरूपितेति । विधेयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मितावच्छेदकतानामिकेति तु फलितार्थः । प्रतिबन्धकत्वं च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिप्रतिबन्धकताविलक्षणभुपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः । पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभवत्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव विरोधित्वपदेन विवक्षणीयम् । साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानुमितिहेतुरतस्तदसद्ब्रह्म न दोषाय । तादृशी च साध्यतावच्छेदकविषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवगाहिनि परामर्शं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्यवगाहिनि च परामर्शं विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतैव ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयत्रावच्छेदकत्वाभावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतैव व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्यतावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे बह्वित्वत्वादिना पदार्थान्तरस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासद्ब्रह्मः । तादृशविषयतायां साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सद्ब्रह्मे च भेदप्रतियोगितानवच्छेदकबह्वित्समानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानस्यापि सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वात्ततोऽनुमित्यापत्तिः, बहिर्वत्वा-
द्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो बहिर्त्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगिता-
नवच्छेदकबहिसमानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासद्ग्रह इति दूषणम-
नवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावाव-
गाहिन एव भेदघटितच्छाप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च बहि-
र्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयतावत्त्वानियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभाव-
याप्रसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वे-
वानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्यैवेति । तदूपा-
च्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावाविषयताया एव निवेशित-
वाङ्मास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया
साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धज्ञानस्य प्रसिद्धेयवानुगमनिर्वाह
इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्प्रतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । सा-
ध्यवत्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचा-
रज्ञानीयात्यन्तान्योन्याभावविषयतयोर्नानुगमसम्भवः, व्यभिचार-
धियाऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः सा-
ध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मिना-
वच्छेदककं साध्याभाववन्महानसवृत्तिहेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हे-
तुमन्महानसानष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमि-
त्यादिज्ञानस्यापि विगाथितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदककज्ञान-
विरोधित्वेनानुगमं ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वावगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशे ऽवच्छेदकत्वाभावप्र-
स्य कथं तद्विरोधिता ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादि-
यायेन ग्राह्याभावानवगाहित्वोऽपि विरोधित्वोपगमे एकाभावघटित-
शान्तिप्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमस-
मवार्तिक व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वामिति ग्रहे महानसंवृत्तित्वाविशेषवद्भवभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरणमहानसंवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमिति ज्ञानेऽतः प्रसक्तमित्याह चिन्तावीजमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरंगापि प्रातिस्थिकरूपेण व्यभिचारद्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भवात्किं व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेपन्तुं समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदकं इति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्धोऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्बृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वाभावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्यर्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्यभिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटितव्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मणवानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति भ्रममादायेर्थः ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रकृतहेतुतवच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकताहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरित्यत आह । अधिकमिति । तत्रेवात्रापि एकदेशविषयकज्ञानविरोधित्वं

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावग-
र्भवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः ।
अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्ति-
द्वयसाधारणरूपावच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्ययच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनौपाधिकत्वेनेति । मा-
त्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यव्ययच्छेदलाभः । अत्राग्निसमूलस्वरस-
माह । यद्वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनौपाधि-
कत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपयिकवशाप्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति
भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेश्चाभासत्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शन-
परमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमभ्यूह्यैव व्याचष्टे । व्यभिचाराज्ञा-
नस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिशीहेतुत्वाद् व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपा-
धित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिशीविरोधि विरोध्यविषयकत्वात्,
कं तु व्यभिचारशीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य
प्राज्ञाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्या-
प्तिशीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरहस्य व्याप्तिधी-
हेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिक-
ज्ञानाध्यापकवशाप्यत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमा-
नधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वबीजं भिन्नधर्मिकत्वं
तुपरिहरमतो बीजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । प्राज्ञा-
भावत्वादिविशिष्टविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षाद्विरोधित्वेऽपि विरो-
धितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षा-
द्विरोधिन एवेति । कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्का निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाद्हेतु-
त्वमेवाकं तदनुवर्त्तन्तत्र हेतुमाह । निरुपाधीत्यादिना । तद्धेतु-य-
मभ्युपेत्यापि स्वयमभिमानं निराकुर्वाणः समाधत्ते । तथात्वेऽपीति ।
आभासत्वायोगादिति । प्रयोजकज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञा-
नेऽतथात्वात्, जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधन एवाभासत्वादिति भावः ।

मूले । परमुखानरीक्षकतयेति । अनुमितौ तद्धेतुज्ञाने वा सा-
क्षाद्विरोधितयेत्यर्थः । सिद्धसाधनवादिति । सिद्धेः सिपाधयिषा-
रूपपक्षनाधिघटनद्वारिवानुमितिविरोधिता न तु स्वत इति मतमाल-
स्येदमितिहितं तस्य स्वतोऽनुमितिविरोधित्वे परमुखानरीक्षकत्वा-
सम्भवेन दृष्टान्ततादिरहाद्वाधग्रन्थे तु स्फुटतरमेवतदभिधास्यति ।

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे गणिकारोक्तव्याप्तिद्वयं दूषयि-
तमुपक्रमते । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरिहाधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्या-
प्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यटितलक्षणस्य संयोगा-
दिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोग्यन्योन्याभावस्य
केवलान्वयित्वात् ।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यटितेति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वविशेषितान्योन्याभावव्यटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । प्रति-
योग्यमपि वृत्तिलक्षणाघटकत्वादिति शेषः । इदं च संयोगिभेदप्रति-
योगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाभिमानेन । वस्तुतस्तु प्रतियोगिताया
प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च
तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । मूले न संयोगीति प्रतीतिवन्नायं संयो-
गिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभावेकत्वविरहात् । प्रतियोगितावच्छे-
दकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपाया अपि तस्याः प्रतियोगित्वेना(१)
व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् । एवं च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टाव-
च्छिन्नाभिन्नहेत्वधिकरणनिष्ठभेदव्यटितलक्षणं सम्यगेव ।

न चैवमपि स्वत्वानुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् । हेतुमार्गि

(१) प्रतियोगितात्वेनेति साधुः ।

पृथेदप्रतियोगितावच्छेदकमेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यैव साध्य-
यत्वे निवेशनोपत्वादित्ययमेव ।

(दी०) अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिमाध्यके तु
स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकायन्ताभावेन ता-
दृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा सम-
मसामानाधिकरण्यमिति चेत् ? स्मृतिमंस्कारजन्यज्ञानविषय-
त्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ।

(गा०) स्वव्यापकेति । अत्र व्यापकता प्रतियोग्यवृत्तित्वाविशेषि-
तान्योन्याभावघाटनैव बोध्या अतो नाक्तदाषः । स्वव्यापकतावच्छे-
दकेति । स्वं साध्यम्, व्यापकतापि पूर्ववत् संयोगादिव्यावृत्ता, अत-
स्संयोगादेर्द्रव्यत्वादेर्वा यत्र साध्यता तत्रत्यसङ्केतोः संयोगत्वावच्छि-
न्नाभावेन संयोगत्वावच्छिन्नवच्छेदेन च सामानाधिकरण्येऽपि नाव्या-
प्तिः । व्याप्यवृत्तितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेद-
कतया तद्वच्छिन्नाभावादिना हेतोः सामानाधिकरण्यविरहात् । यत्र
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संयोगेन साध्यता तेनैव च सम्बन्धेन कस्यचिद्वे-
तुना तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वाधिकरणावृत्तितादृशा-
भावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, अतः संयोगी गुणकर्मान्यत्वे सति
सत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वि-
शिष्टेऽपि हेतौ द्रव्यत्वाभावामामानाधिकरण्यस्य दुर्घटत्वेऽपि
द्रव्यत्वाद्यभावे विशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् ।

अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटि-
तसाध्यव्यापकतावच्छेदकं व्याप्यवृत्तितावच्छेदकं केवलान्वयिता-
वच्छेदकरूपमेव तद्वच्छिन्नाभावादेश्चाप्रसिद्धिरित्याह । स्मृतीति ।
संयोगाभावादिसाध्यके गुणत्वादी व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलोक्तस्व-
व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यक्षतत्वाद् द्रव्यत्वादिरूपहे-
तुविशेषानुसरणप्रसङ्ग इति यादृशसाध्यकहेतुमात्रे एवाव्याप्तिस्तादृ-
शस्मृतिविषयत्वरूपसाध्यकानुसरणम् । स्मृतिविषयत्वादेः स्मृति-

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभाषदशावच्छेदेनाभाषसत्त्वात् कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम् । ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया ज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानविषयत्वाभावो न कापीति तदुपेक्ष्य स्मृतिविषयत्वत्वेन साध्यत्वमनुसृतम् ।

ननु विश्वेषां स्मृतिविषयत्वमप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्वा विश्वविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बोधकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तथोद्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयताया अपि तथात्वात् । तथा च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वानुधावनम् ।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य फलैकप्रमाणकत्वात् । न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्विषयकानुभवव्रीहितसामग्री तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम् । संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्र्या एवाकल्पनादित्यनुशायेन जन्यज्ञानविषयत्वेति ।

(दी०) अथ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रान्धोन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रान्धोन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् ? अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा ? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमन्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् ।

(गा०) स्वाधिकरणेति । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुम-
प्रिष्टस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादि-
रूपतत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं
न किञ्चिद्व्यधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्या-
दिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणा-
दिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितेति
नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायां द्रव्यादि-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्या-
भाव इत्यतिव्याप्तेर्वारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः ।
यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याभावावच्छेदकता-
कान्त्यर्थं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादौ विशिष्टसत्तावद्भेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्ता-
वच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याभावावच्छेदकताकान्त्यत्वा-
न्नातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्व-
कत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगिताया द्विधा निवेशनान्यो-
न्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकसाध्यधन्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं
यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्ट-
सत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिवि-
शिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्युपलक्षितसत्तावत्साज्ञानान् कर्मादौ
गुणायनुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छे-
दकस्य व्याप्तिरिति । तद्धर्मेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानमनुमितेहतुरिति सूचनाय तद्धर्मावशिष्टवैमत्यत्र वि-
शिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च
प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्व-
त्त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चि-
त्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः ।
अत्र चातिव्याप्तिर्व्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यघटि-

तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दभिन्नः स्पन्दव्या-
दित्यादौ बाध्या । जानिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठत्यनेन तादृशव्यक्ति-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तादृशत्वं घटाद्यन्यान्त्याभाव-
स्य सम्पादितम् ।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह । जातिशू-
न्येति । अप्रसिद्धिरिति । तथा च हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्ति-
पदेन जानिशून्यस्यापादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वाधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः ।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः । एवं तथात्वे ऽत्यन्ता-
भावगर्भमपि दुर्वचम् । तथा हि, प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिकमव्यापकमेव संयोगादि-
साध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद् गुणः स्पन्दत्वा-
ज्जातिमान् मेयत्वादिसत्रातिव्याप्तिः । एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानां च प्रलया-
वच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यक-
द्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) एतेनेति । ग्राह्यव्याप्तेरप्रसङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः । ग्रहः ।
अनुमितिजनकीभूतो ग्रहः । व्याख्यातः । अप्रसङ्गातिप्रसङ्गप्रस्ततया
व्याख्यातः । तथात्वे । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे । अव्यापकमेवेति । द्रव्य-
स्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया
संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति
भावः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्र-
तियोगिसामान्यकेत्यर्थः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत् ।

तेन बह्व्याविसामान्याभावस्यापि महानसावृत्तियत्किञ्चित्प्रतिशो-
गिकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रतियोगि-
पदस्य प्रतियोगितावच्छेदकाविशेषपरत्वेऽपि विशिष्टस्यानति-
रिक्ततया दुर्वरैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य
विशेषणतया सत्किञ्चिद्वेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदक-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाविधाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छे-
दकविशेषणमिति तु निष्कर्षः । पूर्ववदिति । यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वा हेत्वधिकरणवृत्तत्वाविवक्षणं इत्यर्थः ।
स्वप्रतियोगिनिष्ठते । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदप्रत्यर्थः । अत्रा-
पि स्वावच्छेदकावच्छिन्नाध्यत्वानिरूपकहेत्वविहरणकप्रतियोगि-
ताया अनवच्छेदकत्वं साध्यतानवच्छेदकविशेषणमिति परमार्थः ।

आधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे इति । आधेयत्वानिरूपकत्वस्याधि-
करणतासमशीलतयाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगादेश्चिकरणतावत्सन्निष्ठाधे-
यतानिरूपकत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वाच्चित्यादिति भावः । अजन्यानां
प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं कालपरिमाणा-
व्याप्तिप्रयोजकम् ।

यद्यपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणद्रव्यादौ संयो-
गाभावप्रतियोग्यतधिकरणत्वसत्त्वेऽपि समवायावृत्तिसाध्यतावच्छे-
दकत्वसम्बन्धे संयोगादिप्रतियोगिकत्वद्रव्यानुयोगिकत्वाभयाभाव-
स्यासत्त्वादुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणे संयोगा-
द्यभावस्य न द्रव्ये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति न संयोगादि-
साध्यकाव्याप्तिः । तथापि कालिकत्वसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमध्यपक्षे
न तादृशविवक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि-
तनिरूपकारिभाषि कानौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयति ।
अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति ! साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धा-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकसममानाधिकरण-
ात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वस-

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणम् । सा-
ध्यसमानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्य-
सामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणं तद्धृतिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशे-
षण वा बोध्यामिते ॥

(गा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदक-
कत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वा अत्रच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघ्वीयसी या-
वत्स्वव्यापकतावच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तागुक्त-
वान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धेन निबन्धनशेषवारणाय
प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निब-
धितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्विशेषः यत्र संयोगेन साध्यता
तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया अप्राप्त्यपत्तेः । द्वितीये च तेन
सम्बन्धेन वस्तुभावेत्येव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गादिना तादृशेशः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वप्रविष्टसामानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनियेशेनै-
वोपपत्तौ तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमाना-
धिकरणा इति । स्वसमानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिस्तस्य व्यापकतानुपपत्तिः ।
एतत्कल्पेऽपि साध्यसमानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशयां तत्र
व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणान्तरमाह ।
साध्यमिति । अत्र साध्यसमानाधिकरण्याभाववति हेतुसामाना-
धिकरणभावावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्तादृशहेतुसामानाधिकरण्य-
भ्रमपर्यवसितस्तत्सत्त्वे चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभाव-
सामानाधिकरण्यग्रहवत् साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशमकाले हेतुसामानाधिकरण्या-
भावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रह-
त्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं
तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मं व्यापकतावच्छेदकत्वप-
र्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति अनुमानगादाधर्या व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिः ? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गाच्च सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे बद्धिव्याप्तिविशिष्टयोर्न पर्वतीयबाह्यव्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनोति कथितव्याप्तिविशिष्टेसादिलक्षणोपोद्धातोऽपीत्याहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनं ह्युपयोगीत्याकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकमङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना प्रत्येनाशङ्किततया इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणासति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवक्त्या निरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षेत्यापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगीति ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तिन्ये मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

वाक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वक्तुं युक्तं तथापि कथितमपि सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरेणा-
वधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः
पूर्वपक्षिणा दूषयिष्यते, उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्याभिचारसंश-
यान्यथानुपपात्तकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् सा-
धित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासात्तव्यवस्थितिर्निवृहतीति व्यव-
स्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक
इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्यग्रहे तत्र व्याप्यवगा-
हिप्रमाया अवाधितव्याप्युपनायकाविरहेणासम्भवात् । तन्निष्ठ-
व्याप्तिग्रहे पूर्वं तदग्रहेऽपि लौकिकसन्निकर्षादिवलात्तस्मिन् भास-
माने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूम-
विषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्धातसङ्ख्या सामान्यप्रत्यासत्ति-
व्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह दीधितिः । केचिच्चिति । सकल
धूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्ति विशिष्टपरा-
मर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरेवेति । पक्षे ।
मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणापोद्धातः । लक्षणघटक-
स्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानिश्चयत्वावच्छिन्नत्व-
स्यापपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति शेषः । अनुमितिपूर्वं नि-
यमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहे तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारा-
दिनाऽसम्भवाद् गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकथमप्रकारकपक्षधर्म-
ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः ।
अपिना प्रसङ्गसम्भवाऽपि दर्शितः ।

एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया नि-
ष्प्रत्यूहत्वात्तादृशकारणताघटितमेव जातिघटितलक्षणं निर्दिष्ट-
मिति न कथितलक्षणापोद्धातावसर इत्यस्वरससूचनाय के-
चिच्चिति । लक्षणानुपपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपपत्ते-
रिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगा-
हिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च
हेतुत्वासम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमान-
प्रामाण्योपोद्धातो ऽव्याहत एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वासम्भवेऽपि एक-
व्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवात्तत्रैवानुमानप्रामाण्यं निरावाध-
मिति न तदुपपादकत्वमाप सामान्यप्रत्यासत्तेरिति ध्याय्यम् ।
धृमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वा-
हस्तरथैव सर्वत्र तादृशवाहेणानुमितेरव विच्छेदापत्त्या अनुमानप्रामा-
ण्यानिर्वाहान् । एवं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणवादयस्तु चक्षि-
व्याप्यधूमवत्त्ववैतनिक्षयत्वाच्चित्तलक्षणकारणताघटितलक्षणपरत्वे तदु-
पाद्धातोऽपि दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन प्रत्यासत्तिरित्या स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य
सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणपदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वस्वर्पं यस्या इत्यर्थे
सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या
इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राध्यासः । सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण
सम्बद्धं धृमादि तस्य विशेषणं तादृशेष्यकज्ञानवशादीभूतो
धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणेत्यत्र भावार्थे न विवक्षितः ।
तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । तस्यैव तस्यैव वा
परम्पराम्बद्धस्त्वम्बद्धविशेष्यकज्ञानवशादित्यर्थः । तत्र च
सैव विशेषणेत्यर्थः ।

(गा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य
विवर्तानुरूपत्वादिति भावः । सा चेन्द्रियप्रकारेण विशेषण-
तेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविज्ञानप्रत्यक्ष-
भावग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानु-
योगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृतं चेन्द्रियसम्बद्धधूम-
त्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्विशिष्टत्वाया यावद्दृमादिप्र-
त्यासन्ताया यावद्दृमादिभासकतायाः स्वीकरणीयत्वात् शब्दसा-
म्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणैव सा-
मान्याश्रयाणां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्यारकावधत्त्वमिति वा-
च्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकाविशेषणताया अत्र च ग्राह्यानिष्ठ-

मत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात् । सम्बन्ध-
मात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्ब-
न्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः । अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृ-
तासङ्गहात् ।

एतन् इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्ष-
णेत्यपि परास्तम् । अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसा-
मान्यपरतया व्याचिकीर्षुगह । तत्राद्यमिति । विशेषणपदस्य वै-
शिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह । तद्विशे-
ष्यकेति । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारताश्रय इत्यर्थः । ते-
नेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूम-
कालीनोऽयमित्यादिज्ञानान्न यावद्भूमादिग्रहप्रसङ्गः ।

ननु विशेषणपदोत्तरभावप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्ति-
त्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह । विशेषणतेत्यत्रेति ।

ननु देवनेतिवत्स्वार्थे तत्प्रत्ययानुशासनाभावाद्वाचार्थावि-
वक्षायां तत्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति ।
तत्रेति । तत्र इन्द्रियसम्बद्धे । विशेषणत्वं पूर्वनिरुक्तमेव । व्यधिकरण-
बहुव्रीहवसहिष्णुतातः प्रकारान्तरमालभ्यते । सम्बद्धपदस्यैव वेति ।
परस्परसम्बद्धं विवृणोति । तत्त्वम्बद्धेति । एवं सति विशेषणादिप-
देन समर्पितत्पुरुषाद्यसम्भवाद् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य
व्याचष्टे । तथा चेति । विशेषणतेति । इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः ।
एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय ।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविरहाद्
स्वतन्त्रतत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्नं तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्र-
तियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव
तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अत्र च बहिरिन्द्रिय लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य
तदिन्द्रियजन्यत्वश्च नियामकम् । एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिद-
णुपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति ।

(गा०) अत्रेति । सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः । अ-
वच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः । लौ-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषय-
ताभ्याः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रिय-
जन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च
धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चा-
श्रुपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चश्रुःसंयोगादिमद्धर्मिनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितचाश्रुपादिप्रकारतावद्ध्युमत्वत्वादिना हेतुना द्रव्य-
त्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रका-
रतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाज-
न्यथावद्द्रव्यमाने स्मरणाश्रुपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धू-
मस्यो न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्ट-
धूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतभानजनने विशे-
ष्यभासकसामान्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्ष-
तदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतभान-
सामान्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटि-
ततद्भासकसामान्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानबलाद् द्रव्यत्वादिना
मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निकर्षधूमाद्यंशे धूमत्वाभावेऽपि न क्षतिः,
धूमत्वान्यसामान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव तादृश-
धूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वापगमात् ऊक्तस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभय-
प्रकारकैकविषयताया एवोपगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च सप्रहा-
स्यनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वा-
द्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयताति न तदसद्ब्रह्म इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधू-
मत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्त-
निवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतभाने न व्यभिचारः । यावद्ध्युम-
विषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारण-
सत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्विषयकत्व-
निर्वाहः । बहिरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसस्थले मनसो लौकिकसम्बन्ध-
स्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह ।
एवं चेति । तद्व्यक्तित्वादिना अनूपस्थितौ सकलाणुप्रत्यक्षानुदयः,
द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणूपस्थितिस्थले च तेन रूपेण याव-

दणुज्ञानस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्र-
व्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भवेन तत् एव सकल-
कार्योपपत्तस्तदानीं सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविर-
हाक्षोपष्टम्भसङ्गतिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः ।
एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्बध्यत । तदानीं च द्र-
व्यत्वाद्विप्रकारकज्ञानस्याननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मर-
णाभ्युपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्यावश्यकतेत्युपष्ट-
म्भसङ्गतिः । सकलाणुस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसा-
पनानमानस्यैव सम्भवाच्चानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकस-
म्बन्धवद्द्रष्टादावणुत्वस्रमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहादणु-
परित्यज्यतेति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेयतया वदन्तीति ।

तदनुयोगात्तद्विशिष्टव्यप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य
तदंशे प्रज्ञानं वा सात्त्विकान्तरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने
नदिन्द्रियजन्यत्वविदेशस्य धर्मिणि लौकिकमन्निकर्पनिवेशस्य च
प्रयोजनान्याह । एतेनेत्यादिना । परास्तमित्यन्तन ।

(दा०) एतेन भूलीपटले धूमधूमे तत्र च बद्धिव्याप्तिग्रहे
तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेण व्याप्त्यग्रहाद् धूमदर्शना-
द्बद्धचतुर्मितिनं स्यात्, हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च
धर्मिणि दोषवशान्नयनेनागृहमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामा-
न्येन गृहमाणेन वा लौकिकमग्निर्दर्शनिधमेऽपि चाणुज्ञानापत्ति-
रिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति । धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासतेति । भूलीपटलेऽवर्त-
मानेनेत्यर्थः । अग्रहे हेतुगर्भाविशेषणमेतत् । धूमत्वेन सामान्येन धूमेण
व्याप्त्यग्रहादिति । धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति
भावः । हेत्वभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्ति-
विशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योत्पा-
दासम्भवादित्यर्थः ।

इदमापाततः स्मृतव्याप्तः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्ब्रहे क्षणैकव्या-

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तेरिन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे उपनया-
सम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टबह्निमद्वृत्ति-
त्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव
भानात् पर्वते बह्निमस्वपर्यन्तस्थैवोपनयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि बह्नि-
मस्त्वसामान्यलक्षणया बह्निमस्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनय-
सम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमं लौकिकसन्निकर्षो नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमो-
पनयासम्भवेन नानुमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं
सति धूमाग्रहस्यैव वक्तुमुचिततया व्याप्त्यग्रहाभिधानविरोधान् ।
धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थल(१) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहास-
म्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निकर्षो वर्तते न तु तदुभय-
संयोगाग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, अन्नन्निकृष्टस्यापि संयोगस्य संसर्ग-
वेद्यया भानोपगमेन पक्षधर्मताज्ञाननिर्वाहः, तत्र पूर्वं धूमे व्याप्त्यग्रहे
उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्यपि धूमबह्निमत्संयोगात्मक-
स्याभिग्रहासम्भवात्तत्र तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां पक्षीयधूमभानेऽपि तद्विशेष-
णतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यताया एव सामान्य-
प्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे
व्याप्त्यग्रहाज्ज्ञानघटितविशेषणताया निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्ट-
परामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसं-
योगरूपव्याप्तिप्रकारेण धूमभानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियम-
सत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणं दर्शितस्थले तेन रूपेण धूमभानो-
पगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्या-
दिफक्किताया दुःसङ्गमत्वात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषादि-
समवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणमेव ज्ञानघटित-

यावद्वद्विषयतमभावेन अर्थाश्रयकृपाया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त-
 द्वावन्तश्चामेवमप्यद्वित्यत आह । स्थामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सम्बन्धाखण्डेदेव द्वेरा । सम्बन्धे
 सामान्येण एव सम्बन्धो भवति । येन सम्बन्धेन
 सामान्येण एव सामान्यं भवति तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्र-
 त्यागसिद्धिः ।

[illegible][illegible][illegible][illegible]

न च परम्परासम्बन्धेन बह्वित्वादिप्रकाशकज्ञानेऽपि बहुधादेः
प्रकारत्वापेक्षया समवायः प्रकाशत्वावच्छेदप्रकीर्णवत्तेः बह्वित्वादेरपि
सर्वत्र प्रत्यासत्तिना सम्बन्धेन विनिगमनार्जवरह इति वाच्यम् । यत्र
बह्वित्वादिप्रकाशकज्ञानेऽपि न तु बहुधादेस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

बहिर्त्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतावच्छेदकबहिर्त्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्ब्रूयाद्याश्रयभानानिर्वाहात् ।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्बन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रमानदशायां जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन धूमत्वादिसम्बन्धेन तत्त्ववच्छिन्नतायां सामान्यहेतुतायां तत्सम्बन्धेनेन्द्रियसम्यग्ज्ञाने प्रकारत्वमवच्छेदकमुपेयमित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः समवायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानाच्च धूमत्वाद्यसमवायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः ।

अखण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशायां स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते । नन्विति ।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यामन्न एकव्यक्तिघटादिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यामन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् । एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अतिरिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरोधात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता यत्र तत्रानुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तिताया उक्तत्वात् शङ्कनास्कन्द इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाभावदशा सम्भवतीति तत्सम्भवप्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृशघटतद्वत्प्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । स च सम्बन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपरम्पराविशेषयुत्पादनाथैवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावानुपादाने स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावा-
दिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटि-
तसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि
तद्वदादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभवि कत्वेन निर्वाह इति
इममेव दोषं द्वितीयकल्पानुसरणवीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अ-
तिरिक्तपदस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्या-
तिरिक्ततज्ज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्ब-
द्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपेत्यर्थः । इन्द्रिय-
सम्बन्धाद्यनिवेशे ऽपीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणव-
र्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमत-
माह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव ।
प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति
यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्व-
सम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रि-
यसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयकज्ञानशून्यकालोत्तर-
मपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामान्या अपेक्षयैव सामान्यजप्रत्यक्ष-
वारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं ना-
पेयं इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागत-
परिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यस्येन्द्रियकारणताघटकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्य-
कालपूर्वसत्त्वमनोपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्व-
नियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रा-
येणैवम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौ-
किकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादायैव तन्नियमो-
पपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमत्किञ्चित्करं सर्वांशे ऽलौकिकसा-
मान्यजमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृश-
नियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रिय-
सन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतु-
ताया आवश्यकत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यव-
स्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिश्रास्तु संयोगादेरेव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियमा-
मान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वी-
कुर्वन्ति । तथैव तस्या वदितार्थादिप्रत्यासत्तिना मनोमात्रप्रत्या-
सत्तिना चेति मनभेदेन चेदं लक्षणमाख्याते लिखतं तेषामनुपपद्यते
इत्यवधेयम् ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावमेव आवश्यक एत-
न्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिकप्रकारकप्रत्यक्षासामग्रीसहकारेण
घटत्वादिसामान्यलक्षणमेव तत्सहकारेण द्रव्यत्वादिकप्रकारकप्रत्य-
क्षसामग्री विनैव द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया यावद्व्यवसायिप्रत्य-
क्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादितत्त्वज्ञानस्य स्वरूपमतो-
ऽपि हेतुतासम्भवस्यापि घटत्वादिरहेतुतासामग्रीशुभगरीं घट-
त्वत्वादिकमेवावच्छेदयति वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादिर-
घटितवज्ज्ञानत्वेन तज्हेतुतायां लाघवाच्चापि ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तिरपेक्षते ।

न च घटत्वादिविज्ञानस्य विषयघटत्वादिकमेव कारणतावच्छेद-
कप्रत्यासत्तर्वाभावात् तत्र च घटत्वात्वादेः सम्बन्धतावच्छेदकताया
निवेशनमावश्यकम्, स्वाविषयवशात्तत्प्रभावकतया तत्तत्प्रत्यय तथा-
त्वासम्भवान् । तथा च क लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्याप्यत-
निष्ठप्रत्यासत्त्येव हेतुताया उपपत्त्यात् घटादिविषयकत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकतपेक्षाविशेषात् सकलव्यवसायिज्ञानस्य घटत्वादिसामान्य-
लक्षणातो निर्वाहान् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्य हेतुतामते द्रव्यत्वादिसामा-
न्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिविज्ञानस्य व्याभिचारवारणाय घट-
त्वादिकप्रकारकत्वमप्याश्रितं कार्यतावच्छेदकगर्भे प्रवेश्यम् । एवं
च घटविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना
विरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमद्वृत्तिविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानमाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां
आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिव्यावृत्तविषयतापुरस्का-
रेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र च नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियमग्निकर्पादिशून्यकाले घटत्वादितानामान्यजप्रत्यक्षं वा-
चयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवच्चवोध-
साधनमन्तरम् । अत एवाव्यवसरे सौदायनीसन्धावजनिने-
ऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कार-
सन्तान इति तु नव्याः ।

[illegible]

पटव्यादिप्रकारकं प्रकृतिकारणत्वेन प्रकृत्यादिप्रकारकस्य च
लौकिकस्य आशुप्रादेशी प्रकाशितविरहितविवक्षावती तत्त्वदकारेण
पटव्यादिज्ञानस्य प्रकाशितविरहितविवक्षावती तत्त्वस्यन्धेन तत्प्र-
कारकत्वं बोधविशेषणं चक्षुःसंश्लेषादित्यपसामान्यश्च लौकि-
कप्रत्यक्षे हेतुतायाः कल्पतायाः सामान्यप्रत्यक्षात्तज्ज्ञान्यश्चाशुप्रादेश्य
तत्त्वस्थलीयकारणतायच्छेदकान्तात्त्विकतायाः न तत्र तस्याः स्वातन्त्र्येण
तुता तदकल्पनसिप सहकारित्वाद्यपत्तेः ।

केचित्तु सामान्यसामग्र्या यावद्विशेषसामग्र्यन्यतमानपेक्षणे
रभावदशायां सामान्यसत्ताया यावद्विशेषाभावविरोधित्वानु-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वी-
करणीयतया तत्र विशेषसामान्या व्यभिचारः, विशेषसामान्या
सामान्यसामान्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन
विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वी-
करणीयतया सामान्यसामान्या व्यभिचार इति सामान्य-
विशेषसामान्याः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया
लौकिकसामान्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्यं तदनपेक्ष्य सामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्यकार्यं लौकिकत्वप्रयोजकसामान्या न व्यभिचार-
प्रसक्तिरिति कथं तथा सा अपेक्षनामित्यनुयोगसमाधानाय तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे
सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिज-
न्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः ।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्य-
लक्षणासहकारितासम्भवः । तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्य-
हेतुत्वात् । सामान्यतो द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्या-
सत्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वोपगमे च
घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगस-
हकारेणैव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोग-
सहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्या चाक्षुजननप्रसङ्ग इति
चेन्न । प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरण-
प्रत्यासन्नतत्तद्व्यक्तित्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमु-
दायादिरूपायास्तत्तद्व्यक्तित्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छि-
न्नसमुदायादिरूपायाश्च सामान्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस-
हकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुः-
संयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वान् दोषासमवहितत्वाच्च ।
तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुपत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्ति-
नियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमधिकेन ।

तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञानसामान्या अनपेक्षणे इन्द्रि-
यसम्बन्धादिनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति । अत एवेति । अ-
न्वतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि
द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुपसामग्रीविरहो दर्शितः । सौदाम-

नोत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौ-
दामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वावगतालोकसंयोगमात्रापलक्षकम् ।
चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकस्यादामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृशा-
लोकविगमश्चान्धनमतनिर्वाहकतया अर्थाहेनः । तदानीमपि तमः-
प्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्भूतयायादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्ये-
ष्टत्वात् चाक्षुष इति । तत्तमेविशेष्यतत्तद्देशवस्थितिकाश्चि-
द्रव्योपनीतमानस्य तमश्चाक्षुर्पेक्षयाभिष्टत्वाध्विष्टेति । सौदाम-
नीसम्पानजचाक्षुषसन्निहितदोषसाक्षात्कारस्वीकारे अनुभववि-
रोधाविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्तानि-
ष्टलौकिकसाधारणविषयतासामान्यतामिप्रत्येक बोध्या । लौकिक-
त्वनियामकविलक्षणविषयताविवेके तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृत-
प्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवात् धारापत्रसाक्षात्कारापत्यव-
काश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तित्वाऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तः प्रत्यासत्ततावच्छे-
दकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्ति-
रितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि चन्दनमि-
त्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटादि-
विषयकम् । धर्मिणाप् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकस-
म्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुपपत्तेरान्वयः ।
एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावाच्छेदं प्रति सामान्य-
प्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छेदं प्रति
ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन
भेदत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दन-
मत्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौ-
भत्वसामान्यलक्षणया सौरभमतानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात् एव सौरभमानसम्भवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिवेशात् सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ सामान्यज्ञानस्यैश्वरज्ञानमाधारणमानत्वेन स्वाविषय-
तत्तत्सामान्यस्वसम्बन्धेन हेतुत्वे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न त-
ज्जन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभि-
चारानवकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य
च तत्तत्सामान्याश्रयविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेश
तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वनिवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमे व्यभि-
चारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च सौरभादिसा-
मान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिमाननिर्वाह इति चेत् ? अस्तु
तर्हि सुरभि चन्दनामत्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु चाश्रुपादिरूपं तत्र
च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणमपि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानस-
स्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षमामप्राविरहंऽपि सामान्यलक्ष-
णात् सामान्याश्रयमानात् । न हि सुरभित्येन चन्दनं पद्यामीत्यनु-
व्यवसायः प्रामाणिका यद्वलादुक्ताकारं चाश्रुपादिकं तत्र च सौरभादि-
भानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिद्धेत् चन्दनचक्षुःसंयोगदशायाम-
पि चक्षुर्भोगायोगादिविगमे कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

वस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात् एव सुरभि चन्दनामत्यादौ
चाश्रुपादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिमानं निर्वहति सौरभत्वादिप्रकार-
कलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्य-
क्षान्यतरसामग्रीसहकारणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौ-
रभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वादतः प्रकृतं द्वितीयसामान्या
एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चेवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षे इव
उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिमानापात्तः । यावत्स्वेव सौरभादिषु
विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न चे-
ष्टापात्तः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यवि-
शेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदा-
मनीसम्पातजचाश्रुपानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चि-
द्द्रव्योपनीतमानेऽपि यावद्द्रव्यमानस्वीकारसम्भवेन निखिलद्रव्य-

साक्षात्कारापसङ्गनेरिति वाच्यम् । अज्ञातसौरभेषु प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनियामकस्य विषयतासम्बन्धेन हेतुभूतविशेषणज्ञानस्य तेन सम्बन्धेनाभावात् सहकारिविरहेण सामान्यज्ञानस्य तेषु विषयत्वानापादकत्वात् । लौकिकसामान्यास्तदानीं किञ्चिद्विषय एव सत्त्वापेक्षापगमालौकिकसन्निकर्षाद्यनाश्रयेऽप्यज्ञाते लौकिकसामग्रीदशायां सामान्यजप्रत्यक्षाविषयतोपपद्यते । विशेषणज्ञानरूपसहकारिणश्च सामान्यलक्षणाप्रयोज्यविषयताश्रयेषु यावत्सु विषयतया सत्त्वं कार्योत्पत्तौ प्रयोजकमभ्युपेयते फलानुरोधेन ।

न च विशेषणज्ञानस्य विषयभासकत्वापगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तौ को विवादः सिद्धान्तिनापि विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतज्ञानस्यैव ज्ञानप्रत्यासत्तिवोपगमादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षासाधारणहेतोस्तद्विषयताप्रयोजकस्यैव प्रत्यासत्तितया विशिष्टानुभवसामान्यनिरूपिताया विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वेनोपनीतमानमात्रे ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुतायाः सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयतया सामान्यलक्षणात एव उक्तरीत्यापपत्तौ तादृशहेतुतायां प्रमाणस्य दुर्लभत्वात् प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धेः ।

ननु माभूत् सुखमि चन्दनमित्यत्र सौरभमानानुरोधेन प्रत्यासत्त्यन्तरसिद्धिस्तथापि मुख्यविशेष्यतया मानसे सौरभादिमानानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तेः पृथक् कारणत्वमप्यावश्यकम् ।

न च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात एव तद्ज्ञाननिर्वाहात् न तदावश्यकमिति वाच्यम् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया सौरभादिमानसज्ञाने जननीयं प्रत्यासत्त्यन्तरघटितविशेष्यभासकसामग्रीसहकारिताया अवश्यमुपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा किञ्चिद्रूपेण सौरभत्वादिविशेष्यकज्ञानात्तद्विशेष्यभासकतज्ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि केवलसामान्यलक्षणया सौरभत्वादिविशिष्टगोचरमानसापत्तेः । सौरभादिरूपविशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तरं च तत्र ज्ञानभिन्नमसम्भावितमेव । तस्य च तत्र विशेषणज्ञानतया न हेतुत्वमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्यन्तरेण यस्य भानं तद्भासकत्वेऽपि ज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिव्यवहारनिर्वाहः । तथा सति लौकिकप्रत्यक्षे हेतुभूतालोकसंयोगादावपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । इन्द्रियाप्रतियोगिकतया न तेषामिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमिति यदि तदा ज्ञानस्यापि न तथात्वं स्यात् । तथा

च दर्शितस्थले सौरभादिभाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्व-
सम्भवे तत्सहकारिसौरभादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजन-
त्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह । अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यास-
त्तित एव । सौरभत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः ।
तथा च तद्भासकप्रत्यासत्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव
तद्ज्ञानमिति सनुदायार्थः । न हि सौरभत्वादौ तद्वैकिकप्रत्यक्षयो-
ग्यं चक्षुरादौर्लौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्ते-
स्तद्भासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य
स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि तादृशसामान्य-
ज्ञानस्य तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चिद्विषयकतत्पुरुषीयज्ञानजनक-
प्रत्यासत्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासक-
त्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृश-
सामान्या अभावात् । नापि सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात् एव तद्ज्ञा-
नम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरभत्वादि-
मत्स्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरभत्वादावसत्त्वान्, सौरभत्वादिविषयताया-
स्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वा-
त् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभत्वादिभासकत्वानुरोधे-
नैव तज्जन्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया बलमसामान्यप्रत्या-
सत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिवेशनमुचितमिति
वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्विशेषणज्ञानविषयया बलमहेतुतयैवोपपत्तेः
अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तरविरहेऽपि क्षतिवि-
रहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया
तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिवाहात् ।

केचित्तु सौरभत्वादिप्रकारतायाः सौरभत्वादिसामान्यलक्ष-
णाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरभत्वादिप्रकारकप्रमे सौरभत्वादि-
भानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञान-
स्य सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । प्र-
कृतग्रन्थोऽपि सौरभार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः समासादरेण
तादृशभ्रमपर एवेति तन्न । तत्रापि सौरभत्वसामान्यलक्षणाया सौ-
रभभाने बाधकाभावात् । तत्रापि सौरभभासकसौरभत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ।

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभमानासम्भवः, स्वयंग्यमुख्यविशेष-
कज्ञानस्य बहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेष-
णतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव बहिरिन्द्रि-
यस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जन-
कत्वोपगमात् । अत एव वेदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया
प्रत्यासन्नबहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिविषयतया वे-
दलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन मिथैर्वीरितः ।

यत्तु रजतत्वादिप्रकारकप्रसुप्तत्वाकशुक्त्वादिसंस्मरणजन्यतादृ-
शतन्मानसोपनीतज्ञाने शुक्त्वादिभार्यं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता
तत्र शुक्तिवृत्तिधर्माज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तज्ज्ञानानिर्वाहात् इति
तन्न । तत्र तादृशसंस्मरणमूलीभूतधर्मात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया
रजतस्यापि भानात्तस्यापि संस्मरणसम्भवेन संस्मरणजन्यमानसेऽपि
तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभाजस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्म-
संस्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वे किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्म-
ानस्यान्तत ईश्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेना-
वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिप्रत्यक्षसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात्
। अ घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारण-
वमादश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्बलत्वा-
देति वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धनाया अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छि-
द्व्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसंज्ञिगुष्टघटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयता-
याः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्य-
तानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट-
भिन्नविषयकानुमितिसामान्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीस-
हकृतादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसन्निकर्षे विनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतमानस्थलीयप्रतिबन्धकतायां लौकिकस्था-
प्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षे-
च्छाविरहादिशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतमानेच्छाधीनोपनीतमाने व्य-
भिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यज-
प्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमात्तस्यापि सामग्रीविशेष-
दशायामापत्तेरुक्तकारणतयैव वारणात् । सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयो-
ज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यं जन्यतावच्छेदककोटौ
निवेश्य सामान्यभावहेतुताकल्पनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्र-
त्यासत्तेरेवातीतादिमानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदक-
मास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो याव-
द्धटादिमानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकल्पनस्याव-
श्यकत्वेऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्र-
त्युहत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्व-
विषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोष-
सत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादृशसामग्रीबलाद्धटत्वादि
प्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्वलान् तादृश-
सम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वापातात् तद्धटादिवृत्तिविषयतास-
म्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्धटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभावस्य तथात्वं
लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामान्यैव
सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकल्पनाया गौ-
रवादित्यलमतिनिबन्धेन ।

(चि०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्नि-
कृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते,
ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये
धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्ति-
स्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण
धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभ-
वतस्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमिति
हेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
प्रतियोगिवह्निममानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्,
वह्निमम्बन्धिनावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्व-
धूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवेद्वरसन्निकर्षे
तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्य-
स्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात्
सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहस्य दर्शयिष्य-
माणत्वात् सर्वसाधारणी व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति ।
धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञान-
हेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकव्यवक-
तया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकर-
ण्यप्रकारकविशेषणान्तरविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं
लाघवात् सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं
निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निम-
दिति । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमादीदृशव्याप्तेः
अवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वा-
भाष्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नायं ग्रन्थो गुरुमतनि-
र्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्रा गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

एवानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं मिश्र-
धर्मिकव्याप्तिगक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्नेव व्यक्तीकरिष्यति, कि-
न्त्वयं ग्रन्थो मिश्रादिमतविप्रायश्च इति नासङ्कतिः ।

केवलान्वयिताध्यकसाधारणीतपरमिष्ठां व्याप्तिमाह । व-
हिसम्बन्धितेति । दण्डाद्यैः सखण्डपर्यस्य यत्र हेतुतावच्छे-
दकता तत्रापि स्वाध्यव्याप्तानाधिकरण्यस्य परस्परसम्बन्धेना-
वच्छेदकत्वेन सम्बन्धेन हेतुवृत्तिश्च दण्डत्वाद्यखण्डार्थ-
एव व्याप्तिगतेन पूर्वगृहीतमाध्यतमानाधिकरणानुत्तिगक्ष-
वृत्तिदण्डादादपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वप्रहातुरोच्येन
सामान्यप्रत्यासत्तेर्नीतस्थकतेति भावः । व्याप्येक्यामिप्रायपर्य-
नप्रयोजनं दर्शयितुं तद्व्यवहारमाक्षिपति । व्याप्तिगति । तत्सामाना-
धिकरण्यप्रहायेत्येव इति । तद्व्यवहारपरागेण पर्यतीयधूमे तत्सामाना-
नाधिकरण्यप्रत्यक्षसम्भवः, तद्वहेः पूर्वगृहीतत्वेन उपनीततद्ज्ञान-
स्याप्ययोगादित्यर्थः ।

ननु मा भूतत्र पर्यतीयवह्निव्याप्तानाधिकरण्यभातं पूर्वगृहीतमहा-
नसीयवह्निव्याप्तानाधिकरण्यविषयक एव त्रिंशद्वारामर्शः सम्भवि-
ष्यतीत्यत आह । अन्यर्शयेति । तत्र । पर्यतीयधूमे । भ्रमत्वापत्ति-
रिति । तथा चास्मान्दस्यानुमितिविलोपप्रसङ्ग इति भावः । न
त्वन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्व्यवहारोपनीतमानाङ्गीक-
र्तुमिश्रादिमतामिप्रायस्तत्वाव्याख्यातेत्येवोपनीतमानाङ्गीकर्तृशुरो-
रेवासंमतत्वात् ।

(चि०) गवादिपदेष्वपि शक्यनुभवतत्स्मरणवा-
क्यार्थानुभवानाभेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमज्ञाव इत्य-
पूर्वं वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिवलादपूर्वव्याक्तिलाभोऽनु-
माने तु पक्षधर्मतावलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो
न तु सर्वो धूमां वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थ-
तत्स्वीकारः ।

(गा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेर्गवादिपदा-
च्छाब्दबोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकत्वानुप-

पक्षेः । अन्यविषयकशक्तिप्रहपदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशाब्दबोध-
जनकत्वे सति आतप्रसङ्गादित्यत आह सूत्रे । गवादिपदेष्वपीति ।
तत्स्मरणेति । तत्परं पदार्थपरम् । न तु प्रकान्तशक्तिपरम् । पदार्थ-
स्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं समानमिति वा-
च्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधी-
नपदार्थस्मृतितः शाब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतेः शाब्दबोधानुप-
योगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्राचीन-
शक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतजन्यैव पदा-
र्थोपस्थितिस्तद्वेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगत्वं दुर्वार-
मिति वाच्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव
शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृ-
तेरेवाजननेनानतिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिरिति गृहीतशक्त्यन्वधान्तरात् पदार्थ-
पदार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिप्रहार्थान्वयमुप-
स्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्त्यस्मृतावधारप्राचीनशक्त्यनुभवा-
धीनतया पदार्थोपस्थितेः शाब्दजनकत्वमव्याप्तमेव । अत एवापूर्-
ववादे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दीर्घानिहुतापि शक्त्यनुभव-
शक्त्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थत्वञ्च शक्त्यपदेशोपादाय विवृतं शाब्दबोधे
शक्तिस्मरणोपेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्वारा अपेक्षितस्य समान-
विषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थनस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेप-
सिद्धेर्न्यूनतानवकाशाच्च ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयताया मीमांसकमते
अतपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपपद्यते, तत्र तदपेक्षायामपि
समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणान्पूर्वगवादिबोधोपपत्तेः । शक्त्य-
नुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पद-
त्रयस्य द्वन्द्वे समसङ्ख्यताविरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वया-
सम्भवेन प्रत्येकत्रितय एवोभयान्वयापत्त्या परस्परहेतुहेतुमद्भावा-
भात् । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तद्भवेद्वन्द्वान्तरेण सम-
सङ्ख्यतोपपादने शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता वाक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्ताया एतन्मात्रलाभान् अतो वाक्यार्थानुभवं प्रत्युभयहेतुता-
मात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्यनुभवेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू
हेतुमान् वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः ।
जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा श-
क्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति । तदर्थीदिति वक्ष्य-
माणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहिणा पश्वादिलिङादिप-
दाभिप्रायेण परीत्या वेत्सपि कश्चित् ।

(गा०) अत्र हेतुपदं प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतावच्छेदके-
ऽप्यक्षतमिति शक्यनुभवस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गतः ।

यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनापयोगि-
त्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया व्यव-
हाराधीनशक्यनुमितौ उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलगवा-
द्व्यवर्त्तनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मर-
णेऽपि भानसम्भवात् किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि वस्तुगति-
मनुरुद्धेदम् ।

ननु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशक्तेः शक्यांशे शाब्द-
धीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्य-
थाश्यागिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शा-
ब्दधात्रप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न
शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशक्तं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव तन्मते शाब्दहेतु-
तयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एव शाब्दप्रकारगोत्वादिप्रकारकमिति न
विरोध इति वाच्यम् । अपूर्ववादे लिङ्पदशक्तिग्रहस्य प्रकृत-
तया तादृशशक्तिग्रहस्य च कार्यत्वप्रकारेण घटादिरूपकार्यविष-
यकस्य शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यांशे तत्प्रका-
रकताया एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वाद्वाप्यादृशस-
मानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वे वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्क-
ते । न चैवमिति । कुब्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न व्यक्ती-

विशेष्यकशक्तिधियोऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । जातविनि ।

नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुब्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यते
एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतु-
र्ज्ञातादेव ज्ञातोपयुज्यते इति व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या
वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मनम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानापे-
क्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्ते-
रित्याशङ्क्यान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तिः समा-
त्यतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्यु-
पयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषय-
कत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वाच्चित्तवृत्तत्वस्यान्वयः । एवं च
जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं न तु व्य-
क्तिविषयकत्वमिति पर्श्यासितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापे-
क्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः
कुब्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता तदेव
वाच्यम्, व्यक्तेश्चातयात्वात् वाच्यता । समानविषयकत्वतन्त्रता-
वादिनां च गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिविषयकशब्दबुद्धौ विशिष्य
गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विशिष्टस्य
वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

यद्यपि गौर्गोपद्रव्यत्वाकारकस्य गोशक्तं गोपद्रव्यत्वाकारक-
स्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नाविषयतात्वेन व्यक्तिवि-
षयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपरागेण तद्विषयिता
नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

यद्यप्येतन्मतापेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुतैव युक्ता,
व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजाति-
सम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषय-
त्वानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिप्रहादपि स-
मवायेन तत्प्रकारकशब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यक-
स्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः
कल्पनीयतायपि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जा-
तिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः,
विपरीतज्ञानाप्रतिवध्यस्य निर्धार्यतावच्छेदकशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । जातित्वादिनां पस्थितिदशायां जातौ शक्ति-
प्रहात शब्दबोधवारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव
जातिविशेष्यकधियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छि-
न्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे ला-
घवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपत-
त्सम्बन्धस्य ततो भानं व्यक्तिभानवशिष्टप्रत्यूहमेव । जातिशक्ति-
ज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्याक्ताविषयताया अव-
च्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्ति-
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण ग-
वादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते
इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादी व्यक्तिशक्यतावच्छे-
दकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं ता-
दृशभ्रमरूपकारणाभावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशाक्तज्ञानात्तादृशबो-
धापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतो गुरूणां व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्व-
संसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः, अपि
तूपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात्
कालिकादिसम्बन्धस्य न भानं तादृशादपि समवायस्य भानमि-
त्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषबीजविरहा-
दिति तु न शङ्क्यम्, समवायरूपसम्बन्धांशे कुब्जा शक्तिर्न तु
सम्बन्धान्तर इत्यत एव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषे-
ऽपि गापदादृष्टादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपस-
च्छक्तिर्नाद्विरहकृताविशेषस्यैव बीजत्वान् । कुब्जशक्यनुपगमे
तु स्वसमवायिव्याक्तिं विना अमानं जातेः स्वभावो न तु
सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयं स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति
विशेषाद्यथा व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपी-
ति । तथापि समवायान्तिरक्तसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकार-
त्वमप्रामाणिकमिति शक्त्यंशे गोत्वन्धेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञानं व्य-
क्तिशक्त्यन्वगाहिज्ञानकारणतात्वादिना कारण वाच्यम् । समानप्र-
कारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञा-
नमिति लाघवमित्याशयेनेदृशः कुब्जशक्तिमतनिष्कर्षः कृतः । अत

एष तेषां जातेर्व्यक्तिप्रहमात्रवेद्यतासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभानात्तादृशनियमस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानाद्यंशेऽपि स्वाच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामादायैव तथा नियमात् । एवं एकसम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वं क्लृप्तं न तु स्वरूपतः, तथा च गोत्वसम्बन्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गोत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यामित्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षायाजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्गुणेति । गवादीत्यत्र गोपदं आदिर्यस्य पश्वादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपरबहुव्रीहिणेत्यर्थः । पश्वादिपदेति । पशुत्वं हि लोमादिमत्स्वरूपोपाधिर्न तु जातिः तैजसोच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, अतः पश्वादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तिर्लोमादिरूपधर्मस्याश्रयविनिर्मेकेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तन्निष्ठकिञ्चित्पदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमविरुद्धमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्करानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङादीति । लिङादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिवाचकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समाननिषयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वमादाय गवादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपावतादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा समाधानग्रन्थस्य पदान्तरपरत्वे हरिहारन्यूनतेति व्याक्तशक्त्यभ्युपगमवादेन तादृशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतामेवोपपादयति । परीत्या वेति । परो नैवायिकः ।

(चि०) अथ बहिर्मानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयबहिर्भानार्थतत्कल्पने धूमेऽपि तथा कचिद् धूमस्यापि व्यापक-

त्वादिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च
वृत्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात् ।
गौरयमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे स-
न्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् ।
विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात्,
दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं
परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञान-
विषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन त-
दन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं
तस्य न जानाति इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं
येन तन्न जानीयात् । सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन
तदज्ञानासम्भवात् ।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति । न च पक्षतावच्छेदक-
ज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति
सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्र-
कारत्वात् ।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारी-
भूतधर्मसामान्यपरतामाक्षिपति न चेत्यादिना । पक्षतावच्छे-
दकेति । साध्यतावच्छेदकवह्निवादेरप्युपलक्षकम् । सिद्धसाधन-
मिति । अनुमितौ स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुताया
सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि स्वीकारात् पर्वतीयवह्नि-
नजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्याया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः ।

यत्तद्वृत्त्यां सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मतायलादसिद्धविशेष
सिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते । यदिति । तथा च विशे

णपदं पर्वतीयवह्निपरं विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपरमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभाषसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादेव घटप्रतियोगिका-
भावत्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वादिज्ञानमपि
तत्रापेक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतो प्रातियोगित्वाभावत्वयोरिवेति, तथा
च अभावत्वादिप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वादिज्ञानजन्यत्वाभा-
वेन व्यभिचाराश्रक्तसामान्यव्याप्तिरसम्भव इत्यतः । अभावत्वेति ।
अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वानुपगमात् । घटो नास्तीत्यादिविशिष्ट-
बुद्धिपूर्वगभावत्वस्यापि निर्विकल्पकोपगमात् । प्रतियोगितायाः
संसगतयैव तत्र भानादिति भावः ।

यत्तत्त्वाननुगमादुक्तरीतिर्न विचारसहेति विशेषतो व्याप्ति-
मेवावलम्ब्यते । ब्रूहितीति ।

(दी०) ब्रह्मविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा
तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्यत्याद्यभ्युपगमवादः ।
वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृ-
शप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु ताद्रूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अतः
एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकानुमित्या तज्ज्ञा-
नार्थ(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(पा०) ब्रह्मज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धब्रह्मज्ञा-
नजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्गारमेव इत्यनस्तद्वह्नितीति । विशेषतो
व्याप्त्यैवेति पूरणोपम् । अत्र च तद्वह्निविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नका-
रणताया उभयमते कुत्राप्यसत्त्वेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया
तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्य-
स्यैव विशेषणतावच्छेदकीभूतब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्व-
ह्मज्ञानस्य हेतुता तादृशविरिष्टवैशिष्ट्यशोधादावेव प्रसिद्धत्वात् ।
साध्यत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरीयज्ञानमात्रायाथान्तरं परेषां
व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायति ध्येयम् ।

उक्तानुमानमप्रयोजकीकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाव-

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नजन्यतां खण्डयितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना ।
 ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
 नरूपहेतुना निर्वाहऽपि तादृशज्ञानाहेतुकनिर्विकल्पकविशेषणधी-
 हेतुकगौरवमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगाहिवुद्धयनुरोधेन वि-
 शिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुनाकल्पनमाव-
 श्यकमित्यत आह । गौरवमिति । मानाभावादिति । तादृशवि-
 शिष्टबुद्धेरपि विशेषणधीत्वावच्छिन्नहेतुकत्वे मानाभावादित्यर्थः ।
 दृष्टान्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने
 गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शा-
 दिहेतुकस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्व-
 साधने दृष्टान्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानस-
 म्भव इति भावः । एवं चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्गुरुप्रसङ्गानवका-
 शात् । पर्वतीयवह्निज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव तम-
 विषयीकृत्यापि महानसीयवह्न्यादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवेन
 परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अक्षतेरिति किं सामान्यलक्षणयेति
 समुचिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रका-
 रकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वान्
 तत्रापि मूलकृताऽनिर्भरं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युप-
 गमवाद् । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तवं
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव ।
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वा-
 देव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकीभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञा-
 नार्थम् ।

ननु तद्वर्मादीनां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तद्वर्माप्रकार-
 कज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टविलक्षणप्रकारताशालिज्ञानं जायते न
 त्वन्यथा इत्यनुभवानुरोधोद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवासंसर्गाग्रहदशायामपि
 कदाचिद्विषयपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाना-
 त्मकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे चाखण्ड्याग्रहादिविशायामेव ता-
 दृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानसंसर्गाग्रहादिसत्त्वेऽपि न कदाचित् तादृश-

